

Etnografija „za svaki dan“ - multimodalni pristup europskom režimu migracija

Mucko, Bojan

Doctoral thesis / Doktorski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:348080>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-16**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Bojan Mucko

**ETNOGRAFIJA „ZA SVAKI DAN“ – MULTIMODALNI
PRISTUP EUROPSKOM REŽIMU MIGRACIJA**

Doktorski rad

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ

HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Bojan Mucko

**ETNOGRAFIJA „ZA SVAKI DAN“ – MULTIMODALNI
PRISTUP EUROPSKOM REŽIMU MIGRACIJA**

Doktorski rad

Mentorica

dr. sc. Marijana Hameršak

Komentorica

prof. dr. sc. Senka Božić Vrbančić

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Bojan Mucko

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti

Mentor/Mentorica: dr. sc. Marijana Hameršak

Komentor/Komentorica: prof. dr. sc. Senka Božić Vrbančić

Datum obrane: 29. svibnja 2024.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Etnologija i antropologija

II. Doktorski rad

Naslov: Etnografija „za svaki dan“ – multimodalni pristup europskom režimu migracija

UDK oznaka: 39:314.15(4)

Broj stranica: 166

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 3

Broj bilježaka: 69

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 73

Broj priloga: -

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. dr. sc. Marta Stojić Mitrović, predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Tomislav Oroz, član
3. doc. dr. sc. Boris Ružić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. dr. sc. Marta Stojić Mitrović, predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Tomislav Oroz, član
3. doc. dr. sc. Boris Ružić, član

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Bojan Mucko

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study programme in humanities

Mentor: Marijana Hameršak, PhD

Co-mentor: Senka Božić Vrbančić, PhD

Date of the defence: 29 May 2024

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Ethnology and Anthropology

II. Doctoral dissertation

Title: Ethnography "for Every Day" – A Multimodal Approach to the European Migration Regime

UDC mark: 39:314.15(4)

Number of pages: 166

Number of pictures/graphical representations/tables: 3

Number of notes: 69

Number of used bibliographic units and sources: 73

Number of appendices: -

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Marta Stojić Mitrović, PhD, chair
2. Tomislav Oroz, PhD, member
3. Boris Ružić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Marta Stojić Mitrović, PhD, chair
2. Tomislav Oroz, PhD, member
3. Boris Ružić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Bojan Mucko**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom Etnografija „za svaki dan“ – multimodalni pristup europskom režimu migracija rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 30. srpnja 2024.

Istraživačka praksa na temelju koje je nastao ovaj rad bila bi neizvediva bez podrške brojnih pojedinaca i grupa od kojih ovdje (uz ispriku nenamjerno izostavljenima) navodim samo nekolicinu. Marijani Hameršak i Senki Božić Vrbančić zahvaljujem na senzibilitetu, konstruktivnom i kolegijalnom mentorstvu, metodološkoj otvorenosti, suradnji i podršci tijekom cijelog procesa rada na disertaciji. Kolegicama i kolegama okupljenim projektom ERIM zahvaljujem na produktivnoj timskoj atmosferi i nesebičnom dijeljenju iskustva. Promigrantski orijentiranim kolektivima i organizacijama – *No Name Kitchen, Blindspots, Are You Syrious?*, Kompas 077 i Centru za regeneraciju Lipe – zahvaljujem na solidarnosti, inspiraciji, na mogućnosti za praktičnu političnost i otpor svakodnevnom rasizmu te na mostu do ljudi u pokretu. Za psihološku podršku zahvaljujem selmi banich, Centru za mirovne studije i Dei Ajduković. Istraživanje sam započeo u klimi kriminalizacije solidarnosti i brutalnog policijskog nasilja nad ljudima u pokretu, a u procesu sam imao privilegiju upoznati pojedince s osobnim iskustvom iregulariziranih migracija na čiju svakodnevicu se nadovezuje ovaj rad. Posvećujem ga njihovim borbama u kontekstu suvremenih europskih društava duboko obilježenih procesima rasijalizacije. Tamanna, Zainullah, Temor, Asif, Wali, Waheed, Raja, Bilal, Usman, Nisar, Zia, Ashfag, Waris, Khan, Abdullah, Idrees, Prince, Abubakar, Mohebullah, Noori, Tabasum i mnogi drugi – hvala vam na otvorenosti i prijateljstvu. Obitelji i prijateljima zahvaljujem na toleriranju odsustva. Posebno zahvaljujem Luciji.

SADRŽAJ

Uvodna refleksija	1
Početno pozicioniranje (između granice i romskog naselja)	5
„Smrznut“ usred ljeta	5
Bijeg (od granice) u romsko naselje	12
Potpuno normalna <i>humanitarka</i>	17
Točka komunikacije	24
Uredska kriza i akademski režim	33
Uredska distanca.....	33
Potruga za stranom u perforiranom sistemu.....	36
Tama s obje strane granice	38
Potpuno normalan <i>distro</i>	41
Humanitarno podzemlje.....	44
<i>Party</i> u skvotu	46

Skilske pozicije	48
WhatsApp iz Lipe	52
Svijetli pikseli u tamnom kadru i glasovi u afektu	52
Dezinfekcioni tunel do Lipe – od prijema do požara	58
Ping pong oko požara	64
Life is love ♥♥	70
Protest u uredu	78
WhatsApp iz Lipe	82
Mobitel i multimodalnost – od terenske zadatosti do etnografskog pristupa (svakodnevice)	112
Vizualna metodologija (u retrovizoru)	116
Party at the White House	124
Prozor u nevidljivu „normalnost“	124
Party at the White House	127
Zaključna refleksija: štrajk gladu kao lice, a party (i kava) kao naličje iregularizirane svakodnevice	155
LITERATURA	159

Uvodna refleksija

Sintagmom „metoda kao granica“, Kolar Aparna, Joris Schapendonk i Cesar Merlín-Escorza ukazuju na isprepletenost društveno-političke proizvodnje suvremenih granica i proizvodnje akademskog znanja o istim tim procesima. Pažnju istraživača/ica usmjeravaju na pozicioniranje u odnosu naspram „nestalnih mutacija migracijskih i graničnih režima“ (2020: 110), a uz to pozivaju i na refleksivno preispitivanje i međusobnu razmjenu – ne samo akademskih „uspjeha“ – nego i učenje „iz međusobnih sumnji, pitanja, borbi, neugodnosti i neuspjeha“ (ibid.: 111). Kao poticaj u smjeru preispitivanja „pretpostavki konvencionalnih disciplinarnih metoda“, prizivaju i jednu scenu s referencom na izvedbene umjetnosti: „Kao što se umjetnici gledaju u ogledalo čekajući u zakulisju, pozivamo istraživače migracija, mobilnosti i granica da učine isto; da stanu mirno i kritički preispitaju, da se odvoje, ponovo angažiraju ili odstupe od svojih projektnih prijedloga, dominantnih akademskih praksi i vrijednosti za koje smo izučeni ili za koje se očekuje demonstracija ekspertize, posebno u globalnom kontekstu mahnite utrke za financijskim potporama i štancanjem publikacija“ (ibid.).

Jedan od ciljeva ove doktorske disertacije pokušaj je vlastite refleksije o kompleksnom, slojevitom pozicioniranju istovremeno i unutar akademskog režima i režima migracija, ali na trenutak zastajem i vraćam se gore opisanoj „motivacijskoj“ sceni s umjetnicima pred ogledalom. Osnovni problem ove vizualizacije koja poziva na metodološko očuđavanje i refleksiju akademske pozicije, znanstvena je dekontekstualizacija „refleksivnosti“. Bilo bi spretnije približiti joj se iz rakursa humanističkih disciplina, nego metaforama koje se oslanjaju na devetnaestostoljetnu percepciju umjetnosti. Dodatni problem je i pozicija ogledala. Ako ga uglavimo u prostor iza kulisa, onda je čin refleksivnosti ograničen stražnjim izvedbenim planom i prethodi samoj izvedbi.

Ranih osamdesetih godina prošlog stoljeća Jay Ruby definiciju refleksivnosti pokušava preusmjeriti od „elitističke fascinacije 'zakulisjem'“ (1980: 152), to jest od tumačenja temeljenog na Goffmanovoj podjeli između prednjeg i stražnjeg izvedbenog plana, prema dinamičnijem modelu iz čije perspektive se proizvodnja bilo kojeg oblika reprezentacije tumači elementima komunikacijskog lanca između adresata i adresanta i prelama u relaciji između proizvođača, radnog procesa i proizvoda. Ruby refleksivnost vidi kao inherentnu znanstvenoj produkciji – ona se odnosi na način na koji krajnji znanstveni proizvod publici zrcali i proces

proizvodnje (metodološke postavke, odnos prema mediju proizvodnje) i samog proizvođača (njegove epistemološke i ideološke pretpostavke). Refleksivnost, da ostanem u parametrima početne metafore, ne bi trebalo ograničavati na trenutak prije samog izlaska na scenu ili imaginirati kao korak pripreme u službi spektakla izvedbe jer refleksivnost je karakteristika krajnjeg proizvoda s referencama na proces vlastite proizvodnje i formatiranja serviranog sadržaja. „Biti refleksivan je“, kao što Ruby podcrtava prije četrdesetak godina, „doslovno sinonim za biti znanstven“ (ibid.: 164).

Moje pozicioniranje unutar društvenih dinamika režima migracija obilježenog spomenutim nestalnim mutacijama, odnosi se na dva vremenska isječka bliže povijesti. Prvi je određen povijesnim proporcijama interkontinentalnih i transnacionalnih migracija tijekom 2015. i 2016. godine, a drugi je donekle arbitraran – određen periodom kraja 2020. godine, odnosno momentom mog priključivanja istraživačkom projektu Europski režim iregulariziranih migracija na periferiji EU: od etnografije do pojmovnika (ERIM).

U poglavlju *Početno pozicioniranje (između granice i romskog naselja)*, iz (kuhinjske) perspektive politika emocija reflektiram o mobilizacijskim impulsima medijskog sadržaja i svakodnevnom pro ili protumigrantskom pozicioniranju, a mobilizacijske impulse pratim do getoiziranog romskog naselja u susjedstvu, na zagrebačkoj Savici. Iskustvo suradnje sa stanovnicima u okvirima izvaninstitucionalnog, umjetničkog projekta usmjerenog stvaranju novih društvenih spona između naselja i gradskih struktura dovodi me do formata koji su se u procesu suradnje organski nametnuli kao oblici „terenske“ potražnje: televizijska reportaža i humanitarna akcija. Humanitarnim formatima, kao dijelu šireg društvenog angažmana, pristupam iz perspektive kritike humanitarizma, kao kompromisnim momentima kojima se perpetuiraju asimetrični odnosi moći, ali dugoročno, omogućava i „ulazak“ u svakodnevicu naselja, a to je preduvjet za subverzivnije društvene formate s potencijalom društvene mikro promjene. Povlačim esejističke paralele između uhodanih, dugotrajnih mehanizama svakodnevnog rasizma s kojim se suočava romsko stanovništvo i aktualne marginalizacije ljudi u pokretu.

U poglavlju *Uredska kriza i akademski režim* pokušavam se pozicionirati unutar akademskog, angažiranog projektnog okvira usmjerenog etnografskim, terenski utemeljenim istraživačkim pristupima režimu iregulariziranih migracija. Regionalni kontekst režima migracija krajem 2020. godine kada započinem doktorsko istraživanje, bio je obilježen policijskim i strukturnim

nasiljem nad ljudima u pokretu i kriminalizacijom promigrantske solidarnosti, a utjecao je na formatiranje terenske prakse o kojoj reflektiram. Ona proizlazi iz ambivalentne, volontersko-istraživačke pozicije i odnosi se na pridruživanje radu promigrantskog volonterskog kolektiva u Unsko-sanskom kantonu Bosne i Hercegovine. Tijekom perioda globalne pandemije COVID-19 kantonalne su protumigrantske politike, mimikrirane protupandemijskim mjerama, dosegle radikalnu razinu. Kriminalizacija ljudi u pokretu i solidarnih praksi utjecala je na formiranje humanitarnog podzemlja suprotstavljenog službenom dijelu kantonalnog humanitarnog režima. Kolektiv kojem se pridružujem bio je dio tog podzemlja: svakodnevne distribucije humanitarne pomoći za ljude u pokretu koji su živjeli izvan službenih kampova, u improviziranim skloništim, odnosno u tzv. skvotovima, članovi su bili primorani obavljati u tajnosti. Režimu migracija pristupam autoetnografski, iz perspektive svakodnevnih interakcija između volontera/ki i ljudi u pokretu koje su obilježene kriminaliziranom svakodnevicom. Pozicije i identiteti pritom se usložnjavaju i klize, a formati isprobani spontano u romskom naselju, u pograničnom kontekstu poprimaju potpuno nova značenja i posredno omogućuju nove momente mikro otpora.¹

Druga dva poglavlja osmišljena su kao etnografski eksperimenti. Polazišta su autorski, audiovizualni radovi nastali tijekom istraživačkog procesa u (radikalno) različitim kontekstima. Audiovizualnim radovima pristupam kao zaokruženima formama neovisnim o tekstu, ali ujedno i kao materijalu koji prevođenjem u medij teksta postaje osnovom gustog opisa događaja u kojima sam sudjelovao kao jedan od aktera. Prvi rad je video reportaža nastala kroz virtualni susret (*video call*) sa štrajkašima glađu zaglavljenim na zgarištu kampa Lipa početkom 2021. godine. Poglavlje *WhatsApp iz Lipe* gusto kontekstualizira tijek političkih previranja na relaciji između kantonalnih, državnih i međunarodnih razina režima migracija bitnih za razumijevanje i požara u kampu i štrajka glađu dijela stanovnika kampa, kao i moju (volontersko-istraživačku) poziciju u procesu proizvodnje video reportaže o štrajku. S analizom procesa njene proizvodnje, ali i reportaže kao gotovog proizvoda, otvaram pitanja vezana uz etiku reprezentacije ljudi u pokretu, kao i niz drugih teorijsko-metodoloških pitanja s kojima sam se susretao u procesu.

Posljednje poglavlje, *Party at the White House*, polazi od istoimenog audiovizualnog rada koji je nastao dnevničkim bilježenjem mobitelom tijekom prijateljskog druženja članova

¹ Dijelovi prva dva poglavlja objavljeni su u članku *Humanitarka i distro: refleksivno iz režima iregulariziranih migracija* (Mucko 2023).

volonterskog kolektiva s ljudima u pokretu u jednom od šatorskih skvotova na periferiji Bihaća u proljeće 2021. godine. Poglavlje je zamišljeno kao kontrapunkt prethodnom i donosi primjer implicitnije i eksperimentalnije, etnografske audiovizualne reprezentacije iregularizirane svakodnevice režima migracija.

Početno pozicioniranje (između granice i romskog naselja)

„Smrznut“ usred ljeta

Kompleksni i dugotrajni procesi iregulariziranih, tzv. tranzitnih migracija oblikovani „političkim, ekonomskim i društvenim strujanjima“, kao što ističe Marta Stojić Mitrović, odvijaju se kontinuirano različitim dinamikama iako „pojednostavljene paradigme 'izbjegličke/migrantske krize' ulaze u žižu interesovanja i dominiraju javnim diskursom“ tek s događajima koji su obilježili 2015. godinu (2021: 7-8). Medijski konstruirana „kriza“ odnosi se na zbivanja povezana s tzv. istočnomediteranskom rutom i balkanskim koridorom, odnosno na masovno kretanje ljudi u pokretu prema zapadnima i sjevernim zemljama EU koje se na Hrvatsku preusmjerava sa zatvaranjem mađarske granice sa Srbijom u rujnu 2015. godine. Od tada pa do ožujka 2016. godine, preko hrvatske dionice balkanskog koridora, prema nekim procjenama, prošlo je „oko 660 000 izbjeglica i drugih prisilnih migranata“ (Popović, Kardov i Župarić-Iljić 2022: 21).² „Formalizirani koridor“ je omogućavao „izbjeglicama da iz sjeverne Grčke pa do zapadne Europe prijeđu preko Balkana u dva ili tri dana“ (Bez nec at al. 2016: 4), a međudržavna koordinacija tog tranzitnog procesa istovremeno je i ublažila opasnosti kriminaliziranih načina prelaska granica i pridonijela europeizaciji migracijskih politika temeljenih na humanitarno-sekuratizacijskoj logici upravljanja (ibid.: 5). Usprkos bazičnoj humanitarnoj podršci osiguranoj za izbjeglice, formalizirani koridor „pridružen mreži detencijskih centara“, kao što naglašavaju Marijana Hameršak i Iva Pleše, učinio je vidljivim silnice europskog aparthejda (2017a: 14) čija je moć prilagodbe situaciji poljuljanih eksternih granica, posljedično demonstrirana procesima njihove eksteriorizacije i interiorizacije (ibid.: 15). Hrvatska dionica balkanskog koridora obilježava fazu u kojoj se „samostalno, samoorganizirano migrantsko kretanje kanaliziralo“ u „mobilnu detenciju čiji sastavni dio su vrlo brzo postali profilacija i pušbekovi“ (Hameršak 2022).

Medijska konstrukcija europske „migracijske krize“ u hrvatskom javnom prostoru ostavila je bitan odjek „utoliko što je dotada marginalizirana pitanja zaštite izbjeglica stavila u prvi plan (u periodu do sklapanja europsko-turskog sporazuma o izbjeglicama u ožujku 2016.)“ (Baričević i Koska 2017: 13). Dominantan nacionalni, kao i europski medijski diskurs o

² Poteškoće oko procjenjivanja točnog broja ljudi problematiziraju, između ostalih, Hameršak i Pleše (2017b).

migracijama, pritom je bio politički polariziran i etiketirajući. „Pobornici lijevih političkih opcija i nezavisni mediji nešto češće koristili su ‘moralizirajući’ interpretativni okvir naglašavajući potrebu za zaštitom i solidarnošću, dok su pobornici desnih političkih opcija nametali sigurnosni interpretativni okvir ‘prijetnje i rizika’“ (Popović, Kardov i Župarić-Iljić 2022: 28). Iako je teritorij Republike Hrvatske služio prvenstveno kao prostor tranzita na putu do planiranih europskih destinacija, tih je godina politički polariziran diskurs o „izbjeglicama“ i „migrantima“ postao dio svakodnevnog pozicioniranja kroz diskusije vođene u dnevnim i spavaćim sobama, uredima, kuhinjama, kafićima.

Moje prve asocijacije na događaje iz 2015. godine nisu vezane direktno uz neki od viktimizacijskih prizora beskonačnih kolona koji su tada cirkulirali javnim medijskim prostorom, koliko uz jednu svađu potaknutu vijestima. Sjedio sam s bliskom prijateljicom i prijateljem za stolom u kuhinji potkrovnog stana na Trešnjevci, a medijski posredovani prizori s hrvatsko-slovenske granice na ekranu *lap topa*, bili su okidač razgovora koji je promijenio atmosferu u prostoriji. Toplina kuhinjskog interijera obloženog drvom bila je u suprotnosti s jezom koju su budili prizori s *neta*. Mi na sigurnom, opušteni, uljuljani u toplom, privatnom, na distanci, a ljudi s ekrana u hladnom javnom prostoru, zgusnuti uz granice, u nesigurnosti, pod nadzorom, iscrpljeni, nadziranog kretanja. Prijatelj je automatski zauzeo protumigrantsku poziciju. Bio je revoltiran kao da ga njihov dolazak u Europu, odnosno prolazak Hrvatskom ugrožava direktno – nekako baš njega i njegova prava. Istovremeno – tamnopusi mladi muškarci sa fotografija u koloni bili su mu seksi. Njegovi stavovi oslanjali su se na procjenu radne pa onda i ratne sposobnosti osoba s fotografija na temelju čega im je prišivena titula potencijalnih ratnih dezertera, a time i ilegalnih ekonomskih oportunisti. Svoje stavove iznosio je povišenim tonom glasa, uz naglašenu gestikulaciju rukama i prateće facijalne ekspresije kojima je podupirao izvedbu. Emocionalnost njegovog nastupa ne može se razdvojiti od sadržaja iznesenih stavova.

Emocije su politička kategorija – način na koji se oblikujemo reagirajući na objekte i druge. Prema Sari Ahmed, emocije ne pripadaju niti individualnim, niti kolektivnim tijelima, nego cirkuliraju i kroz javno (društveno) i kroz psihičko (osobno, privatno) područje, a njihova afektivna vrijednost gomila se i povećava s vremenom, cirkulacijom između tih područja, između objekata naših emocija i znakova ili svojstva koje im pripisujemo u afektu (Ahmed 2020:66). Stavovi koje je iznio prijatelj podudarali su se s presjekom negativnih stavova dijela

hrvatske populacije o „migrantima“ kao kulturnoj, sigurnosnoj i ekonomskoj prijetnji (Baričević i Koska 2017: 19). Navedeni prijeteći atributi vežu se uz migrante pripisivanjem, afektivnom proizvodnjom, a cirkuliraju diskurzivnim ispreplitanjem javnog i privatnog područja (između kojih se granice mogu povući samo analitički). „Teorije kontakta nalažu da je tip kontakta između domaće populacije i imigranata kritičan za razvoj stavova: 'usputan kontakt' češće doprinosi jačanju negativnih stavova, a 'stvarno poznanstvo' njihovom slabljenju (v. Fetzer 2000). U izostanku kontakta općenito, mediji se svakako pojavljuju kao važan posrednik između ovih skupina“ (Baričević i Koska 2017: 42). Naša kuhinjska diskusija bila je upravo takva – beskontaktna i medijski posredovana. Nitko od nas troje u tom trenutku nije imao nikakvo, ni direktno ni indirektno iskustvo s ljudima na fotografijama i osjećao sam se kao da gledamo prizore iz neke paralelne stvarnosti. Iako se ta nepoznata stvarnost čiji tijek je sveden na prizor s granice, činila odvojenom od nas, njena reprezentacija nije otvorila prostor za argumentiranu diskusiju, nego je neobveznu kuhinjsku atmosferu gotovo automatski pretvorila u mjesto mikro sukoba temeljenog na pro ili kontra pozicioniranju.

Vrijednosti konstruirane protumigrantski orijentiranim vijestima pretaču se u prostore dnevnih boravaka, soba i kuhinja u kojima se proizvodnja impresija o drugima nastavlja u krugu često bliskih sugovornika, a vrijednosti ojačane kuhinjskim diskursom iz privatnog klize ponovo u javni prostor. Tom cirkulacijom između javnog i privatnog, raste i njihova afektivna vrijednost, ali emocionalno nabijen diskurs o samim nam migrantima (kao objektima emocija), govori manje nego o subjektima upletenim u proizvodnju stavova. Protumigrantski narativi temeljeni na mržnji prema drugome proizvode „subjekt ugrožen zamišljenim drugim čija blizina prijete ne samo da će subjektu nešto oduzeti (posao, sigurnost, imetak) nego i da će zauzeti njegovo mjesto“ (Ahmed 2020: 62). Iz toga slijedi da je protumigrantska emocionalna izvedba čin dvostruke fikcionalizacije – izmišljanjem drugog, oblikujemo i sebe, pozicioniramo se povlačeći granice naspram imaginiranih drugih. „Emocije nam neupitno daju scenarij: postaješ 'ti' prihvaćaš li poziv da se uskladiš s nacijom, a protiv onih što prijete da će ti je oduzeti“ (ibid. 25). Individualna protumigrantska izvedba mog prijatelja, uvjetovana je širim scenarijom aktualnih protumigrantskih politika, kako hrvatskih (nacionalnih), tako i europskih (nacionalnih). Diskurzivne granice koje je povukao za kuhinjskim stolom reflektiraju suvremene politike režima migracija na temelju kojih se stvarno i upravlja državnim granicama.

Mržnja bi se, prema Sari Ahmed trebala analizirati kao „dio proizvodnje uobičajenog, a ne kao pitanje 'ekstremizma' (ibid. 83) jer ako mržnju povežemo isključivo s ekstremizmom, onda svakodnevnne, obične subjekte lišavamo odgovornosti za različite oblike strukturnog nasilja. Ako mržnju pokušamo iščitati u registru običnog, kroz banalne situacije iz svakodnevice – možda se i odgovornost za nasilje može redistribuirati nekako pravednije, čak i za kuhinjskim stolom. Gledano iz perspektive isprepletenosti procesa rasijalizacije prisutnih na makro razini s momentima kuhinjske izvedbe mog prijatelja na mikro razini, protumigrantski stavovi mogu se interpretirati i kao normativni (ibid. 82). Isti ti prizori koji su mog prijatelja potaknuli na protumigrantsko pozicioniranje, u meni su izazvali oblik psihofizičkog nezadovoljstva s vlastitom socijalnom pozicijom – apstraktan osjećaj suodgovornosti za situaciju u kojoj se nalaze nepoznati ljudi s fotografija, frustracija zbog nemogućnosti djelovanja u smjeru suočavanja s očitom socijalnom nepravdom. Impuls kojeg sam osjetio, fenomenološki možda graniči sa sramom ili krivnjom, ali sram i krivnja prizivaju potpuno suprotne političke konotacije (i otvaraju različite diskurzivne linije). Osjećaj srama je korektivna emocija koju Ahmed tumači kao dio mehanizma potvrde nacionalnog ideala. Preduvjet srama je osjećaj snažnog nacionalnog identiteta radi čijeg očuvanja će se čak i očita odstupanja od demokratskih načela, kao što su, na primjer, ratni zločini, po potrebi negirati preusmjeravanjem pogleda. Mržnja i sram tu se susreću jer obje emocije imaju normativne učinke; prva proizvodi običnost, a druga nivelira odstupanja, prva dovodi do nasilja, a druga ga prikriva.

Za razliku od srama, krivnja implicira neku vrstu akcije (ibid. 152), potrebu za pomakom iz zatečene pozicije, za odstupanjem od normativa. Ako se mržnja veže uz protumigrantsku kategoriju – krivnja se, u svom produktivnom aspektu, može vezati uz promigrantsku. Zbog izvedbenog karaktera emocija, kao i mržnja, i krivnja je čin dvostruke fikcije. Obje emocije podrazumijevaju izmišljanje i sebe i drugih, ali u karikaturalno suprotnim smjerovima jer krivnja pokušava dokinuti iste one granice koje se podvlače mržnjom. I afekt koji sam ja osjetio tijekom kuhinjske epizode, formirao se zauzimanjem kontrapozicije naspram normativne mržnje, kao naznaka osobne mobilizacije u nepoznatom smjeru. Ali kao što bi bilo potpuno reduktivno svesti reakciju mog prijatelja isključivo na mržnju, bilo bi reduktivno svesti i moj doživljaj na osjećaj krivnje, jer afektivna stanja se u praksi, u tijelu i kroz njega, naprosto ne manifestiraju analitički čisto i ne mogu se (bez ostatka) svesti na kategorički aparat kojim ih interpretiramo. Baratati „krivnjom“ ujedno bi značilo i prizivanje moralne kategorije, a ja sam

usmjeren više na pitanje kolektivne društvene odgovornosti, dakle prema registru političkog, civilnog. Ono što moj kuhinjski impuls svakako ima zajedničko s krivnjom (kako ju interpretira Ahmed) je njen produktivni aspekt – intencija iskoraka iz zatečene situacije, odnosno mobilizacijski potencijal koji priziva scenarij alternativan normativu mržnje.

Društveno produktivna artikulacija početnog afektivnog impulsa počinje s pozicioniranjem naspram drugog, osvještavanjem vlastite pozicije i osobnih privilegija kao relacijskih. Peggy McIntosh bijele privilegije predočava kao „nevidljivi paket nezaslužene imovine na čije unovčavanje mogu računati svakodnevno, ali kojeg bih 'trebala' ostati nesvjesna. Bijela privilegija je kao nevidljivi, bestežinski ruksak posebnih odredbi, mapa, pasoša, šifrnika, viza, odjeće, alata i praznih čekova“ (1989). Mi smo sjedili u kuhinji, a ne u šatoru ili uz granicu na otvorenom. Naši pasoši otvaraju rampe svjetskih granica, a drugi – ilegalizirani – ostaju zaglavljani pred njima ili preusmjereni na po život opasne prelaske prirodnih granica – rijeka, mora, planina, pustinja. Mi svoje tenisice biramo sami, nove iz izloga dućana, a nekima ih uručuju razgažene, iz kutija s policom donirane humanitarne robe. Raspakirati taj ruksak podrazumijeva suočavanje s imovinom koja – iako naslijeđena – ipak i dalje nije naša. Privilegije su izvlaštene; stječemo ih vrstom društvene, kolektivne krađe, a nalaze se u ruksaku koji se teško skida s leđa. Zamišljam ga kao uraslog u meso. Prokrvljen je ustaljenim navikama čijom reprodukcijom raste poput nevidljivog dijela tijela.

Otvaranje ruksaka, odnosno opisivanje privilegija – prema autorici – automatski nas obvezuje na poduzimanje daljnje akcije. „Kao što u ženskim studijima radimo na razotkrivanju muških privilegija i tražimo muškarce da se odreknu dijela svoje moći, tako se i onaj koji piše o posjedovanju bijelih privilegija, mora zapitati: 'Nakon što sam ih opisao, što ću učiniti da ih smanjim ili dokinem?'“ (ibid.).

Pokretačku snagu ambivalentnih medijskih napisa i kadrova proizvedenih tijekom 2015. i 2016. godine, Sue Clayton povezuje s najvećom „građanskom mobilizacijom“ u Europi nakon Drugog svjetskog rata. Obični ljudi – „stari i mladi, žene i muškarci, vješti i nevješti, politički deklarirani i apolitični, lokalni i kozmopolitski“ (2020: 2) pružili su „logističku pomoć i podršku koja je spasila živote i poboljšala uvjete za život gotovo dva milijuna ljudi“. Djelovanje tisuća pojedinaca od dolje, direktno ili indirektno povezanih s transnacionalnim migrantskim

rutama, autorica slikovito suprotstavlja sistemskom (ne)djelovanju nacionalnih vlada: „dok su se europske vlade prepirale oko izbjegličkih kvota i zadržavale na sankcioniranju izbjegličkih kampova na našem imućnom Zapadu, lokalni i međunarodni, samoorganizirani aktivisti bili su zaokupljeni izvlačenjem tijela, živih ili mrtvih i raspadnutih iz mora u brodovima pod otvorenom paljbom grčkih vojnika i pružanjem hrane i skloništa tisućama zaglavljenih pred zatvorenim granicama na Balkanu, s temperaturama ispod nule“ (ibid.: 3). Osim preuzimanja odgovornosti za „tijela“ i djelovanje u najdramatičnijim situacijama poput opisanih, mobilizirani „obični ljudi“ su s vremenom (od 2015. godine naovamo) izgradili brojne (nacionalne i transnacionalne) mreže bazirane na pružanju kontinuirane i heterogene podrške ljudima u pokretu kao socijalnim subjektima s potrebama u različitim sektorima – zdravstvenom, socijalnom, stambenom, edukacijskom – i to kroz različite oblike formalnog i neformalnog udruživanja, često samoorganizacijskog tipa.

Bitna značajka djelovanja mnogih promigrantskih inicijativa nastalih u jeku događaja 2015. godine su i razni oblici zagovaračkih praksi, organizacije pravnih savjetovanja, marševa, protesta i medijskih kampanja s ciljem podizanja vidljivosti brojnih strukturnih problema ljudi u pokretu. Prema toj, naglašeno političkoj dimenziji, formati ove mobilizacije, kao što Clayton ističe, razlikuju se od dotadašnjih „dobrotvornih inicijativa i mogu se vidjeti kao nova vrsta društvene intervencije s novim, inovativnim oblicima i učincima“ (Clayton 2020: 2) Sukladno inovativnosti njihove prakse, uključenim akterima autorica pridaje novi naziv: „aktivisti volonteri“. Njihovo promigrantsko djelovanje direktan je odgovor na protumigrantski predznak dominantnih politika Europske unije i predstavlja: „kritički otpor pri kojem se svaka gesta potpore izbjeglicama ne poduzima samo kao čin pomoći ili humanitarizma, nego i protesta protiv otvorenog neprijateljstva i šokantnih kršenja međunarodnih konvencija“ (Clayton 2020: 4).

Zajednička karakteristika inicijativa na koje se referira Clayton je neformalni tip udruživanja odozdo i djelovanje koje nije ograničeno lokalnim i nacionalnim okvirima. Osim po tipu organizacijskog ustroja, inicijative se se razlikovale i po aktivnostima, kao i po principu teritorijalizacije djelovanja. Neke grupe bile su usmjerene na “zagovaranje političke promjene, dok su ostale bile zainteresirane primarno za pružanje pomoći, pripreme sendviča, sakupljanje i distribuciju odjeće. U nekoj su bili lokalci i lokalno orijentirani, dok su ostale bile više

nacionalnog i transnacionalnog tipa” (Hameršak 2021: 50). Djelovanje tih grupa može se obuhvatiti definicijom vernakularnog humanitarizma Čarne Brković: „Pomoć koju pružaju različiti lokalni akteri u skladu s njihovim specifičnim socio-kulturnim idejama o čovječnosti, a kao odgovor na novonastale potrebe koje se konvencionalnim kanalima pomoći ne mogu prikladno adresirati“ (2020: 224). Takav oblik humanitarizma autorica shvaća kao naglašeno lokalnu instancu „univerzalne humanitarne logike“, ali suprotstavlja ga konvencionalnosti „međunarodnih humanitarnih organizacija“ misleći pritom na institucionalizirani, (nad)nacionalni humanitarizam blizak političkom establišmentu. Sintagma „vernakularni humanitarizam“ trebala bi konceptualno objediniti „različite forme pomoći koje kombiniraju lokalne pojmove darivanja, dužnosti i odgovornosti“ s univerzalnom idejom humanitarizma (ibid.). Bez obzira na to jesu li pojedine inicijative o kojima piše Clayton bile lokalno ili međunarodno orijentirane, one se s vernakularnim principom mogu povezati kroz praksu kao „ad-hoc, neprofesionalne, nebirokratske forme pomoći s tendencijom ignoriranja legalne distinkcije između građana i stranaca ili birokratskog formatiranja ranjivosti i zasluge“ (2020: 225). Te ih karakteristike suprotstavljaju i represivnim i humanitarnim aparatima političkih centara moći.

Promigrantskim pozicioniranjem, aktivisti volonteri se suprotstavljaju nacionalnim i nadnacionalnim narativima kroz konkretnu praksu i kompleksne organizacijske formate, ali pozicioniranje počinje s impulsom koji je afektivan, osoban, neprecizan i ne nužno politički artikuliran: „veliki dio onih koji su se uključili, nisu to inicijalno učinili ni radi organizirane religije, ni radi svojih profesionalnih ili političkih opredjeljenja, nego više radi snage osobnog osjećaja pojačanog lokalnim zajednicama, kao reakciju na užasne naslove vijesti iz 2015. i 2016. godine, govoreći: 'nešto se treba poduzeti'“ (Clayton 2020: 10). Sličan, nejasan osjećaj suodgovornosti za situaciju u kojoj se nalaze nepoznati ljudi s fotografija koje su cirkulirale medijima, odnosno intenzivan afektivni impuls i mene je udaljio od privatne sfere diskusija za kuhinjskim stolom u smjeru zagrebačkog antifašističkog udruženja koje je tražilo volontere za potporu ljudima zaglavljenim u graničnim područjima. Osjećao sam istovremeno i potrebu za sudjelovanjem i otpor od uključivanja: razmjeri aktualnih zbivanja su mi se činili toliko nesagledivi da se nisam mogao oduprijeti osjećaju, kako profesionalne, tako i emocionalne nekompetentnosti za suočavanje sa situacijom na bilo kojem nivou. Volontiranje je, uz to, podrazumijevalo i koncept slobodnog vremena koji mi se tada, s obzirom na radni angažman u

izvaninstitucijskom kontekstu i svakodnevicu bez formalnih razgraničenja između radnog i neradnog dijela dana, činio poput neuhvatljive apstrakcije.

Pojmom „dugo migracijsko ljeto“ Bernd Kasperek i Marc Speer „migrantska kretanja označavaju kao prekretnička te potencijalno i dugoročno formativna“, pa se tim pojmom „umjesto na prijetnju i destrukciju koji su implicitni pojmu krize, referira na [...] oslobođenu mobilnost i široku društvenu solidarnost, relativnu suspenziju kontrola duž pravaca masovnih migrantskih kretanja te relativno slobodne prelaskne vanjskih, unutrašnjih i eksternaliziranih granica EU na tim pravcima“ (Hameršak 2022). Mene je kolektivna mobilizacija tog dugog migracijskog ljeta zatekla nekako „smrznutog“ u opisanim životnim i radnim uvjetima – s potrebom da se angažiram i pobjegnem od prevelike teme istovremeno. Kad sam u uredu antifašističke organizacije čuo da su im volonterski kapaciteti trenutno popunjeni, zapravo mi je laknulo. Postojale su i druge opcije za priključivanje, ali nisam više ni pokušavao.

Bijeg (od granice) u romsko naselje

U istom sam periodu kao vanjski suradnik bio uključen u projekt usmjeren na mapiranje infrastrukturnih i stambenih problema romskih zajednica u Zagrebu.³ Kontekst kratkih „terenskih“ posjeta getoiziranim naseljima na zagrebačkoj periferiji, omogućio mi je uvid u svakodnevicu ljudi koji na petnaestak minuta od mog kvarta žive u uvjetima koji su, podjednako kao i prizori s granice, izgledali kao paralelna realnost: život bez struje u improviziranim barakama, bez vodovoda i kanalizacije, s jednom vanjskom slavinom vode instaliranom kao jedini izvor vode za osamdesetak ljudi od kojih prevladavaju djeca predškolskog i školskog uzrasta. Elementi naselja poput trošnih baraka izgrađenih od priručnih materijala i kontejneri, vizualno su podsjećali na medijski posredovane prizore improviziranih izbjegličkih naselja rasutih s druge strane europskih granica, po Turskoj i Libiji.

³ Partnerski projekt Galerije Miroslav Kraljević i udruga Socijalni rub: zanimljive neispričane priče (SF:ius), ARCHIsquad i Romske organizacije mladih (ROM). <https://www.sfius.org/predstavljanje-publikacije-geografije-segregacije-razgovor-slucaj-struge/> (pristup 7. 2. 2023.).

Autori/ce članka naslovljenog „Liberalno nasilje i rasne granice Europske unije“ podsjećaju da ideja europskog liberalizma podrazumijeva opreku između europskih i kolonijalnih subjekata, a individualna sloboda i pravo međunarodne zaštite zagwarantirano sustavom azila, rezervirani su samo za prve (Isakjee et al. 2020: 1757). Taj rasni moment naglašavaju kao ključan za razumijevanje migracijskih politika Europske unije i upozoravaju na zamku u koju studije migracija često upadaju, a to je pretpostavka da je protumigrantsko nasilje „tehnokratski rezultat državnih upravljačkih praksi povezanih s državljanstvom, a ne strukturalno isključivanje temeljeno na rasi“ (ibid.: 1758). I „suptilnije“ odnosno indirektnije forme nasilja kao što su različite forme getoizacije, segregacije i profiliranja, kao i direktno fizičko policijsko nasilje nad ljudima u pokretu nazivaju „liberalnim nasiljem“ koje se pokušava prikriti od javnog pogleda izmještanjem na periferiju radi očuvanja europskog liberalnog imidža (ibid.: 1770).

Neriješena statusna pitanja stanovnika, društvena marginalizacija Roma, administrativno-politička getoizacija naselja odsječenih od fizičke i društvene infrastrukture gradova i sela većinskog stanovništva, osuđenost na prekarni rad na crno i socijalnu pomoć, segmenti su naturaliziranog modela društvene marginalizacije romskog stanovništva, a njime kao da je anticipirana i trasa marginalizacije ljudi u pokretu. Europsko, nadsacionalno kolonijalno nasljeđe profilirano je (ne posebno originalnim) nacionalnim receptom marginalizacije: romsko naselje kao pesimističan scenarij bliske budućnosti europskih post-kolonijalnih drugih zaglavljenih po kampovima koji se nakon 2015. godine masovno grade i na globalnoj razini i u regiji (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija itd.). Kao što podsjeća Teodora Jovanović, kampovi su jedno od glavnih obilježja sekuritizacijsko-humanitarne logike vremena u kojem živimo i bez obzira radi li se o utočištu, tranzitnom kampu ili detencijskom centru, kampovi svih tipologija mjesta su nevoljne imobilnosti (2021: 441). Mrežu kampova kojima je isprekidan život ljudi u pokretu na putu do Europe, autorica naziva „kontinuitetom zadržavanja“ (ibid.: 436). I prisilne mobilnosti i prisilne imobilnosti povezane s isključujućim politikama migracija i azila, produkti su liberalnog nasilja koje se u političkom diskursu opravdava sekuratizacijom migracija. Kamp je konstruirano, regulirano mjesto s kojim se (ovisno o primjeru) upravlja odozgo s nadsacionalne, nacionalne ili lokalne razine, a romsko naselje je cjelina koja se organski i spontano razvija odozdo, prvenstveno taktičkim intervencijama samih stanovnika. I kamp i naselje kadrirani zajedno naznačuju obrise istog sistema koji Balibar

naziva europskim aparthejdom (usp. Balibar 2004: 122-124) koji obuhvaća i romsku i svakodnevicu ljudi u pokretu, a temeljen je na rasnom profiliranju, odnosno liberalnom nasilju.

Prizori života u romskom getu skrivenom na periferiji, u industrijskoj zoni neromskog grada ili prostorna rasijalizacija međimurskog sela sa strogom podjelom na romski i neromski dio s policijskim vozilom parkiranim na ulazu u romski dio, sablasno asociraju i na Fanonov opis francuskog kolonijalnog grada iz šezdesetih godina prošlog stoljeća: „Kolonijalni svijet je svijet razdijeljen na dva dijela. Granična crta tih dijelova određena je vojarnama i policijskim stanicama. U kolonijama, institucionalno priznat sugovornik koloniziranog domoroca, glasnogovornik ugnjetača jest žandar ili vojnik“ (Fanon 1973: 3). Asimetričnost odnosa moći u kolonijalnom kontekstu, na strukturnoj je razini usporediva s asimetričnošću odnosa između neromskog i romskog stanovništva u kapitalističkom kontekstu. Prvi odnos proizlazi iz imperijalističke opreke između kolonizatora i koloniziranih, a drugi odražava nacionalističke tendencije suvremenih liberalnih demokracija, odnosno opreku između dominantnog većinskog stanovništva i marginalizirane nacionalne manjine. Usprkos razlikama u socio-političkom i historijskom kontekstu, hegemonijski odnosi moći u oba primjera povezana su s rasnom diskriminacijom na strukturnoj razini i manifestiraju se kroz slične obrasce društvene i prostorne segregacije. Kolonijalizam je, pritom, temeljen na otvorenom rasizmu, a suvremeni, liberalni oblici nasilja prikrivaju rasijalizaciju na kojoj se temelje (Isakjee et al. 2020: 1754). Albert Memmi piše o kolonizatoru koji, u nemogućnosti izbjegavanja kontakta sa svojim kolonijalnim drugima, postepeno osvještava međuovisnost „paralelnih“ svjetova u kojem žive. U jednom trenutku, on shvaća da „ne može čak niti odlučiti da ih izbjegne. On mora živjeti u relaciji s njima konstantno jer mu upravo taj savez omogućuje život kakav je odlučio živjeti u koloniji; ta veza je unosna, omogućuje mu privilegije. Pronalazi se na jednoj strani ljestvice, s čije druge strane se nalazi kolonizirani čovjek. Ako je njegov životni standard visok, to je zato što je standard koloniziranog nizak“ (Memmi 2003: 52). Iako međuovisnost između mog i životnog standarda mojih romskih susjeda nije toliko transparentna i matematički jasna kao u kolonijalnoj jednadžbi, od romskih aktivista sam prošao post-kolonijalnu lekciju i naučio ime za stranu društvene opreke koju zauzمام. Iz romske perspektive – ja sam nerom. Kao pripadnik većinskog stanovništva – definiran sam kroz sistem razlika koji se svakako može mjeriti težinom naših nevidljivih ruksaka. Egzistencijalne, kulturne i ekonomske aspekte prekarnosti kao nusprodukte (a donekle i ciljeve) neoliberalizacije politika u različitim

aspektima života, iskustveno doživljavamo i stanovnici romskog naselja i izbjeglice iz medija i ja sam: strukturna destabilizacija društva odražava se i na procese prostorne marginalizacije pripadnika/ica nacionalne manjine u kvartovskom mjerilu, i na europski režim migracija, i na hrvatsko tržište rada. Naše klasne pozicije približavaju se kroz globalne, neoliberalne procese na strukturnoj razini, međutim – kontekst rasijalizirane svakodnevice – moj nevidljivi ruksak s neromskim i nemigrantskim privilegijama – čini težim po *defaultu*. Njegov sadržaj odnosi se na vrlo bazične stavke kao što su pismenost, edukacija i mogućnost zaposlenja, odnosno na participaciju u različitim društvenim poljima, sadržajima i aktivnostima koja se podrazumijeva kao normalna, a u praksi je uvjetovana bijelom bojom kože i neromskim prezimenom, baš kao i pristup različitim institucionalnim i administrativnim razinama društva u kulturnom, zdravstvenom, socijalnom, obrazovnom sektoru.

Ruksak svojih privilegija kojeg sam osjetio u kuhinji, pred *lap-topom* s otvorenim vijestima s granice, nekako sam spontano počeo preslagivati u romskom naselju osjećajući kao da sam tamo (na zagrebačkoj Savici ili u međimurskim selima) granici bliži nego ikad prije. U usporedbi s prizorima s granica koji su proglašeni kriznim, romska getoizacija izgledala je kao potpuno normalizirani dio svakodnevice. Gravitacijska snaga medijski posredovanih prizora patnje s granice, uz aktiviste-volontere, mobilizirala je i niz drugih aktera čiju misiju Heath Cabot etiketira kao „lov na krizu“ (2019: 264). „Usprkos ili upravo radi svojih užasa, izbjeglička kriza pristigla na europske obale bila je seksi i uzbuđljiva, prizivajući slike humanitarnih aktera, aktivista, zabrinutih građana, dokumentarista, umjetnika (...) i dalekovidnih znanstvenika koji su se u trenucima prvotnih reakcija ponašali kao heroji“ (ibid.: 265). Iako autoričino izjednačavanje svih ovih heterogenih aktera ne ostavlja prostora za nijanse, činjenica je da je u zagrebačkim romskim naseljima gužva bila manja – nije bilo ni novinara, ni zabrinutih sugrađana, ni humanitaraca, ni istraživača, ni institucionalnih aktera, ni osjećaja krize ili hitnosti, pa sam se odlučio nekako angažirati kroz suradnju sa stanovnicima/ama naselja na zagrebačkoj Savici.

Suradnju sa stanovnicima naselja započeo sam kroz pokušaj komunalizacije svojih privilegija. Budući da je dio stanovnika bio nepismen, pretpostavio sam da im moja pismenost možda može pomoći u nekom segmentu svakodnevice, na primjer u navigaciji kroz neku administrativnu zavrzlamu, u odnosu s institucijama, u razumijevanju njihovih prava i obaveza na gradskoj ili

državnoj razini. Pretpostavio sam i da bih sa istraživačkim i novinarskim alatima koji su mi bliski, mogao biti koristan u spajanju vidljivo izoliranog naselja s nadležnim institucijama i organizacijama. Prvi korak formatiranja našeg odnosa bilo je jednostavno pitanje upućeno stanovnicima: „Kako mislite da mogu pomoći?“. Kratkoročna infrastrukturna pitanja i dugoročno stambeno pitanje isticali su kao osnovne komunalne probleme o kojima su željeli govoriti pred predstavnicima medija. Ideja je, zapravo, bila konkretnija - htjeli su "televiziju". Igrom slučaja, u tom periodu radio sam honorarno kao vanjski suradnik HRT-a i bio sam u mogućnosti organizirati snimanje priloga u naselju za emisiju tematski specijaliziranu za nacionalne manjine pa sam se u naselje uskoro vratio s televizijskim timom, u ulozi novinara. Sadržaj priloga smo osmislili zajednički, a ja sam ga montirao. Prilog emitiran u nedjelju popodne u emisiji magazinskog tipa nije vijest i nema mobilizacijsku snagu, ali priprema priloga i otvoreno zauzimanje strane omogućili su mi uvid u probleme stanovnika i prvi korak u izgradnji međusobnog povjerenja.

I drugu priliku za testiranje moje vlastite privilegiranosti inicirale/i su stanovnice/ici: organizacija humanitarne akcije. Ni s humanitarnim ni sa socijalnim sektorom nisam imao nikakvog iskustva, ali slijedio sam prijedlog, iako sam dugoročno bio zainteresiran za bavljenje sa strukturnim problemima naselja. U međuvremenu sam *mailove* s upitom o mogućnostima prikupljanja i distribucije paketa humanitarne pomoći, uputio na nekoliko adresa, organizacijama koje sam prepoznao kao nadležne. Uskoro sam naišao na pozitivan odgovor voditeljice socijalnog dućana u organizaciji jedne od najvećih međunarodnih humanitarnih organizacija koje djeluju i na nacionalnom i na gradskom nivou. Socijalni dućan funkcionira na principu pružanja pomoći u hrani i higijenskim potrepštinama osobama u potrebi koje su evidentirane kao korisnici/ice dućana, a pomoć se, dijeli isključivo u dućanu. Iako stanovnici/ice naselja nisu bili/e zavedeni/e kao korisnici/e dućana, socijalna radnica odlučila nam je izaći u susret i pakete za podjelu pripremiti samo na temelju broja obitelji u naselju.

Potpuno normalna *humanitarka*

Nekoliko tjedana nakon inicijalnih razgovora sa stanovnicima/ama, stupio sam u kontakt s humanitarnom organizacijom koja se odazvala na moj upit *mailom* i pristala organizirati prikupljanje resursa za distribuciju humanitarnih paketa. Moj zadatak bio je spajanje s budućim „korisnicima“. U naselje sam se uskoro vratio zajedno sa socijalnom radnicom s kojom sam dogovario akciju i volonterom – vozačem, u crveno-bijelom kombiju potpuno ispunjenom paketima s hranom i higijenskim potrepštinama. Oko vrata sam imao fotoaparat. Djeca koju sam već poznao okupila su se oko nove „igračke“ pa smo krenuli zajedno fotografirati. Fotoaparat je išao od ruke do ruke u jednom planu, dok su u drugom planu naseljem cirkulirale kartonske kutije – iz kombija parkiranog u središtu naselja do pojedinačnih baraka. Socijalna radnica sjedila je sa stražnje strane kombija i vodila evidenciju, vozač je stajao u kombiju iza nje i uručivao pakete, a ja sam trčkarao uokolo s fotoaparatom, gledao kadrove naselja koje su djeca okidala i fantazirao o budućim participativnim etnografskim video radionicama (koje se nikad neće desiti). Za to vrijeme, članovi jedne obitelji koja je (kao što sam naknadno saznao) bila sukobljena s ostatkom naselja, poslužili su se s paketima kroz vrata s bočne strane kombija. U tom trenutku nisam još poznao sve stanovnike/ice i bio sam uvjeren da muški članovi te obitelji pomažu u podjeli paketa u komunikaciji sa socijalnom radnicom. Da se događa nešto neplanirano shvatio sam tek kad je eskaliralo. Posljedica prisvajanja dijela paketa bila je poremećena računica – neke od drugih obitelji u naselju ostale su bez svog dijela. Jedan od stanovnika naselja bio je uvjeren da „mi“ pogodujemo dotičnoj obitelji i odjednom se krenuo nogama obračunavati s bočnom stranom crveno-bijelog kombija (solidnim *karate majgeri* udarcima). Kad se ispucao, na odlasku je još usput, uz psovke, pokušao šakom odvaliti retrovizor, pa je konačno nestao iz kadra.

Socijalna radnica skamenila se iza kombija. S podignutim rukama i ramenima pitala me da li da prekidamo i zovemo policiju ili nastavljamo, a ja sam tek tada shvatio da je s ovakvim situacijama jednako neiskusna kao i ja. Znao sam da je napadač poznat po kratkim živcima i nekako sam imao filing da je epizoda obračuna gotova. Pošto (osim otisaka stopala na kombiju) nije bilo fizičke štete, predložio sam da se za pomoć obratimo okupljenim stanovnicima/icama. Postavio sam se i zamolio/uvjetovao okupljene da se organiziraju i pomognu nam preostale pakete podijeliti do kraja, ravnopravno koliko je već moguće. Članovi obitelji našeg napadača odlučili su se mobilizirati i uskočiti. Smjestili su se na pod kombija s nogama ispruženim kroz

stražnja vrata kombija i ostali tamo sjediti poput čuvara humanitarnog praga, iza leđa socijalne radnice uronjene u evidencijske tablice s „korisničkim“ podacima. Paralelno s tim centralnim dešavanjem jedan od starijih stanovnika parkirao je svoju lijepu crvenu Mazdu iz devedesetih tik do kombija oko kojeg se radi podjele okupio veći dio naselja. Skočio sam pozdraviti ga i pružio mu ruku kroz otvoren prozor. Ruka mi je ostala lebdjeti u zraku. Trebao mi je koji tren dok nisam shvatio da je za radnju koje iziskuje čin rukovanja naprosto popio par čašica previše. Ostao je sjediti u autu parkiran do nas, bez riječi, kao lelujava potpora našoj akciji. Tek kad smo se počeli pakirati, okretom ulijevo unatrag, preparkirao se na petnaestak metara dalje od svoje kuće. Tamo je ostao sjediti još nekoliko minuta i onda, taman kad sam već samog sebe uvjerio da je sve na kraju nekako ipak prošlo uspješno – pred očima mi se odigrala scena iz filma Fatiha Akina *Gegen die Wand*: vozač crvene Mazde naglo je nagazio na gas i s maksimalnim ubrzanjem kojeg je mogao postići na toj udaljenosti, frontalno se zabušio u zid vlastite kuće.⁴ Svi su u naselju na kratko stali i zašutjeli. Vizualno su proskenirali situaciju, razmijenili pokoju rečenicu na svom jeziku i nakon par sekundi krenuli dalje svaki svojim poslom. Obitelj ga je krvavog lica i klonulog izvlačila iz auta, a ja sam se raspitivao što se dogodilo i je li je potrebno pozvati hitnu pomoć. Netko mi je objasnio da se razljutio jer je ogulio auto na ogradu kad je izlazio iz dvorišta, a moj glavni kontakt u naselju samo je odmahnuo i promrmljao nešto tipa: „Ma to je normalno“.

Prva *humanitarka* bila je gotova. Sve je dalje nastavilo teći „normalno“: paketi su raspakirani po barakama, fokus centriran na kombi raspršio se po naselju, vozač Mazde ležao je krvavog lica na kauču u baraci s nakošenim zidom, mi smo se popeli u kabinu na povišena sjedala kombija i uputili se prema „našem“, neromskom dijelu grada blijedi kao zombiji. Kasnije sam čuo da vozač Mazde nije bio prvi koji je autom ciljao zidove baraka u naselju i shvatio da se radi o mačističkom receptu izražavanja frustracija u javnom prostoru, ali svejedno se nisam mogao oteti dojmu da je toj epizodi doprinijela i povišena emocionalna atmosfera uzrokovana našim prisustvom u naselju. „Jednostavna“ podjela humanitarnih paketa ne samo da je učinila vidljivijim društvene antagonizme već prisutne unutar zajednice, nego je omogućila i okvir za njihovu manifestaciju kroz sukob oko ograničenih resursa i eskalirala indirektnim nasiljem „korisnika“ nad „humanitarnim akterima“, kao i usputnim samoozljeđivanjem jednog od „korisnika“. Drugim riječima – „jednostavna“ podjela paketa ne postoji – nema „normalne“

⁴ Radnja navedenog filma iz 2004. godine odvija se u Njemačkoj, a u zid se, opterećen osobnim traumama, u punoj brzini, autom zabuši glavni protagonist filma obilježen turskim podrijetlom i imigrantskim kontekstom.

humanitarke. Kao što negoduje Lauren Berlant – nema ničeg jednostavnog vezanog uz suosjećanje osim želje da se ono podrazumijeva „kao takvo, kao neposredni izraz ljudskog povezivanja i prepoznavanja“ (2004: 7), a u praksi – suosjećanje denotira asimetričnost odnosa moći i strukturne razlike između onih koji suosjećaju i onih koje se iz privilegirane pozicije interpretira kao pateće subjekte (ibid.: 4). Podjelom paketa humanitarne pomoći ti se odnosi perpetuiraju, a (pateći) društveno-politički subjekti proglašeni „korisnicima“ svedeni su na tijela s potrebama ili – u terminima općeg mjesta kritike humanitarizma koje se oslanja se na Agambenovu distinkciju između bioloških i političkih dimenzija života – svedeni su na goli život (usp. npr. Brković 2014: 8-10).

Katerina Rozakou piše o grčkim aktivistima koji traže i prakticiraju egalitarnije forme promigrantskog angažmana od koncepta darivanja. „Darovi su potencijalno opasni jer se pozivaju na začarani krug reciprociteta: neuzvrćeni dar stvara nejednakost po definiciji, a darivatelja pozicionira na hijerarhijski više mjesto. U skladu sa suvremenim volonterstvom, jednosmjerne ponude stvaraju odnose 'ovisnosti' i ometaju autonomiju ljudi koje se 'služi'“ (2016: 193). Paradoksalnost moje pozicije u naselju vezana je upravo uz pitanje reciprociteta. Na organizaciju *humanitarki* dao sam se „nagovoriti“ jer sam taj, naručeni format percipirao kao zalog recipročan radioničkim formatima koje sam predlagao zajednici. Iako sam dugoročno bio usmjeren na afirmaciju stanovnica/ika naselja kao društveno-političkih subjekata (kroz pokušaj „dizajna“ komunikacijskih kanala između stanovnika/ica i gradskih struktura), *humanitarka* kao odgovor na potražnju zajednice učinila mi se kao bitan korak u razvijanju našeg odnosa i postizanju međusobnog povjerenja. Dinamiku između dugoročnih, osnaživačkih (projektnih) intencija i epizodičnog (humanitarnog) spoticanja, vidio sam kao dijalektički proces međusobne solidarnosti i kao prostor zajedničke odgovornosti radi kojeg sam se bio spreman i kompromitirati, zauzeti neku vrstu nečiste, skliske pozicije.

Lauren Berlant polazi od analize političkog diskursa SAD-a (podjednako i demokratskog i republikanskog) kojim se pokušavaju naturalizirati strukturne društvene nejednakosti. O njihovim posljedicama, poput siromaštva, ne govori se kao o produktima političkih intencija (namjernim ili slučajnim programskim rezultatima), nego se one tretiraju kao slučajnost, privatna zla kob, pitanje osobnog neuspjeha. Jednom spuštene na privatnu razinu – problemi proizašli iz strukturnih društvenih nejednakosti zamaskirani u kategorije pojedinačnog i individualnog – prepuštene su na „rješavanje“ osobnim inicijativama poput moje u romskom

naselju ili poput stotina drugih pojedinačnih promigrantskih intervencija aktivista-volontera o kojima piše Clayton. Pokušaj intervencije s privatne razine u komunalnom i lokalnom kontekstu, prema Berlant, dodatno zamućuje strukturnu prirodu problema i potencijalno produbljuje asimetričnost odnosa moći. Iako je moja uloga u organizaciji podjele bila medijatorska, a distribuirani resursi su prikupljeni donacijama kroz regularne procedure socijalnog dućana, akcija je svejedno otvorila je „osinje gnijezdo problema“ i opravdano pitanje o tome „kada su privatne reakcije, ne samo nedovoljne, nego i dio prakse nepravednosti“ (ibid. 9). Dakle: od naivnog suosjećanja (pokušaja prepoznavanja potreba zajednice i želje za povezivanjem) do volonterske participacije u malignom procesu intimizacije javne sfere koji je u SAD-u započeo još s Reganovom reformom.

Nasljeđe konzervativne ideologije reganizma Berlant vidi u percepciji građanstva kao intimne, privatne kategorije koja se prakticira isključivo u zatvorenom, obiteljskom krugu. Izvan domene osobnih i obiteljskih interesa, ne postoji „kontekst komunikacije ili debate koji bi običnim građanima omogućio osjećaj da imaju zajedničku javnu kulturu ili utjecaj na državu“ (Berlant 1997: 3) i pitanja kao što, na primjer, rasna, ekonomska i rodna nejednakost. Intimizacija javne sfere onemogućuje javnu artikulaciju problema vezanih uz promijenjene uvjeta rada i korporativno bogatstvo, nejednakost primanja i nestabilnost rada maskira u pitanje individualne sposobnosti prilagodbe prekarnom globalnom tržištu, a „hegemonijskoj klasi državnog biznisa omogućuje promociju zarazne kompetitivnosti između siromašnih starosjedioca i doseljenika“ (Berlant 1997: 8). Intimna javna sfera „predstavlja građanstvo kao stanje članstva u društvu proizvedeno osobnim djelima i vrijednostima, a pogotovo djelima iz obiteljske sfere ili usmjerenim prema njoj. Ne vrednujući više osobnost kao usmjerenu prema javnom životu, suvremena nacionalistička ideologija javno dobro prepoznaje samo u osobito skućenoj naciji istodobno življenih privatnih svjetova“ (Berlant 1997: 5). U takvoj rascjepkanoj društvenoj stvarnosti koju karakterizira simultanost paralelnih privatnih života bez zajedničkog javnog nazivnika i političke kulture, interpersonalne obaveze su minimalne. „Institucije kao što su porezi i pravo posreduju u svim obveznim odnosima među građanima“, pa se nečiji osobni ulog za dobrobit drugih, a izvan interpersonalnog scenarija propisanog normom, „prirodno“ povezuje s volonterstvom i suosjećanjem (Vogler 2003: 31). „Inzistirajući na tome da najsiromašniji članovi društva mogu postići dobar život kroz rad, obitelj, sudjelovanje u zajednici i kroz vjeru, suosjećajni konzervativci su preformulirali utjelovljene nedostojnosti

strukturne nejednakosti kao mogućnosti za pojedince da dopru jedni do drugih, da izgrade konkretne ljudske odnose“ (Berlant 2003: 3).

Gledano iz te perspektive, akcija podjele humanitarnih paketa u romskom naselju bez struje, stanovnicima neriješenog stambenog pitanja, svakako se može iščitati kao kozmetički zahvat, „djelatna emocija“ (eng. *emotion in operation*) ili „akcija suosjećanja“ (eng. *compassionate action*), odnosno dekodirati kao nekritičan format čijom mobilizacijom upadam u strukturnu zamku prihvaćanja odgovornosti prebačene s javne na privatnu sferu i perpetuiranja ustaljenih odnosa moći (ibid. 4). Tim formatom uspio sam se čak i upisati u naglašeno konzervativni ideološki diskurs. Preslagivanje ruksaka s privilegijama u romskom naselju povlači, izgleda, i određene identitetske konsekvence, neku vrstu gubljenja kontrole nad vlastitom pozicijom jer humanitarna akcija bila je prvenstveno ideja stanovnika/ica naselja, a ja sam u organizaciji pristao posredovati jer mi se činilo da pristup hrani interpretiraju kao hitniji od sudjelovanja u participativnoj radionici koju sam zamišljao paralelno s izvedbom *humanitarke*. „Osijne gnijezdo problema“ isprovociranih u procesu vidim kao vrstu zajedničke, dijeljene odgovornosti. U citatu iz prethodnog odlomka, Berlant izgradnju „konkretnih ljudskih odnosa“ izvan obiteljskog i interesnog kruga, konotira praktički kao vrstu konzervativne prisile (s ciljem odvrćanja od kritike strukturne nejednakosti), međutim, smatram da to polje svakodnevnih, interpersonalnih odnosa nosi i snažan subverzivni potencijal. Interpersonalno je politički kontingentno i mislim da ne mora nužno završiti u apolitičnoj stranputici, čak ni kad je početni impuls interakcije vezan uz osjećaj nalik krivnji ili suosjećanju. Iako čin izvedbe humanitarne akcije potvrđuje asimetričnost odnosa moći između humanitarnih aktera i „korisnika“ humanitarne pomoći, u kontekstu dijeljenja odgovornosti i procesa višegodišnje suradnje koji je uslijedio, taj čin je (uz sve neplanirane frustracije i – vrlo doslovno – prolivenu krv koju je izazvao) omogućio i korak dalje u izgradnji mog odnosa sa stanovnicima/icama (započetog snimanjem televizijskog priloga). Taj se odnos s pojedinim osobama i obiteljima, ali i naseljem kao kolektivom, nastavio graditi narednih godina kroz razne situacije – od prijateljskih druženja i neslužbenog posredovanja između naselja i raznih gradskih institucija, pa do projektnih javnih formata usmjerenih na raspravu o strukturnim problemima kao što je stambeno pitanje stanovnika/ica. Odnos se, dakle, nastavio graditi i kroz neformalne (privatne) i kroz formalne (javne) formate i te su se dvije razine interpersonalnosti ispreplitale u procesu dijalektički, kao jednako bitne.

U kontekstu nestajuće javne sfere suvremenih predstavničkih demokracija, svakodnevica je strukturirana po principima socijalne stratifikacije i simultanosti paralelnih svjetova koji se u pravilu ne dodiruju, a i kada se susretnu, obično potvrđuju ustaljene društvene norme. Upravo radi te paralelnosti svjetova, potencijalno je subverzivna već i sama pozicija uronjenosti u polje interpersonalnih odnosa s pojedincima i grupama koje su društveno konstruirane kao naši drugi, jer nam omogućuje i potencijalni iskorak iz obrazaca ponašanja predviđenim društvenim normativom. Subverzivnost interpersonalnog „mjerim“ kao pomake u banalnosti rutinizirane svakodnevice, a čini mi se da je dobro ocrtava jedna rečenica izgovorena u romskom naselju: „Pio je kavu s nama k'o da je jedan od nas“. Odnosila se na opis gradskog službenika koji se u jednom periodu dobrovoljno založio za naselje i iznesena je kao primjer jedinstvenog iskoraka u društvu u kojem Romi i neromi kave inače ispijaju zasebno, svaki sa svojim u svom dijelu grada.

Kavu ovdje uzimam pojednostavljeno i ahistorijski, kao paradigmu općeprihvaćenog društvenog mikro-okvira spontanijih interakcija i neformalne, naglašeno verbalne komunikacije. Svakodnevni ritual u kojem prisustvuje privremena zajednica okupljenih oko tacne s kavom (iznesenom na zidić ograde između dvorišta i ulice ili na stolcima izmještenim za tu priliku iz unutrašnjosti baraka u javni prostor naselja) omogućuje društveni kontekst za „izgradnju konkretnih ljudskih odnosa“. Taj komunikacijski moment može se interpretirati i kao preduvjet političkog jer ona se ne odnosi samo na formalizirane procese pregovaranja i donošenja zajedničkih odluka, nego i na neformalne oblike svakodnevne komunikacije kroz koje se artikuliraju politički stavovi i stvaraju uvjeti za potencijalne, formalnije oblike političkog udruživanja i djelovanja. Joohan Kim i Eun Joo Kim uvode termin „dijaloške deliberacije“.

Tim pojmom označavaju proces kroz koji gradimo „svoje predstave o sebi i drugom, osećaj zajedništva, zajedničke vrednosti i pravila i resurse za potonju formalizovanu, eksplicitno političku deliberaciju. Praktični vid koji dijaloška deliberacija poprima jeste svakodnevno, uzgredno, spontano, neformalno i dobrovoljno 'pričanje o politici', između slobodnih građana, bez ograničenja formalnih proceduralnih pravila i unapred utvrđenog dnevnog reda“ (Spasić 2012: 87).

Iako ili baš zato što dijaloška deliberacija ne mora i ne može nužno dovesti do formalnih političkih formata, odnosno političke deliberacije u širem smislu, za autorice je taj proces „možda jedini praktičan način kroz koji građani konstruiraju i otkrivaju svoje identitete, razumiju druge, proizvode pravila i resurse za deliberaciju, razrađuju svoje stavove, transformiraju privatnu sferu u javnu i premošćuju svoje privatne živote prema političkom svijetu“ (Kim i Kim 2008: 16).

Akcije suosjećanja (kao posljedice intimizacije javne sfere) vizualiziram kao neku vrstu državne zamke kojom se bavljenje strukturnim problemima, s dnevnog reda sjednice vlade, prebacuje tamo gdje su oni nerješivi – u pretrpan dnevni raspored lokalnih volontera upućenih na izgradnju novih društvenih spona. Mogućnost izlaska iz te zamke vidim upravo tamo gdje nas ona upućuje – u interpersonalnom, jer je komunikacijski kontekst svakodnevice konstitutivan za proizvodnju kontranarativa dominantnim ideologijama, odnosno za izgradnju političkih procesa odozdo.

Nije svaki razgovor politički, niti baš svaka kava preraste u otvoreni protest, ali zajednička participacija u praksama izvan normativnih okvira, pa makar to bilo i sudjelovanje u svakodnevnim banalnostima, mogu se interpretirati i kao „meke subverzije“ čija se odstupanja i učinci mjere pomacima koje je Felix Guattari nazvao molekularnim: „To je ono što zovem 'mikropolitikama' i 'molekularnom revolucijom.' Počinje s vrlo neposrednim, svakodnevnim, individualnim preokupacijama“ (Guattari 2009: 138), ali istovremeno ostaje povezano i sa širim društvenim planom. Prema Guattarijevom proširenom shvaćanju, politika „se odnosi na veze velikih socijalnih grupa s onim što ih okružuje, na njihovo ekonomsko uređenje, ali odnosi se i na stavove koji teku kroz individualne živote, živote obitelji, kroz život nesvjesnog, umjetničko stvaralaštvo“ (Guattari 2009: 114). Mikropolitike se preklapaju s privatnom sferom, ali su i neodvojive od javne, pa iz toga slijedi da se mikropolitikim intervencijama utječe istovremeno i na individualno i na društveno, odnosno i na privatno i na javno. Za razliku od velikih modernističkih revolucija koje su podrazumijevale rušenje starog i stratešku izgradnju novog društvenog režima, molekularna revolucija na društvenu stvarnost utječe točkasto, kroz singularne intervencije.

Točka komunikacije

I televizijski prilog i *humanitarka* su formati interakcije koji su se nametnuli spontano, kao potražnja stanovnika/ica na koju sam odgovorio improvizirajući. Situacije spontane socijalizacije u naselju u pozadini procesa pripreme i izvedbe tih formata, bitnije su od rezultata kvantitativne evaluacije njihovog dosega koji bi se mogao prikazati, primjerice brojem gledanosti priloga ili količinom distribuiranih artikala. Usputni razgovori oko kave su mjesta na kojima se banalnost svakodnevice i mikropolitke stapaju u istu kategoriju. Na kavi se proizvode nemjerljive društvene kvalije, a tu se odvija i proces dijaloške deliberacije koji može spontano i singularno rezultirati društveno-političkim invencijama molekularnog mjerila. Kroz proces izvedbe priloga i *humanitarke*, jedna se osoba, konsenzusom stanovnika/ica, profilirala kao neslužbeni predstavnik. Potreba za predstavničkom ulogom javila se iz pragmatičkih razloga radi lakše komunikacije s ljudima prilikom logističkih dogovora, a kao preduvjet komunikacije o problemima naselja, poticalo ju je i nadležno gradsko vijeće s kojim sam pokušavao spojiti stanovnike/ice. U trenutku našeg prvog susreta, naselje je bilo potpuno isključeno iz komunikacijskog lanca sa službenim, predstavničkim i administrativnim tijelima grada koja participiraju u administrativno-političkim procesima bitnim podjednako i za sadašnjost naselja i stambenu budućnost stanovnika/ica. Uloga predstavnika nelegaliziranog naselja za koje u *google maps* ne postoji *street view* opcija, bio je spontana mikropolitčka invencija pomoću koje bi se potrebni popravak komunikacijskog mosta prema nadležnim strukturama, možda mogao inicirati odozdo.

U naselju je postojao niz problema oko kojeg je bio potreban i taktički i strateški pristup različitim razinama i adresatima. Problemi sa strujom koju je petnaestak kućanstva vuklo iz jedinog elektrificiranog objekta u središtu naselja bili su konstantni jer je radi preopterećenosti mreže, dan bio ritmiziran padovima sklopke. U zimi, uz grijalice na struju po barakama bez izolacije, padala je ponekad i svakih desetak minuta. Elektrificirani objekt je bivši edukacijski kontejner koji je u naselje instaliran zajedno s higijenskim kontejnerom u predizornoj intervenciji 2012. godine. Izvedena je u suradnji tadašnjeg predsjednika romskog vijeća koji je ujedno bio i predsjednik udruge posvećene romskim problemima, dakle moćan politički akter na gradskoj razini i saborskog zastupnika romske nacionalne manjine. Sličnim intervencijama kao i u druga dva naselja na zagrebačkoj periferiji, naselje su u tom periodu očistili od

glomaznog otpada, asfaltirali vijugavu ulicu kroz duguljastu elipsu tlocrta okruženog visokim zidovima obrtničke zone, a postavljeni kontejneri označili su nov centar javnog prostora. Betonsko korito sa slavinom izgrađeno je ispred higijenskog kontejnera. Veliko, lijepo dječje igrališta prostiralo se od iza kontejnera sve do nadrealno glomazne, srebrne nadzemne cijevi gradske toplane koja teče uz rub naselja. Postavljeno je i nekoliko mobilnih zahoda, kontejnera za smeće, a instalirana su i četiri betonska stupa javne rasvjete. Usprkos medijski popraćenim najavama da će se edukacijski kontejner (opremljen kao učionica s klupama, pločom i stolnim računalima) koristiti kao organizirani dnevni boravak u kojem će socijalni/e radnici/ce pružati kontinuiranu edukacijsku potporu djeci u naselju, od tog plana realiziran je samo prvi korak – instalacija kontejnera. Iako je predstavljao vrijedan komunalni resurs, u nedostatku programski osmišljene proizvodnje javnog sadržaja, s vremenom je vrjedniji postao njegov stambeni potencijal. U njega se uselila najbrojnija obitelj u naselju nakon što im je u nerazjašnjenj epizodi izgorjela kuća pored kontejnera. Lijepa, drvena, zelena jednokatnica s trijemom i strmim krovom na dvije vode, isticala se elegantnim dizajnom u okolnom asamblazu šarenih baraka izgrađenih od priručnih ploha i materijala. Dao ju izgraditi samoinicijativno, onaj isti akter koji je pio kavu s ekipom iz naselja, jedan od voditelja gradilišta visoko pozicioniran u gradskim strukturama. Zamišljam ga u sakou, naslonjenog laktom na zidić između ceste i jednog od dvorišta. U razgovoru se prisjeća lijepih drvenih kuća koje je vidio u Kanadi, u nekom indijanskom rezervatu. Jednu takvu kućicu s trijemom mogao si je zamisliti taman ovdje, u središtu naselja, pa ju je odlučio sagraditi neslužbeno, volonterski, za vrijeme javnih radova. U televizijskom prilogu djeca izjavu daju ispred zgarišta te kuće.

Jedna osoba iz naselja isprva je bila zadužena za organizaciju korištenja higijenskog kontejnera s toplom vodom, tuš kabinama, zahodima i umivaonicima, ali zbog neslaganja između stanovnika/ica, higijenski kontejner je ubrzo prepušten propadanju. Udruga koja je instalirala kontejnere nije predvidjela nikakve procedure njihovog održavanja, pa je procedura servisiranja tih komunalnih resursa ostala nedefinirana. S obzirom da je higijenski kontejner izvan funkcije, jedini izvor vode u naselju već godinama je jedna slavina instalirana u vanjskom betonskom koritu uz sam kontejner. Akcija izmjene tijela nagnutih nad slavinom koja se stalno odvija oko korita, uigrana je socijalna koreografija svakodnevnog snalaženja u kojoj sudjeluju svi u naselju, bez obzira na rod ili dob. Usprkos familijarnim podjelama u zajednici naselja koje su se zrealile i na simboličku podjelu prostornih cjelina, činilo mi se da stanovnici/ice naselja

funkcioniraju kao neki oblik prisilne zajednice. Prisila proizlazi iz životnih uvjeta kojima su se, u nedostatku opipljive alternative, prisiljeni zajednički prilagođavati na razini praktične svakodnevice. Zajedničko korištenje jednog izvora vode ili život bez struje su egzistencijalno ekstremne situacije za čije rješavanje su članovi zajednice naprosto upućeni jedni na druge i moraju se kolektivno organizirati s obzirom na to da ne postoji centralna gradska instances kojoj bi se problemi mogli adresirati i koja bi im pristupila strateški povezujući različite urede potrebne za bazične, hitne intervencije u fizičku i energetska strukturu naselja ili za dugoročni proces društvenog programiranja javnih sadržaja za naselje. Čak da su i nadležni uredi usklađeniji, u kontekstu centraliziranog Zagreba ne bi ni mogli intervenirati bez političke volje s viših instanci. Kroz razgovore sa stanovnicima/cama naselja, počeo sam razmišljati o zagovaračkim javnim formatima osmišljenim s ciljem povezivanja naselja i gradskih instanci.

Kao kulturni radnik (u statusu samostalnog umjetnika), finansijski sam ovisio o projektnom kontekstu, a profesionalno sam surađivao s udrugama u kulturi čije aktivnosti su bile usmjerene na kritičko preispitivanje raznih aspekata urbane svakodnevice i na produkciju suvremene umjetnosti u različitim medijima. Projektno razmišljanje i djelovanje bili su mi dio uobičajene radne prakse pa sam u suradnji s galerijom preko čijeg projekta sam prvi put i završio u naselju, raspisao novi koncept usmjeren na dizajn komunikacije između naselja, potencijalne javnosti i nadležnih ureda. Nakon nekoliko susreta sa stanovnicama/cima naselja, zajedno s grupom prijatelja počeo sam osmišljavati projekt usmjeren na procese medijacije između stanovnika/ica naselja i gradskih struktura.⁵ Realiziran je u suradnji sa zagrebačkom Galerijom GMK u periodu od 2017. do 2019. godine, a kao umjetnički projekt bio je financiran sredstvima Ministarstva kulture i Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i sport, kao programska djelatnost inovativnih umjetničkih i kulturnih praksi. Ta kategorija omogućavala je eksperimentalne istraživačke pristupe i slobodno formatiranje sadržaja na tragu društvene prakse u formate kao što su radionice (u naselju), okrugli stol, multimedijaska izložba o svakodnevicu naselja i javni radni sastanak sa stanovnicima i predstavnicima/icama gradskih ureda (u galeriji). Projektna suradnja s udrugom u kulturi koja vodi program galerije bila mi je bitna ne samo u organizacijskom, nego i u ideološkom smislu jer sam proizvodnju kulturnih sadržaja u

⁵ U projektu Točka komunikacije logistički su sudjelovali Ana Guzmić i Igor Sarnavka te kustosice Ana Kovačić i Lea Vene. <https://g-mk.hr/vijesti/izlozba-tocka-komunikacije/> (pristup 7. 2. 2023.).

izvaninstitucionalnom kontekstu takozvane nezavisne scene, vidio kao način civilne, mikropolitike participacije u izgradnji segmenta lokalnog kulturno-političkog prostora.

Zagrebačka „nezavisna scena“ sastoji se od niza udruga u kulturi, umjetničkih, aktivističkih, istraživačkih, edukacijskih organizacija koje se financiraju iz javnog budžeta. Dio udruga i organizacija povezan je u formalne mreže i saveze koji omogućavaju lakše projektno udruživanje i funkcioniraju kao koprodukcijske platforme. Javni kulturni sadržaj koji proizvodi nezavisna scena predstavlja alternativu dominantnoj, nacionalnoj kulturnoj proizvodnji. Projektno djelovanje na sceni predstavljalo mi je i jedini prostor profesionalnog samoostvarivanja, odnosno primjene antropoloških metoda i pristupa u izvaninstitucionalnom kontekstu umjetničkih projekata. Osmišljavanje ili/i suradnja na društveno angažiranim projektima raznih udruga iz kulturne domene omogućavali su mi da se bavim temama koje su se ticale javnog dobra, provocirale me i činile mi se politički bitnim. Tranzicijski procesi denacionalizacije društvene imovine, procesi upravljanja državnom imovinom ili uništenje uspješne tvornice radi nekretninskih špekulacija su primjeri tema koje u zajedničkom nazivniku povezuje kritika nacionalnih, neoliberalnih procesa i njihovih lokalnih manifestacija. Neoliberalna paradigma privatizacije i liberalizacije robnog i tržišta kapitala implementirana je tijekom devedesetih godina napucima o trošenju kredita Međunarodnog monetarnog fonda koji su „nosili u sebi čvrsto ugrađen postulat uspostave tržišne ekonomije bez vladinih intervencija“ (Eškinja i Jovanović 2008: 948). Prema Stubbsu, upravo je kritika neoliberalnih politika specifičnost pokreta koje autor naziva trećim valom aktivizma u Hrvatskoj (Stubbs 2012: 22). Prvu fazu povezuje s pokretima proizašlim iz antiratne kampanje devedesetih, druga faza odnosi se na profesionalizaciju i projektizaciju djelovanja udruga (prvo desetljeće ovog stoljeća), a treća na formiranje nove ljevice okupljene oko studentske blokade Filozofskog Fakulteta u Zagrebu (2009) i prosvjeda protiv privatizacije dijela Varšavske ulice (2010). Primjene metoda direktne demokracije i okupacije javnog prostora, predstavljaju „odmak od liberalnih koncepcija ljudskih prava i rješavanja sukoba, fokusirajući se, umjesto toga na duboke strukturne nedostatke oblika kapitalizma razvijenog u Hrvatskoj“ (ibid.). Negdje na obodu tih zbivanja, i ja sam se zarazio borbom protiv neoliberalizacije. Pojedinačne teme i projekti na kojima sam sudjelovao razvijali su se kroz različite medije; neki bi rezultirali publikacijama, neki izložbama, neki radionicama i okruglim stolovima, neki kazališnom predstavom – dakle odnos forme i sadržaja, konceptualizirao bi se uvijek ispočetka, od projekta

do projekta. *Freelance* pozicija rada na sceni, uz svu svoju honorarnu prekarnost, pružala mi je i (vrlo subjektivan) osjećaj (povremene) društvene korisnosti, a to je osjećaj kojeg povezujem s kulturnim radom. Činjenicu da su angažirani projekti financirani javnim sredstvima, a kritički orijentirani naspram društveno-političkih instanci iste te države koja ih financira – interpretirao sam kao (dobrodošlu) subverziju, uz svijest da je ta ista subverzivnost ujedno i materijal za apropijaciju – jer čim je projekt kritičniji, tim je demokratičnija i slika države koja ga financira.

Suodnos koji pulsira između kontrole i autonomije, kao što podvlači Vujadinović, dio je paradigme konceptualno povezane s teorijom civilnog društva koja se „razvija na Zapadu od 70-ih godina 20. vijeka – kroz bipolarnu paradigmu 'civilno društvo – pravna država' u smislu da konstitucionalna demokracija i vladavina prava zahtijevaju za svoje očuvanje i unapređenje – osim ustavno zajamčene univerzalne jednakosti i institucionalnih mehanizama podjele i kontrole vlasti – i kontrolnu/partnersku/kritičku ulogu civilnog društva“ (Vujadinović 2008: 21). Monitoring, mapiranje, davanje vidljivosti fenomenima svakodnevne koji su indikativni za šire društveno-političke, a često ostaju ispod radara dnevnopolitičkog diskursa, produkcija događaja i konstrukcija novih društvenih spona raznim komunikacijskim alatima i formatima – sve to moglo bi se obuhvatiti kategorijama 'kontrolno i kritički' naspram države, a javno financiranje je samo po sebi vrsta 'partnerstva' s državom. Bez obzira na organizacijski oblik udruživanja, optimistični Habermas u civilnom društvu čuje „odjek što ga problematična društvena stanja nalaze u privatnim životnim područjima, kondenziraju ga i s pojačanim naglaskom prosljeđuju ga političkoj javnosti“ (Habermas prema Resse-Schafer 2004: 69). Neoliberalno nasljeđe reganizma u SAD-u, odnosno tačerizma u Europi dovodi, međutim, do reduciranog oblika civilnog društva koje se „shvaća kao produžena ruka države u obavljanju poslova tzv. 'trećeg sektora' – servisa prema građanstvu, i uz to kao humanitarni rad na dobrovoljnoj bazi (humanitarna pomoć, donacije)“ (Vujadinović 2008: 22) na što se referira i Berlant. Treći sektor ne nalazi se između tržišnog i državnog u strogom smislu riječi; njegove granice nisu strogo omeđene – u njega se ulijevaju svojstava druga dva sektora: zbog ograničenih javnih financijskih sredstva, udruge i organizacije su prisiljene na tržišno-kompetitivne odnose, a projektni sadržaj koji produciraju, nužno slijedi programske granice koje država ocrtava smjernicama raspisa javnih natječaja. Stubbs se protivi pojednostavljenim konceptima prema kojima se civilno društvo postavlja u prostor između „kućanstva, države i tržišta, koji ga tretiraju kao da je slobodno plutajuća, neovisna sila, umjesto da se istražuje kao

sredstvo za prevođenje ili skup ugniježđenih zahtjeva koji se kreću preko mjesta, prostora, mjerila i razina“ (Stubbs 2012: 13).

Usprkos navedenim paradoksima civilnog društva, kategorija inovativne kulturne prakse omogućila mi je slobodu u povezivanju etnografskih metoda s pristupima društveno angažirane umjetnosti orijentirane na proizvodnju novih društvenih spona u kontekstu prijepornih postavki svakodnevice. Aktivnosti projekta Točka komunikacije bile su podijeljene u dvije faze – istraživačku i komunikacijsku. U prvoj godini projekta, istraživačka faza odvijala se kroz radionice sa stanovnicima/icama u javnom prostoru naselja s fokusom na komunalnim i stambenim problemima (igraonice za djecu s dramskim pedagoginjama; izvođene su paralelno s radionicama za odrasle), a rezultati naše dijaloške deliberacije predstavljeni su kroz okrugli stol organiziran za širu javnost u prostoru galerije, na kojem su sudjelovali i stanovnici naselja. U drugoj godini projekta, istraživanje je rezultiralo multimedijском izložbom baziranom na vizualno-antropološkom bilježenju svakodnevice naselja, odnosno taktika savladavanja svakodnevnih problema (kao što su pranje rublja u perilici za rublje u naselju bez vodovoda i kanalizacije ili tehnike rasterećivanja strujne mreže (nakon pada glavne strujne klopke) usklađivanjem i pregovaranjem između zasebnih kućanstva. U trećoj godini projekta počeo sam razmišljati instrumentalnije i usmjerio se na dizajn neposrednije komunikacije između stanovnika i nadležnih struktura. Iako je projekt po tipu financiranja spadao u kategoriju umjetničkih projekata, nisam se zaustavljao na medijskoj reprezentaciji ili/i kritičkoj interpretaciji problema (na primjer novom izložbom), nego sam želio preispitati dosege izvaninstitucionalne medijacije. Priželjkivao sam učinke u formi novih silnica komunikacije između naselja i niza gradskih instanci na koje su stanovnici/e upućeni/e. Razmišljao sam o gesti okupljanja stanovnika/ica i predstavnika raznih nadležnih ureda u nekom fizičkom prostoru „u sredini“ s ciljem uspostave inicijalnog dijaloga koji predstavlja i politički preduvjet održive promjene.

Mapiranjem gradskih i državnih institucija, odredio sam listu od petnaestak ureda vezanih i uz manjinska i stambeno-infrastrukturna pitanja i odlučio ih jednostavno pozvati na susret sa stanovnicima u galeriji kao javnoj točki. Za sastanak koji podrazumijeva okupljanje različitih ureda s problemskim fokusom izvan zadatosti njihove uobičajene ne/suradnje, obično je potrebna politička volja koja dolazi odozgo, a ja sam ga pokušavao inicirati odozdo, mimo političke volje, ali uz taktičko manevriranje priručnim alatima i iskustvom... Naime, u prvoj

godini projekta naivno sam se uputio u jedan od ureda zaduženih za manjinska pitanja i na unaprijed ugovorenom sastanku, jednog od viših službenika uživo sam pozvao na sudjelovanje na prvom okruglom stolu. Činio se zainteresiranim i otvorenim sve do konkretnog, logističkog pitanja mogu li ga u najavi događaja navesti kao sudionika okruglog stola. S tim pitanjem, proizašlim iz mog nerazumijevanja strogo centraliziranih, pisanih i nepisanih gradskih procedura, izazvao sam instantnu napetost u atmosferi i strogo ograđivanje od participacije u takvom tipu javnog nastupa. Trebalo mi je neko vrijeme da kroz frustrirajući razgovor (i sve veću obostranu nervozu), konačno shvatim da gradski/e službenici/ice, u nezavisnim, izvaninstitucionalnim događajima poput galerijskog, u principu ni ne smiju aktivno sudjelovati kao predstavnici svojih ureda. Međutim, kao što mi je objašnjeno tom prilikom – u funkciji (pasivne) publike – mogu sudjelovati uvijek. Znači procedura je: organizacija događaja strogo neovisnog o sudjelovanju gradskih službenika uz adresiranje poziva pročelnicima/icama ureda. Oni/e se na takve pozive u pravilu odazivaju ustaljenom praksom slanja niže rangiranih službenika u sigurnost publike. Ništa dakle post-dramsko i participativno za gradski aparat; rampa između aktivnih i pasivnih sudionika fiksirana je odozgo. Na temelju tog iskustva, u trećoj godini projekta odlučio sam se na radikalizaciju formata i osmislio događaj namijenjen isključivo predstavnicima mapiranih ureda bez prisustva šire javnosti. Brošura poziva na radni sastanak sadržavala je službeno pismo uredu uz molbu za potvrdu o sudjelovanju, potpis voditelja projekta, službene podatke o galeriji, kratki pregled dotadašnjih aktivnosti i prijedlog dnevnog reda sastanka, a dizajnirana je promišljeno u pragmatičnoj, korpo-formalnoj estetici. Poziv na sastanak u prostoru galerije bio je adresiran direktno na pročelničke adrese. Stanovnike/ice sam pozvao preko zajedničke grupe na društvenim mrežama. Dakle: neformalni sastanak sa sudionicima koji formalno dolaze kao publika, vrsta zamke.

Korpo pristup i formalizacija narativa pokazali su se kao dobra taktika, jer galerija je na kraju bila puna – na zatvoreni javni sastanak zakazan taktički taman u periodu pred kraj radnog vremena gradskog aparata – odazvali su se predstavnici ureda zaduženog za pravno-imovinska pitanja i imovinu grada, ureda za socijalnu skrb, ureda za nacionalne manjine te članovi romskog vijeća, kao i petnaestak stanovnika iz naselja (sve redom mladih muškaraca). Pošto su se i službenice/ici i stanovnici osjećali/e ugodnije u publici, nego pred publikom, sastanak sam započeo prezentacijom tijekom dotadašnje suradnje s naseljem (uz pomoć video materijala s izložbe), a onda otvorio prostor za interakciju s publikom, odnosno interakciju u publici. Iako

su okupljeni/e službenici/e pokazali/e interes za umrežavanjem ureda radi informiranja o situaciji u naselju i iako je sastanak bio konstruktivan, s tom je akcijom projekt stao. Dogovor je bio da će romsko vijeće kao savjetodavno tijelo pokrenuti proces sljedećeg, formalnijeg okupljanja na razini grada kojim bi se potaklo institucionalno bavljenje strukturnim problemima stanovnika/ica naselja, ali na tom koraku je i zapelo. Sam projekt s vremenom je postao sve manje “umjetnički“, a sve više pragmatičan i fokusiran na kreiranje konkretnih društvenih spona, kao i logističku podršku naselju, a galerija se, s druge strane, s vremenom preusmjerila prvenstveno na izlaganje i proizvodnju „umjetničkijeg“, galerijskog sadržaja. Galerija se odlučila povući iz projekta koji je postajao sve kompliciraniji za administriranje s obzirom na to da je njegova izvedba podrazumijevala stalnu prilagodbu često nepredvidljivim društvenim dinamikama oko naselja, kao i programsku improvizaciju u sektorima i područjima koja izlaze iz galerijske ili kustoske domene. Javni zatvoreni sastanak naselja i gradskog aparata u galeriji, bio je posljednja projektna aktivnost izvedena krajem 2019. godine.

Taktičke postavke projektne izvedbe usmjerene na dizajn komunikacijskog kanala između marginalizirane društvene skupine i gradskih tijela, mogu se interpretirati kao tehnika. Prema Himada i Manning, projekt je tehnika razvijanja mikropolitickog procesa (2009: 2). Tehnika se odnosi na projektni razvoj i način na koji određena mikropoliticka praksa konstruira zajednicu, bilo privremenu ili trajniju, bilo procesualno – kroz dulji vremenski period ili izvedbom singularnih događaja poput radnog sastanka u galeriji. Projektna tehnika Točke komunikacije polazila je od pretpostavke da istraživački proces (etnografskim metodama, koji se temelji na aktivnoj suradnji s naseljem i ima naglašen zagovarački aspekt), može pomoći ocrtati silnice novih društvenih spona koje je potrebno razvijati odozdo, da bi se u izvedbenoj, odnosno komunikacijskoj fazi projekta, mogle bar naznačiti nekom singularnom gestom. Radni sastanak s predstavnicima institucija i naseljem u izvaninstitucionalnom kontekstu nezavisne scene, bio je zamišljen kao jedna takva singularna gesta – iskra javne sfere na molekularnoj razini.

U mnogim situacijama opisanog procesa završio bih u poziciji posredovanja i medijacije između stanovnika/ica naselja i različitih aktera ili instanci, kao što su televizijske ekipe, humanitarni akteri, Čistoća, deratizacijski servis, niz gradskih ureda na čija vrata sam kucao metodom pokušaja i pogreške, pučka pravobraniteljica, razne udruge, mediji, galerija. Povremeno bih se našao čak i u poziciji između različitih ureda ili između međusobno

sukobljenih stanovnika, na stresnom mjestu obostranog pritiska. Prema Stengers, mezopolitike se ne nalaze u aritmetičkoj sredini između mikro i makro razina (kao mjesto dodira najvećih mikro i najmanjih makro elemenata), nego kao područje pretapanja mikro i makro (Stengers 2008: 3). Mezo je način na koji mikropolitika razina usmjerava makropolitike procese, odnosno mjesto makropolitike provokacije mikro procesa. Autorica termin koristi u analogiji s fizičkim istraživanjima u kojima se istraživanja mezo razine odnose na kvalitete materijala. Pod kojim uvjetima se šire, postaju mekši, stapaju, pucaju. I društvene spona koje se konstruiraju procesima medijacije i projektnim tehnikama imaju svoje kvalitete koje podjednako ovise i o kolektivnoj izvedbi okupljene zajednice i o vanjskim uvjetima proizvodnje.

Uredska kriza i akademski režim

Uredska distanca

Heath Cabot kritizira antropološke projekte usmjerene na „izbjeglice“ i „migrante“ koji su inicirani događajima iz 2015. i 2016. godine, dakle u ekonomskoj jeci „izbjegličke krize“. Povezuje ih s kontinuitetom kolonijalne konstrukcije antropoloških subjekata, mehanizmima marginalizacije te perpetuiranjem krizne optike, kategorija globalnog aparthejda i režima migracija. „To se događa kroz formu lova na krizu ili sklonosti da se kriza podrazumijeva kao pokretač znanosti; pretpostavljajući da se 'izbjegličko iskustvo' treba istraživati; i konačno, odgovaranjem na znanstveni 'čini dobro' poziv i to na načine koji odvrću pozornost od vlastitih, antropoloških politika života“ (2019: 262). Taj „čini dobro“ poziv autorica tumači antropološkim dodvoravanjem trendovima javnih politika čiji okviri predodređuju ugađanje projektnih smjernica i artikulaciju diskursa o društveno korisnoj znanosti. U pozadini leži, naravno, ekonomska ovisnost znanosti o neoliberalnim mehanizmima projektnog financiranja na temelju kojeg se kroje projekti, sklapaju privremeni ugovori i pišu „brzi“ doktorati. „Bez obzira koje društvene ili čak moralne vrijednosti istraživanje izmještenosti može imati, primarno su antropolozi ti koji na kraju imaju koristi od antropoloških istraživanja pomodnih tema. Mi dobivamo sredstva, prestiž, a (ponekad) čak i poslove“ (ibid.: 268).

Početak mojeg istraživačkog bavljenja temama vezanim uz režim migracija, omogućen je upravo takvim, projektnim kontekstom otvaranja radnog mjesta u sklopu projekta Hrvatske zaklade za znanost Europski režim iregulariziranih migracija na periferiji EU: od etnografije do pojmovnika (ERIM) koji se provodio na Institutu za etnologiju i folkloristiku od 2020. do 2024. godine i u okviru kojeg je nastao i ovaj doktorski rad.⁶ Projektnom znanstveno-istraživačkom timu priključio sam se tijekom jeseni pandemijske 2020. godine i našao se licem u lice s iregulariziranim migracijama. „Tema“ koja me politički provocirala, a istovremeno sam od nje želio i pobjeći, omogućila mi je prvi posao u struci. Novi, akademski radni kontekst bio je vezan uz znanstvenu kategorizaciju, suradničko zvanje, radno mjesto asistenta, obaveze definirane planom razvoja karijere doktoranda, te rad na doktorskoj disertaciji uz tekst kao dominantan

⁶ Detaljniji podaci o projektu i aktivnostima koje se unutar njega odvijaju dostupne su na: <https://erim.ief.hr/> (pristup 7. 2. 2023.).

medij. I izvaninstitucionalna proizvodnja kulturne scene i institucionalna znanstvena produkcija obilježene su neoliberalnom projektizacijom rada, međutim novi ugovor o radu sklopljen (najedanput) na period od četrdeset i dva mjeseca, postavljen naspram bunta autorskih ugovora koje sam, primjerice za nacionalnu televiziju, potpisivao na tjednoj i mjesečnoj bazi tijekom četiri godine suradnje (bez garancije da će se angažman nastaviti), svakako je pridonio iznenadnom buđenju osjećaja akademske privilegiranosti.

Prvih par mjeseci sjedio sam sam u uredu, izoliran od kolega/ica u skladu s tada aktualnim protupandemijskim mjerama, iščitavao literaturu iz domene kritičkih istraživanja režima migracija i vijesti vezane uz „balkansku rutu“ strukturirane u biltenima aktivističkih kolektiva poput Are You Syrious? (AYS)⁷ i Inicijative Dobrodošli (za podršku izbjeglicama)⁸. Jedna od poveznica otvorenih u šumi kartica internetskog pretraživača vodila je do članka objavljenog 21.10.2020. godine, taman tijekom mog prvog mjeseca na novom radnom mjestu. Glavni protagonisti članka objavljenog na portalu The Guardian globalne vidljivosti, bili su hrvatski policajci optuženi za uhodane pljačke, „neljudski tretman, divljačka premlaćivanja“, a u nekim slučajevima i za „seksualno zlostavljanje“ migranata na hrvatskoj granici s Bosnom i Hercegovinom (Tondo 2020). Članak je popraćen medicinskim fotografijama kadriranim kao dokazne: tijela prošarana masnicama, detalji lica sa svježim ožiljcima urezanim duboko u meso, pogled žrtve nasilja usmjeren direktno u kameru. Ožiljci su zadobiveni tijekom pušbeka, odnosno rutinskog „protjerivanja nedržavljana, izbjeglica i drugih migranata, najčešće u susjednu zemlju. Radi se o prisilnim kretanjima unatrag koja se provode uz minimalnu ili nikakvu administrativnu proceduru, odnosno u kombinaciji formalnih i neformalnih postupanja, naredbi i izgređa, a u osloncu na sredstva i tehnike kontrole, nadzora, hvatanja i zatvaranja, pa i uz ekstenzivnu upotrebu sile, fizičkog i drugog nasilja“ (Hamersak i Mucko 2022). Pušbek je detaljno dokumentirana društvena praksa normalizirana negiranjem službenih državnih narativa, a osobe premlaćivane u tajnosti po šumama čiji ožiljci su mi zjapili s ekrana na uredskom stolu, bili su ista ta grupa ljudi čije iskustvo dodiruje projekt u sklopu kojeg sam zaposlen, dakle moji potencijalni sugovornici. Susan Sontag preispituje konzumaciju medijskih prizora tuđeg stradanja u kontekstu ratne fotografije i donosi precizan zaključak: „Možda jedini koji imaju pravo gledati slike ekstremne patnje su oni koji mogu učiniti nešto da ju ublaže —

⁷ Mrežne stranice udruge AYS: <https://medium.com/are-you-syrious> (pristup 7. 2. 2023.).

⁸ Mrežne stranice Inicijative Dobrodošli: <https://welcome.cms.hr/index.php/hr/> (pristup 7. 2. 2023.).

recimo, kirurzi u vojnoj bolnici u kojoj je fotografija snimljena — ili oni koji mogu nešto naučiti iz toga. Mi ostali smo voajeri, htjeli to biti ili ne“ (2003: 34).

Ta pomisao – da je u pandemijskim uvjetima proizvodnje moj plaćeni, akademski angažman sveden na interpretativni voajerizam s uredske distance dok se ljudi u pokretu protjeruju iz zemlje noću, preko zelenih granica, kroz rijeke – zadavala mi je glavobolje i bacala me u depresiju. Suradnja i bliskost na koju sam navikao u radu s ljudima, na primjer, u radioničkim formatima, kroz aktivno priključivanje nekom obliku društvene, solidarne prakse, nije bila jednostavno izvediva jer su potencijalni sudionici spadali u ilegaliziranu grupu ljudi koja se, prema državnim direktivama, potajno protjeruje u Bosnu i Hercegovinu ili Srbiju i to „u ime kontrole vanjske granice EU-a kojom Hrvatska dokazuje svoju spremnost za ulazak u Schengen, a za što prima obilatu financijsku, logističku i političku podršku najviših tijela Europske unije“ (Hameršak i Mucko 2022). Ista ta država koja europski financiranim nasiljem proizvodi i održava granice, osim što mjesečne plaće isplaćuje graničnoj policiji, istovremeno financira i moj doktorat. Ukratko – osjećao sam se kao „ratni profiter“.

Prethodnu rečenicu izgovorila je i sugovornica Romane Pozniak referirajući se na vlastitu tranziciju iz volonterskog angažmana na plaćeno radno mjesto tijekom 2015. godine u okviru organizacije posvećene humanitarnom i zagovaračkom radu (2021: 276). S vremenom je „kao prednost te pozicije prepoznala mogućnost da sustavno radi na unapređenju politike azila i migracija u Hrvatskoj i tako ublažila tjeskobu koju je u njoj izazvao paradoks plaćene humanitarnosti“ (ibid.: 277), a meni se, u ironijskom obratu, činilo da bih plaću zarađenu sporim i posrednim akademskim radom, mogao „potpuno“ opravdati jedino nekim neposrednijim i bržim oblikom angažmana poput volontiranja.

Proces suočavanja s prizorima različitih oblika sistemskog nasilja koje obilježava režim iregulariziranih migracija, pojačao je potrebu za brzim reakcijama. Dakle usprkos spoznajama o historijskom kontinuitetu migracija, četiri godine nakon „kriznih“ zbivanja, ja sam proglasio svoju osobnu „krizu“. Činjenica da sam sada zaposlen zahvaljujući projektu koji se bavi iregulariziranim migracijama, konkretizirala je onaj prvotni, nejasan osjećaj „kao da sam suodgovoran“ prema jasnijoj viziji upletenosti u zbivanja koja uključuju tisuće poginulih u pokušaju prelaska Sredozemnog mora gumenim čamcima, pretrpane kampove na europskoj

periferiji, brutalno nasilje hrvatske policije i plan razvoja moje akademske karijere. U svom istraživanju „potrebe za pomaganjem“ finskih humanitarnih radnika, Liisa H. Malkki dotiče pitanje osjećaja odgovornosti. Autorica izbjegava postavljanje oštre granice između osobne imaginacije i kolektivnih etičkih normi ili „stvarne“ i „imaginarne“ odgovornosti (2015: 14), oslanjajući se na elemente Foucaultove analize brisanja distinkcije između subjekta i objekta kroz imaginiranje. „Imaginacija me čini onim što zamišljam. 'Kao' je obrisano. Označitelj i označeno postaju jedno“ (Mittermaier 2011: 18 prema Malkki 2015: 19). Osjećaj „kao da sam suodgovoran“, na kraju (radnog) dana, prevodi se u: „suodgovoran sam“.

Projektni i studijski okviri obvezivali su me na terensko istraživanje, a osobna promigrantska orijentacija i osjećaj suodgovornosti na formatiranje „terena“ kroz projektno poticano, aktivno priključivanje nekom obliku društvene, solidarne prakse koja se temelji na kontrapozicioniranju procesima normalizacije sistemskog nasilja. Smjer mobilizacije tog kriznog, afektivnog impulsa kojeg Clayton naznačuje sintagmom „nešto se treba učiniti“, a Malkki ga naziva „potrebom za pomaganje“, bio je predodređen dotadašnjim iskustvom rada s romskim zajednicama. Osim osnaživačkim intencijama, ono je, kao što sam pokušao pokazati, bilo obilježeno i humanitarnim spoticanjem. S novim poslom ponovo sam se vratio i ideji volontiranja. Na kraju krajeva, jednom kad si plaćen za taj rad, lakše ga je i „odvolontirati“, a magična formula za „razrješavanje“ prethodnih nedoumica između slobodnog i radnog vremena je koncept „terenskog rada“ s potencijalom potpunog dokidanja te granice.

Potruga za stranom u perforiranom sistemu

Vassilis Tsianos, Sabine Hess i Serhat Karakayali (2009) suprotstavljaju se onim teorijskim konceptualizacijama europskih migracijskih politika koje se oslanjaju na metaforu tvrđave, a vanjske granice EU-a reduciraju na sliku teško probojnih zidina. Polazeći od etnografskih istraživanja u Grčkoj i Turskoj kojima oslikavaju kompleksnost migracijskih društvenih dinamika, pokušavaju pronaći rahliju paradigmu analize aktualnih migracijskih politika iz čije perspektive se političke granice ne iščitavaju kao fiksne, tlocrtne linije razgraničenja određene isključivo makro-političkim procesima od gore, nego kao zone u kojima službene,

nadnacionalne migracijske politike nailaze na prakse mikro-otpora odozdo i reinterpetiraju se kao „društveni, konfliktni proces pregovaranja“ (2009: 2). Pregovaranje se odnosi na način „na koji različiti akteri, diskursi i tehnologije tvore nove mreže i odnose moći“ (ibid.). Kao na krovni termin s kapacitetom koji omogućava obuhvaćanje kompleksnih odnosa između strukturno nepovezanih aktera, raznorodnih fenomena, te nedovršenih i teško uhvatljivih društvenih procesa, oslanjaju se na „režim migracija“ koji slikovito opisuju kao „izrazito perforiran sistem“ (ibid.). I teorijsko-metodološka podloga projekta ERIM oslanja se na režim iregulariziranih migracija, kao i na multilokalni etnografski pristup istraživanjima. Projektna usmjerenost na „razine i iskustva različitih aktera, od izbjeglica i migranata, preko članova lokalnih zajednica do zaposlenika i predstavnika tijela lokalnih vlasti, međunarodnih i drugih organizacija“⁹ (ibid.) omogućila mi je da se tom perforiranom sistemu obilježenom prijeporima, priključim i sam „kao prijemčivo, reflektivno i moralno opredijeljeno biće koje će 'zauzeti stranu' i prosuđivati makar se to kosilo s antropološkim principom etičkog i političkog neuplitanja“ (Scheper Hughes 1995: 419).

Aktivno priključivanje društvenim procesima i dinamikama režima migracija kroz neki oblik promigrantske volonterske prakse u tradiciji je suvremenih, angažiranih antropoloških i humanističkih pristupa iregulariziranim migracijama. Za volonterski angažman me ohrabrio rad autorica okupljenih zbornikom *Kamp, koridor, granica: studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*¹⁰ koje reflektiraju o terenskim praksama u kojima se preklapaju istraživačke i volonterske uloge. Marijana Hameršak i Iva Pleše prisjećaju se mobilizacijskih događaja 2015. godine: „Od prvih dana i tjedana te jeseni, dijeleći odjeću, sendviče i informacije ili samo bivajući na različitim mjestima tranzita izbjeglica same sebi smo, između ostalog, postavljale pitanje na koji način naše struke mogu pomoći u razumijevanju događaja kojemu svjedočimo“ (2017 b: 102). Kao jedan od mogućih odgovora, autoricama se nametnuo „dugotrajni terenski utemeljen istraživački rad“ (ibid.) koje su s većom istraživačkom grupom nastavile početkom godine u tadašnjem prihvatno-tranzitnom centru Republike Hrvatske u Slavenskom Brodu. O svojoj dvojnoj ulozi u kontekstu istraživanja u kampu, autorice pišu: „etnografska sudionička uloga koju smo u kampu preuzele bila je uloga volonterki jedne od

⁹ Usp.: <https://erim.ief.hr/> (pristup 7. 2. 2023.).

¹⁰ *Kamp, koridor, granica: studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Emina Bužinkić i Marijana Hameršak, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za mirovne studije i Fakultet političkih znanosti – CEDIM, 9-39.

organizacija u kampu“ (ibid.: 105), a pritom naglašavaju da su veze između istraživačke i volonterske uloge, za njih „ipak bile nerazmrsive“ (i tijekom istraživanja u kampu i izvan njega). I Tea Škokić i Renata Jambrešić Kirin volontirale su u distribucijskom šatoru istog kampa, a svoje pozicioniranje opisuju kao „[i]skustvo često nepomirljivih zahtjeva humanog i volonterskog participiranja u donatorskoj raspodjeli robe te kritičko-istraživačkog reflektiranja [njihova] dvojakog sudjelovanja u procesu 'normaliziranja nenormalnosti' prekarog humanitarnog režima“ (2017: 97). Istraživačke i volonterske uloge se u dinamičnoj svakodnevnici režima migracija, kroz praksu i *nerazmrsivo* preklapaju i često *nepomirljivo* razilaze, a dijalektika tog odnosa pridonosi ambivalentnosti pozicije koju Joanna Jordan i Sarah Moser, primjerice, obuhvaćaju složenicom: „volonter-istraživač“ (2020: 2).¹¹

Tama s obje strane granice

Sa sklapanjem europsko-turskog sporazuma o izbjeglicama u ožujku 2016. godine zatvoren je formalizirani koridor koji je Grčku spajao s destinacijama na sjeveru i zapadu Europske unije, a protezao se od sjevernomakedonsko-grčke granice, preko Srbije, Hrvatske, Austrije. Iako mediji često poistovjećuju balkansku rutu i koridor (Stojić-Mitrović 2022), ruta obuhvaća širi potez između jugozapadne Azije i Europe unutar kojeg je međudržavni koridor bio organiziran. Granice otvorene koridorom sa sporazumom u ožujku 2016. godine ponovo se „zatvaraju“, ali balkanska ruta ostaje „otvorena“ kontinuirano; transkontinentalna mreža puteva preslaguje se usred rekriminalizacije tranzitnih migracija.

Marta Stojić Mitrović i suatori/ce studije o tamnoj strani europeizacije zemalja „zapadnog Balkana“, pokazuju da je postepeni proces sekuratizacije migracijskih politika Hrvatske i susjednih država u periodu nakon ožujka 2016. godine, odnosno njihovo aktivno uključivanj/e u europski režim iregulariziranih migracija, omogućen instrumentalizacijom hrvatskog predšengenskog statusa, predpristupnog statusa Srbije, kao i pristupnih intencija Bosne i Hercegovine, dakle Unijskim neokolonijalnim politikama (Stojić Mitrović et al. 2020: 100) koje podrazumijevaju asimetričnost ekonomske i političke moći između unijskog centra i njene

¹¹ Ovdje mi nije cilj iznijeti cjelovitiji presjek autorica/a koje/i spajaju volonterski i istraživački angažman, nego dotičem pristupe (iz neposrednog istraživačkog okruženja) u kojima sam u fazi pripreme terena pronašao smjernice za promišljanje vlastite volontersko-istraživačke prakse.

(proeuropski orijentirane) periferije. Sekurizacija i eksternalizacija europskog režima migracija uključuju i 270 milijuna eura (ibid.: 34) isplaćenih Hrvatskoj u periodu od 2016. do 2019. godine za „policijsku opremu, graničnu kontrolu i 'jačanje migracijskih i politika azila“ (ibid.), i aparate i tijela Europske unije kojima se migracijske dinamike nastoji regulirati i s vanjske strane unijskih granica. Jedan od primjera je pozicioniranje Međunarodne organizacije za migracije (IOM)¹² koja postaje glavnim savjetnikom vladajućih struktura Bosne i Hercegovine u području iregulariziranih migracija (ibid.: 76 i 89), a zaslužna je i za uspostavu niza kampova odnosno „privremenih centara za smještaj migranata“ na području BiH.

Tijekom 2016. i 2017. godine, ruta se oslanja prvenstveno na stratešku poziciju Srbije koja graniči s nekoliko tranzitnih zemalja – Mađarskom, Hrvatskom i Rumunjskom. Bosna i Hercegovina, koja nije bila uključena u formalizirani koridor, ključni dio rute postaje krajem 2017. godine zbog godina kumulacije nasilja na hrvatsko-srpskoj granici, kao i na srpskoj granici s Rumunjskom i Bugarskom (ibid.: 73). Tijekom 2018. godine u Bosnu i Hercegovinu ulazi oko 25 000 ljudi u pokretu, a raspolaže se s 400 kreveta (ibid.: 75). Do proljeća 2020. godine, u zemlji je registrirano „više od 50 000 osoba iz preko 60 zemalja svijeta (Palestina, Sirija, Pakistan, Kašmir, Kina, Azerbejdžan, Kuba, Afganistan, Mianmar, Indija...)“ (Ahmetašević 2020: 1). Pitanje „ilegalnih migranata“ se politizira i naliježe na već postojeće antagonizme između političkih entiteta i kantona, centra i periferije, kao i na međunarodnoj razini, u odnosu lokalnih i državnih vlasti s raznim tijelima Europske unije. „Od samog početka Evropska unija i njeni partneri izabrali su da sarađuju s lokalnim i kantonalnim vlastima više nego s onima na nivou države, iako je to nivo koji je nadležan za pitanja ljudi u pokretu“ (ibid.: 2).

Volonterska mobilizacija spontano se dogodila i u Bosni i Hercegovini. „Građani širom zemlje pružali su podršku pristiglim ljudima, većina u tišini ili čak tajno tijekom 2019. godine s porastom pritiska vlasti. Samoorganizirane grupe u Tuzli, Sarajevu, Velikoj Kladaši, Bihaću, ali i u Banja Luci, Sanskom Mostu, Mostaru, Brčkom i brojnim drugim gradovima, mjestima i selima, izašle su na ulice i polako počele graditi mreže solidarnosti“ (ibid.: 94). Uz niz individualnih i kolektivnih lokalnih inicijativa (v. Helms 2022: 8-11), na teren su počeli stizati i međunarodni samoorganizirani volonterski kolektivi – neformalni krugovi prijatelja, aktivističke grupe, nevladine humanitarne organizacije iz brojnih europskih zemalja. Pojedine

¹² U nastavku članka ću za tu organizaciju koristiti kraticu IOM.

grupe su redovito, osim o svojim humanitarnim aktivnostima, obavještavale i o pušbekovima, potrebama i svakodnevici ljudi u pokretu zaglavljenih s vanjske strane hrvatske granice (usp. Hameršak 2022). Tinjajuće nasilje manifestirano već i tijekom perioda formalnog koridora kroz profiliranje ljudi u pokretu i pušbekove s njegovim gašenjem, poprima ekstremne razmjere. Aktivističke inicijative i nevladine udruge prisutne na terenu, prikupljaju više od tisuću svjedočanstava koje kao i spomenuti članak objavljen na portalu *The Guardian*, raskrinkavaju pušbek kao mehanizam normaliziranog strukturnog nasilja europskog aparthejda.¹³ Promigrantsko djelovanje mnogih inicijativa nastalih u jeku događaja 2015. direktan je odgovor na protumigrantski predznak dominantnih politika Europske unije i predstavlja „kritički otpor pri kojem se svaka gesta potpore izbjeglica ne poduzima samo kao čin pomoći ili humanitarizma, nego i protesta protiv otvorenog neprijateljstva“ (Clayton 2020: 4).

Istraživanje bazirano na volonterskim praksama koje podrazumijevaju interakciju s ljudima u pokretu tijekom njihovog „ilegalnog“ prolaska kroz Hrvatsku, u klimi kriminalizacije solidarnosti, krajem 2020. godine, osobno mi je bilo teško i zamisliti. Široj javnosti poznat je, primjerice, slučaj volontera udruge AYS koji je završio kažnjen sa 60 000 kuna za pomaganje u nezakonitom prelasku granice samo zato što se 2018. godine našao u poziciji medijacije između policije i afganistanske obitelji Hussiny koja je, u skladu sa službenom procedurom, željela zatražiti azil. Rigoroznu kaznu AYS je (s pravom) protumačio kao čin zastrašivanja budući da se radilo o obitelji šestogodišnje djevojčice Madine koja je poginula tijekom policijskog pušbeka: „Europski sud za ljudska prava nedvosmisleno je presudio da je Hrvatska grubo povrijedila njeno pravo na život, njenu obitelj izložila mučenju, onemogućila im pristup pravnoj podršci i međunarodnoj zaštiti, onemogućila istragu o njenoj smrti, a naše aktiviste i odvjetnike izložila sustavnom maltretiranju kako slučaj ne bi došao do Europskog suda za ljudska prava“.¹⁴

U toj mračnoj atmosferi prijavljujem se za volontiranje kolektivu aktivnom s druge strane granice, u pograničnom, Unsko-sanskom kantonu (USK) Bosne i Hercegovine, s kojim me

¹³ Javno dostupna publikacija *Black Book of Pushbacks* okuplja 1 635 svjedočanstva o nasilnim pušbekovima prikupljenim u petnaest zemalja. Svjedočanstva su javno dostupna i objedinjena na stranicama međunarodne mreže *Border Violence Monitoring Network*: <https://www.borderviolence.eu/> (pristup 7. 2. 2023.).

¹⁴ Iz objave s društvenih mreža udruge AYS:

<https://www.facebook.com/areyousyrious/posts/2081234885358717> (pristup 7. 2. 2023.).

spojila kolegica s projekta. Na fotografijama koje su kolale društvenim mrežama, s ljudima u pokretu u improviziranim kampovima po šumama i ruševnim skloništima, kanton je izgledao kao post-apokaliptična paralelna stvarnost na nešto manje od dva sata autom iz Zagreba. Politička neslaganja i manjak koordinacije na nacionalnoj razini Bosne i Hercegovine, osim jačanja uloge IOM-a, omogućili su i jačanje protumigrantskih politika vladajućih kantonalnih struktura (Stojić Mitrović et al. 2020: 77). U Velečevu, na jednom od cestovnih, istočnih ulaza u kanton, postavljen je policijski *checkpoint* na kojem putnici autobusa usmjerenih prema unutrašnjosti prolaze otvoreno rasno filtriranje s ciljem izdvajanja „migranata“. Ulaz u kanton u teoriji im je zabranjen, a kao što smo imali priliku vidjeti tijekom terenskog istraživanja u ljeto 2021. godine, u praksi su im policijski službenici kretanje preusmjeravali prema obližnjim poljima i šumama pa su put prema granici s Hrvatskom nastavljali pješice.¹⁵ Tijekom 2019. godine, lokalne političke strukture na području kantona organizirale su improvizirani kamp Vučjak s oko 2 000 ljudi potisnutih u šumu na mjestu bivšeg odlagališta otpada, uz otvorene kritike međunarodne javnosti (usp. Pozniak 2022). Novi kamp otvoren na proljeće 2020. godine, u organizaciji lokalnih struktura i IOM-a, smješten je ponovo na simboličkoj i doslovnoj periferiji – uz ratom ispražnjeno i uništeno selo Lipa. Ljudi u pokretu s okolnog područja prisilno su potisnuti u izolirani šatorski kamp na rubu nacionalnog parka. Pandemijski kontekst omogućio je maskiranje protumigrantskih politika protupandemijskim restrikcijama: „Pandemija COVID-19 usporila je kretanje na Balkanskoj ruti, ostavljajući hiljade ljudi zaglavljene u uslovima ekstremnih restriktivnih mjera koje podrazumijevaju policijski sat, vojsku na ulicama, policiju sa dugim cijevima i prisilno zatvaranje u neuslovne kampove“ (Ahmetašević 2020: 1).

Potpuno normalan *distro*

Jednom od međunarodnih, samoorganiziranih kolektiva s velikom medijskom vidljivošću koji su djelovali na području Unsko-sanskog kantona, javio sam se na preporuku kolegice s projekta¹⁶. Poslao sam im upit oko procedura vezanih uz volontiranje. Njihov pozdravni *mail*

¹⁵ Tijekom projektnog terenskog istraživanja u ljeto 2021. godine, Marijana Hameršak (voditeljica projekta ERIM) i ja, za tu smo policijsku praksu saznali iz razgovora s lokalnim volonterom Crvenog križa u Velečevu.

¹⁶ Naziv kolektiva ne spominjem radi zaštite od kriminalizacije solidarnosti.

koji je došao kao odgovor, bio je napisan u neformalnom tonu, ali sadržavao je i uokvirenu napomenu za zainteresirane kandidate/kinje: “radimo nekoliko kilometara od pograničnih područja. Situacija se može zakomplicirati radi tenzija i s lokalnom zajednicom i s vlastima. Volontiranje može biti zahtjevno u smislu psihološkog pritiska: zrelost, neovisnost, briga o sebi i pozitivan stav su izuzetno potrebni”. Napomena u mailu pozivala je na nevidljivost: “bez vidljivosti – aktivnosti moraju biti *low profile*, što znači bez konfrontacije, tihe i brze distribucije na diskretnim mjestima i ophođenje s poštovanjem prema lokalcima i autoritetima”. Dakle – nevidljivo, tiho, brzo i diskretno. Osnovni uzrok tenzija – ilegalizirani modus operandi kolektiva u lokalnom kontekstu obilježenom kriminalizacijom solidarnosti – u mailu se još ni ne spominje.

Počeci djelovanja kolektiva odnose se na grupiranje aktivista / volontera kao odjek masovne europske građanske mobilizacije s prijelomnom 2015. godinom, odnosno vezani su uz spontano pružanje humanitarne podrške ljudima u pokretu u Beogradu 2016. godine, a rad je s vremenom formaliziran. Oformljena je međunarodna nevladina organizacija čije djelovanje odgovara kategoriji “dugotrajne, transnacionalne građanske pomoći na daljinu” (Fechter i Schwittay 2019: 1773). Rad se temelji na nizu aktivnosti te uključuje cijeli proces od prikupljanja financijskih i robnih donacija na globalnoj razini, preko distribucije personaliziranih humanitarnih paketa prilagođenih potrebama ljudi u pokretu u lokalnim pograničnim kontekstima, do pružanja osnovne zdravstvene pomoći, organizacija zagovaračkih i političkih aktivnosti poput prikupljanja svjedočanstva o nasilju na granicama itd. Izvedba spomenutih aktivnosti podrazumijeva kompleksan samoorganizacijski ustroj temeljen na dinamičnoj podjeli rada i uigranosti (horizontalnih) lokalnih volonterskih timova koji djeluju u različitim nacionalnim kontekstima s (vertikalnijim) funkcioniranjem užeg organizacijskog tima raspršenog po nekoliko zemalja i kontinenata.

Svakodnevnica međunarodne grupe volontera čijem timu sam se na desetak dana prvi put priključio u prosincu 2020. godine, bila je fokusirana na pripremu i izvedbu glavne dnevne aktivnosti, a to je distribucija humanitarne pomoći, prvenstveno hrane, obuće i odjeće za ljude koji su se (s)nalazili izvan službenih kampova, smješteni po različitim ruševnim objektima (staje, napuštene tvornice, improvizirana skloništa po poljima i šumama i sl.). U fluidnoj grupi čiji članovi bi se kompletno izmijenili svakih par mjeseci, u tom trenutku bili su ljudi iz Francuske, Švicarske, SAD-a, Njemačke i Belgije, većinom studenti/ce u ranim i srednjim

dvadesetima. Nitko od volontera tada prisutnih na terenu osim mene nije govorio lokalni jezik, pa me automatski zapala uloga logističara zaduženog za organizacijske aspekte koji uključuju komunikaciju s lokalnim stanovništvom (npr. prilikom iznajmljivanja skladišta, naručivanja većih količina namirnica u lokalnim dućanima, pregovaranja s lokalnim humanitarnim akterima oko mogućih oblika suradnje, pomoć oko uvoznih procedura i sl.)¹⁷. Na dijelu Unsko-sanskog kantona na kojem su volonteri djelovali živjeli su pretežito mladići iz Pakistana i Afganistana zaglavljani s vanjske strane hrvatske granice. Jezik sporazumijevanja i unutar grupe i s ljudima u pokretu bio je engleski.

Na distribuciju su se, u svakodnevnom govoru volonteri referirali sa skraćenicom *distro*. Radna norma bila je *distro* za dvjestotinjak ljudi svaki dan osim nedjelje. U akciju se išlo isključivo noću. S ljudima bi se sastajali na mračnim parkiralištima i pakete hrane dijelili skrivajući se od policijskih ophodnji i protumigrantski nastrojenih lokalaca. Jedan od volontera prisjetio se impresija na svoj prvi *distro* izveden na lokaciji koju su zvali *spooky industry*:

“Sjećam se vožnje do tamo. Uvijek bi išli noću, a tad je bila i zima. Izgledalo je stvarno napušteno – zgrada od tri, četiri kata, a tamo su bili još i oni suicidalni psi. Mrak i odjednom četiri, pet pasa trče ispred kombija... To je bilo zastrašujuće već samo po sebi, a onda vožnja pored nekih kamiona i industrijskih postrojenja pa dalje i još dalje i onda Felix¹⁸ kaže: ‘Ok, ovdje zaustavljamo; isključi svjetla’. I onda u mraku čekaš neke ljude da dođu. Nemam pojma – od imena do atmosfere – k’o neka scena za mafijaški film. Tamo bi se mogao riješiti i mrtvog tijela (ili bilo čega drugog)”.¹⁹

¹⁷ Tijekom zime i proljeća 2021. godine u nekoliko sam se navrata na terenu priključivao timovima istog kolektiva (u periodima do dva tjedna) čiji članovi su se s vremenom mijenjali, a s užim organizacijskim timom tijekom godine sam periodično surađivao i na daljinu, iz Zagreba.

¹⁸ Sva imena aktera koje spominjem promijenjena su radi zaštite od kriminalizacije solidarnosti.

¹⁹ U ožujku 2020. godine Krizni štab Ministarstva zdravstva, rada i socijalne politike Unsko-sanskog kantona donosi Naredbu kojom se (dodatno) kriminaliziraju ljudi u pokretu, a onda posredno i neslužbene humanitarne prakse kao što su distribucije hrane za ljude smještene izvan kampova. Naredbom se, između ostalog zabranjuje kretanje „migranata“ izvan prihvatnih kampova, te okupljanje na javnim površinama, ali i pružanje usluga smještaja migrantima u privatnim prostorima, pa se solidarne prakse nastavljaju odvijati u tajnosti skrivenih lokacija (baš kao u „mafijaškim filmovima“). Naredba dostupna na: <https://vladausk.ba/v4/novost/operativna-grupa-za-koordiniranje-aktivnosti-i-nadzora-nad-migrantskom-krizom-na-podrucju-unsko-sanskog-kantona/2566> (pristup 18. 4. 2023.).

Humanitarno podzemlje

Volonteri koje je policija uhvatila na djelu, usprkos tajnosti i opskurnosti same akcije, pravili su se turistima. Iskaz “ja sam volonter” izrečen u situaciji policijske legitimacije značio bi priznanje za sistematično, organizirano, kolektivno pružanje pomoći ljudima u pokretu koje se u periodu mog istraživanja u Unsko-sanskom kantonu, bez volonterske vize i službene akreditacije Crvenog križa, tretiralo kao ilegalno. Iskaz “ja sam turist”, s druge strane, omogućavao je da se *distro* interpretira kao impulzivna ali bezopasna gesta građanske solidarnosti koja je umjesto uručivanjem „rješenja o deportaciji“ završavala samo blagom opomenom mladim Europljanima koji su svoje slobodno vrijeme odlučili provesti u BiH. Uz verbalni iskaz, kao fizički dokaz turističkog statusa, volonteri su koristili i takozvani bijeli karton, to jest potvrdu o prijavljenom boravištu.²⁰ Opreka turist / volonter upućuje na identitete uzrokovane granicama koji “se aktualiziraju, pregovaraju i potencijalno subvertiraju na razini svakodnevne prakse“ u polju kojeg Brambilla i Pöttsch nazivaju granični pejzaži (*Borderscape*), a označuje “procesualnu, dislociranu i disperziranu prirodu suvremenih granica, njihove režime i uzorke praksi” (2017: 68).

Kompleksna volonterska izvedba odvijala se paralelno na dvije razine – na individualnoj i kolektivnoj, s time da kolektivna izvedba organizacije kao cjeline ovisi o uspješnosti pojedinačnih, individualnih izvedbi ali i procesima volonterskog pregovaranja vlastitog turističkog identiteta. Sve dok se vidljivi, točkasti, pojedinačni činovi solidarnosti uspijevaju pokriti učincima iskaza “ja sam turist”, uz rekvizitnu dokaznu pomoć bijelog kartona, dotle mrežno, kolektivno, organizirano, sistematično djelovanje grupe ostaje nevidljivo. Željeni učinak izvedbe govornog čina “ja sam turist” izgovorenog policijskim službenicima prilikom legitimacije, legalizacija je pozicije adresanta. Izvedbena intencija ove (auto)legalizacije u skladu je s percepcijom izvedbe kao „otjelotvorenog uprizorenja kulturnih sila” (McKenzie: 28). U situaciji policijske legitimacije otjelotvoruju se i strukture kojima pripadaju policijski

²⁰ Za izdavanje potvrde nadležna je Služba za poslove sa strancima Bosne i Hercegovine, a turistima ju obično isporučuju direktno stanodavci.

službenici i pokazuje liminalnost pozicije međunarodnih volontera, a ishod ovisi i o raspoloženju policajaca i o stavu izvedbe volontera/ki.

Dobar primjer otjelotvorenja struktura moći kroz pregovaranje je i situacija koju mi je prenio jedan od volontera iz kolektiva s kojim sam surađivao. Volonteri su iz neznanja kombi parkirali na privatni posjed uz rijeku i započeli *distro* koji je naglo prekinut nakon što su se pojavili vlasnici parcele i prepriječili im put. Dečki su se razbježali, a lokalci pozvali policiju.

„Šta radite ovdje? Prevozite migrante autom!“. Mi: 'ne, ne, ne, nismo!'. Nastala je ping-pong situacija. Dva lokalca i dva policajca stajali su vani, izvan auta i lokalci su tvrdili da smo imali 'migrante' u autu. Mi: 'ne, nismo'. Oni: 'jeste, vidjeli smo'. Mi: 'ne, nismo'. 'Jeste, vidio sam. Ne, nismo. Jeste, vidio sam, priznajte'. Znači ping, pong, ping, pong, ali nisu imali dokaz“. Na kraju im je „ljubazniji policajac“ vratio dokumente i rekao: “Znate da ne smijete to raditi ovdje, imamo puno problema s migrantima. Ako im želite pomoći – lijepo da želite – i stvarno je to rekao, bio sam zadivljen – 'ali onda dajte te stvari Crvenom križu, a oni će ih dati ljudima. Ne smijete sami radi vaše sigurnosti'. I dva puta je rekao 'oprostite', sjećam se. Rekao je: 'oprostite, ne možete ovo raditi, oprostite'. I onda su nam vratili dokumente i mogli smo jednostavno otići“.

Međutim, upoznao sam i niz volontera iz Švicarske, Njemačke, Španjolske, Italije i drugih europskih zemalja koji su u sličnim prilikama „zaradili“ rješenje o deportaciji i u roku od sedam dana morali napustiti državu. Članove talijanskog aktivističkog kolektiva angažiranog oko distribucije vode za ljude izvan kampova (*water distro*), u ljeto 2022. godine policiji su, prema njihovim riječima, prijavili službenici IOM-a, pa tu situaciju izdvajam kao primjer sprege između lokalnih vlasti i organizacija koje u humanitarnom režimu zauzimaju poziciju moći.

Alexander Horstmann piše o „svakodnevnom humanitarizmu“ u kontekstu ratnog podzemlja. Terminom obuhvaća djelovanje raznorodnih humanitarnih aktera čiji pluralitet se odnosi na ispreplitanje rada formalnih organizacija (nad)nacionalnog karaktera s vernakularnim, međunarodnim inicijativama u naglašeno lokalnom kontekstu. Svakodnevni humanitarizam Unsko-sanskog kantona je mjesto manevriranja i borbi (Horstmann 2017: 169) u kojem su lokalne vernakularne i internacionalne samoorganizirane inicijative u antagonističkom odnosu kako s lokanim vlastima i s dijelom protumigrantski orijentiranog lokalnog stanovništva tako i s formalnim segmentom humanitarnog režima koji obuhvaća tijela Europske unije, poput IOM-a ili UNHCR-a te lokalne organizacije bliske političkom establišmentu poput Crvenog križa i drugih. Ta opreka je ključna za razumijevanje funkcioniranja “nevidljive”, samoorganizirane

mreže međunarodnih i lokalnih humanitarnih aktera različite organizacijske tipologije i mjerila koja je na razini kantonalnog humanitarnog režima potisnuta na periferiju, odnosno u humanitarno podzemlje. Kriminalizacija solidarnosti dio je izvedbe šireg režima migracija u kojem se nadnacionalne europske politike manifestiraju kao modeli upravljanja migracijama na nacionalnoj i lokalnoj razini (Stierl 2019: 8). Kantonalni humanitarni režim neodvojiv je od europskog režima iregulariziranih migracija, ali humanitarno podzemlje predstavlja moment njegove subverzije. Pritom ne mislim samo na kompleksnu identitetsku i organizacijsku izvedbu koju podrazumijeva *distro*, jer, kao i svaka druga *humanitarka* i *distro* je generator asimetričnosti usprkos tome što i ljudi u pokretu i volonteri do određene mjere dijele status ilegalnosti.

Duško Petrović, na tragu Fassinovih argumenata, pokazuje da je u „srži suvremenog humanitarizma [...] depolitizacija izbjegličkog i azilnog režima. Točnije rečeno, na djelu je sistem u kojem se gubi razlika između političke i humanitarne sfere. No pri tome ne dolazi do repolitizacije izbjegličkog režima tj. otkrivanja skrivenih političkih pretpostavki u humanitarnim naporima, već do humanitarizacije politike“ (2017: 55). Primjer svakodnevnog režima na području Unsko-sanskog kantona u kojem režimski etablirane humanitarne institucije blisko surađuju s lokalnim vlastima, svakako govori u prilog humanitarizacije politike, ali s humanitarnim podzemljem u opoziciji – otvara se i prostor političke subverzije. Nalazi se izvan humanitarne domene – u sferi svakodnevnih banalnosti i dokolice, daleko od evidencijskih tablica.

Party u skvotu

Kroz svakodnevne tajne humanitarne operacije, volonteri koje sam upoznao sprijateljili su se s mnogim pojedincima i grupama ljudi u pokretu – praktički svojim vršnjacima. Iste te ljude koje se u državnom i medijskom *mainstreamu* etiketira kao „ilegalne migrante“, volonteri bi ili zvali njihovim imenima ili bi se na njih referirali s „*brothers*“, odnosno „*guys*“. Pola sata nakon što sam prvi put stigao u Bihać i smjestio se u stan s ostalim volonterima/kama, netko je pozvonio na ulazna vrata. Otvorio sam, a na pragu su me dočekala trojica, četvorica dečki. Jedan od njih – Javed – nasmijan od uha do uha pozdravio me s „*Hello brother, how are you doing?*“. Dečki

iz obližnjeg skvota²¹ došli su po mobitele koji su im se punili kod nas u stanu. Živjeli su u šatorima podignutim u šikari na poljima ispod Plješivice, području koje su zvali *jungle area*. Zbog aparthejskih restrikcija i pravila interakcije nametnutih odozgo, „braću“ nismo smjeli pozvati unutra na čaj, ali oni su zato nas k sebi na *party* pozivali konstantno. Volonterima je *party* u skvotu bio centralni društveni događaj. Nadrealni prizor: večera usred mračnog polja pokrivenog snijegom, u šatoru ili ruševini na par kilometra od granice s Hrvatskom, s hranom serviranom na zlatnoj astrofoliji (za zaštitu od hladnoće, dobivenoj s tko zna kojim humanitarnim paketom). Prizor je uvijek uključivao obilje slasnih, još vrućih, majstorski pečениh beskvasnih *chapati* pogačica, a rižu i priloge smo grabili prstima iz istih posuda, desetak nas naguranih u šator za dvoje uz puno smijeha i bez maski, usred COVID-19 pandemije. Zvučna kulisa vrtjela se s mobitela na prijenosnim *bluetooth* zvučnicima s opcijom disko rasvjete koje smo im prethodno mi napunili u stanu. Fotografije s *partya* razmjenjivali smo i mjesecima kasnije nakon što bi se dečki konačno domogli željene europske destinacije u svom osmom, desetom ili nerijetko tridesetom *gejmu* kroz Hrvatsku, kako su se moji sugovornici i općenito ljudi u pokretu na tzv. balkanskoj ruti referirali na iregularan način prelaska državnih granica (usp. Mucko at al. 2022).

Volonteri/ke su generalno svoje slobodno vrijeme često provodili/e s ekipom u skvotovima, uz (pre)zaslađen crni čaj s mlijekom, u spontanom henganju, a ponekad bi zajedno igrali i kriket na periferiji Bihaća, u međunarodnim timovima s vanjske strane granice s Europskom unijom. Tek te društvene spona, nastale kroz vrijeme provedeno zajedno u spontanom druženju volontera/ki i ljudi u pokretu, koliko god bile krhke, subvertiraju dominantne političke normative, a proizlaze iz početnih, asimetričnih humanitarnih formata. *Humanitarka* i kava u romskom naselju u istom su odnosu kao i *distro* i *party* u skvotu. Humanitarno spoticanje bazirano na asimetričnim gestama solidarnosti, paradoksalno ili ne, sadrži i potencijal za nove reciprocitete i točkastu društvenu promjenu na mikro razini, u polju svakodnevne intersubjektivnosti. *Party* u skvotu može se razumjeti kao Guattarijeva kategorija „mekih subverzija“, događaja koji su banalni isto koliko i politički značajni usprkos svojoj singularnosti i mikro mjerilu, koji pomiču kolektivne normative i ostavljaju tragove na širem društvenom planu (Guattari 2009: 138).

²¹ Skvot je naziv kojim su volonteri upućivali.

Skliske pozicije

Dugotrajno istraživanje Elisse Helms u Bihaću bilo je usmjereno na pozicioniranje i reakcije lokalnog stanovništva na ljude u pokretu u atmosferi postepene društvene polarizacije. Nova društvena granica, manifestirana lokalno, a konstruirana u direktnoj relaciji s europskim režimom migracija „nije obilježena društvenim identitetima kao što su etnički, rodni ili klasni (kao što Fassin uglavnom navodi)“, nego dijeli “one koji su bili za pružanje humanitarne pomoći migrantima (odobravali oni njihovo kretanje ili ne) od onih koji su zagovarali različite oblike odvratanja i protjerivanja“ (Helms 2022: 7). Angažiran pristup istraživanju kroz suživot s lokalnom zajednicom u svakodnevici obilježenoj (i) tom novom granicom, te aktivna participacija u promigrantski orijentiranim solidarnim praksama, autoricu dovode do potrebe za svjesnim pozicioniranjem „u različite prostore i sudioničke uloge, zauzimanjem višestrukih pozicija i, bez sumnje, izazivanjem mnogo više pretpostavki o tome što sam radila, nego što ću ikada postati svjesna“ (ibid.: 3). Helms se zalaže za „stalnu refleksivnost u procjeni uloge etnografa u navigaciji“ kroz svakodnevicu obilježenu društvenim granicama, ispitivanjem vlastitih „namjernih pozicioniranja i njihovih namjernih i nenamjernih posljedica“ (ibid.: 16).

U radu kolektiva kao istraživač se ni po čemu nisam izdvajao od ostalih volontera. Radio sam kao i ostali, a terenske bilješke pisao naknadno, „u slobodno vrijeme“, rasterećen volonterskih obaveza. Dečki su volonterke zvali „*sister*“, a mene, kao i druge volontere „*bro*“. Po nacionalnoj osnovi bio sam im donekle „egzotičniji“ od ostalih europskih volontera/ki. Kad bi čuli da sam iz Hrvatske, dečki bi obično na tren zastali i razrogačili oči jer su Hrvatsku povezivali prvenstveno s policijskim nasiljem i bezbrojnim pušbekovima koje su do tada prošli. Ja isprva nisam znao što reći i bio sam podjednako zbunjen, a s vremenom bih se iz te čudne pozicije iznenadnog nacionalnog predstavnika pokušavao izvući lošim humorom – prigodnom isprikom za svoju nacionalnost i iskrenom, otvorenom osudom nasilja.

Croatian guy status bio je ambivalentan i poprimao drugačije konotacije ovisno o sugovornicima. Jednu nedjelju ujutro lokalna policija nas je zatekla prilikom doručka na krovu jednog od većih skvotova u kantonu. Bilo nas je četvero iz kolektiva, a dolaskom policije svi su se refleksno razbježali osim mene. Pozdravio sam policajce i predstavio im se – niti kao

volonter, niti kao turist, nego kao istraživač. Prilikom legitimacije, uz pasoš i „bijeli karton“ izvadio sam službeno i putni nalog institucije u kojoj radim već pripremljen za slične situacije (u prozirnem vodonepropusnom fasciklu). Bili su isprovocirani međunarodnim bjeguncima – jednu volonterku su uhvatili i priveli do mene, a druga osoba im se praktički otrgla iz ruku. Za moj status nisu uopće bili zainteresirani, nisu čak niti zapisali moje podatke. Percipirali su me „praktički kao sunarodnjaka“, koji ih zbog jezičnih i kulturnih kompetencija, ali i po nacionalnom ključu, razumije očito više od ovih europskih, nedjeljnih bjegunaca. Djevojka koju su priveli predstavila se kao turistkinja. Kad joj je nagliji policajac pogledao bijeli karton, po adresi ju je odmah spojio s promigrantski orijentiranom iznajmljivačicom apartmana „iz njegove mahale“ (kvarta) i samo je odmahnuo glavom. Rekao je nešto poput: „Nisu to turisti, ne trebaju nam takvi turisti. Takvi su izazvali protest u Lipi. „Zamisli ovdje protest – tu bi bilo mrtvih“ rekao je pokazujući prema ruševnoj, višekatnoj zgradi ispred koje smo stajali. Dobrih sat i pola proveo sam uz policijsko vozilo pregovarajući telefonski s bjeguncem koji se nije želio vratiti; policajci su mu (preko mene) prijetili blokadom granica i višegodišnjom kaznom zatvora ukoliko se odmah ne vrati. Ali on se nije vratio, a „poroženi“ policajci su nas na kraju svejedno samo otpustili.

I u drugim situacijama sam se našao „u sredini“. Jednom prilikom me uži organizacijski tim kao logističara delegirao u pregovorima između volontera na terenu i korumpiranog lokalnog aktera čiju pomoć smo (ironično) trebali radi pokušaja legalizacije rada organizacije. Našao sam se u krajnje kompromitirajućoj poziciji. Na sastanku koji se dogodio praktički čim sam stigao na teren, iznosio sam stavove volontera koji su ovdje bili mjesecima dulje nego ja i upotrebljavao sam zamjenicu *they*. Kasnije mi je, u prilično burnoj diskusiji, jedna od volonterki „objasnila“ da ne mogu govoriti o grupi kao da sam odvojen od nje – svi smo mi *we*. Kad sam se vratio u Zagreb i volonterske epizode prepričavao kolegici izvan projektnog tima, ona je s čuđenjem primijetila: „pa ti govoriš *mi* kao da si jedan od *njih*“. *Mi* izgovoreno izvan terena postalo je znak predubokog ulaska u teren, a provociralo je i opreku između akademskog i aktivističkog pristupa.

Istraživački pristup režimu iregulariziranih migracija, baziran na aktivnoj participaciji u aktualnim društvenim praksama mobilizacijom humanitarno-aktivističkih formata, doveo me do uslojavanja pozicija, identitetskih sivih zona, disciplinarne i normativne liminalnosti.

Zahtijevao je navigaciju kroz kaotične situacije koje se u formu etnografskog materijala mogu prevesti (odnosno analitički reducirati) samo procesom naknadne autorefleksivne interpretacije. Dakle – reflektivno ili (praktički) nikako. Refleksiju o akademskom pozicioniranju unutar režima migracija ovdje sam pokušao prelomiti kroz različite registre – umjetnički, znanstveni, izvan/institucionalni, afektivni, ideološki, turistički, volonterski, aktivistički, humanitarni, međunarodni, nacionalni, identitetski. S obzirom na metodološki nepredvidive terenske situacije uzrokovane iregulariziranim radom u kontekstu kriminalizacije ljudi u pokretu, kao i solidarnosti, moje pozicioniranje bilo je uglavnom taktičko i fluidno, sklisko, izvedeno kroz improvizaciju, često neplanskim, pa i nesvjesnim klizanjem između raznih registara. Posljedične nedoumice i kompromitirajuće situacije u kojima sam se našao percipiram kao dio otvorenog istraživačkog procesa neodvojivog od vlastite svakodnevice perforirane režimom migracija.

Oko pitanja važnosti refleksivnosti istraživačkog rada preklapaju se i dijametralno suprotni pristupi režimu migracija. Važnost autorefleksivnosti ističe, primjerice i uredništvo časopisa *movements* koje zauzima angažiranu, kritičku poziciju naspram režima „kako bi se pomno ispitala uloga koju studije migracija igraju u proizvodnji migracija kao objekta upravljanja“ (Redaktion movements 2015), a sličan zahtjev postavljaju i autori koji režimu pristupaju iz historijske perspektive uz otvorenu skepsu prema intervencijama akademskog aktivizma. Andreas Pott, Christoph Rass i Frank Wolff iz te skupine znanstvenika režim migracija tumače kao „refleksivni pristup razumijevanju kolektivnih procesa koji dovode do migracija“ (2018: 46). Iz te premise o režimu kao refleksivnom procesom, slijedi da su metodološke smjernice na temelju kojih „migracije“ perpetuiramo kao predmet istraživanja, ujedno i smjernice naše participacije u samom režimu. Recept za izbjegavanje slijepe ulice relativizma u koji može dovesti ovaj epistemičko-politički začarani krug, isti je bez obzira jesam li u režim umješan kao akter koji participira u nekoj društvenoj praksi ili kao istraživač koji bilježi s distance. Bez obzira držim li u ruci humanitarni paket, politički transparent ili diktafon i bilježnicu i bez obzira na to koliko se ovi ilustrativni načini umiješanosti međusobno razlikovali metodološki i po stupnju angažiranosti, recept je donekle banalan: etnografija koja je inherentno politička ukoliko je kontekstualizirana i refleksivna (usp. Cabot 2019: 269).

U sljedećim poglavljima reflektiram o dvije međusobno radikalno drugačije situacije u kojima sam se, kao volonter-istraživač i jedan od aktera, našao neplanski i spontano slijedom nepredvidljivih događaja na planu iregularizirane volontersko-istraživačke svakodnevice dijeljene s ljudima u pokretu. Centralni događaj prve epizode je štrajk glađu u kampu Lipa kojem sam svjedočio virtualno, s distance, dok se druga epizoda odnosi na večeru (*party*) u jednom od skvotova na kojoj sam fizički prisustvovao s grupom volontera. I štrajk glađu u kampu i *party* u skvotu su događaji koji ocrtavaju obode krajnje prekarne svakodnevice ljudi u pokretu. Ni u jednoj od epizoda u rukama nisam imao ni transparent, ni diktafon, nego mobitel koji je, u prvom primjeru i omogućio mjesto virtualne interakcije, a u drugom je poslužio kao priručno sredstvo audiovizualnog, dnevničkog bilježenja. Moja upetljanost u događaje oko štrajka u kampu rezultirala je formom video reportaže bliskom dokumentarnom žanru, dok sam dnevničke video bilješke večere s prijateljima u skvotu naknadno strukturirao u formu eksperimentalnog etnografskog video rada. Formatiranju oba audiovizualna proizvoda pristupio sam iz iste pozicije volontera-istraživača, a oni se u žanrovskom pristupu audiovizualnim reprezentacijama, pa onda i u svojoj krajnjoj formi, radikalno razlikuju jer su, iako iz iste pozicije, promišljeni zasebno, kao reakcije na radikalno drugačije situacije i kontekste te u odnosu na ciljanu krajnju publiku. Refleksiji o navedenim epizodama u nastavku se vraćam posredno, kroz etnografski eksperiment – prevodeći nastale audiovizualne reprezentacije u medij teksta koji bi trebao zrcaliti i kontekst samih događaja i moje pozicioniranje, baš kao i proces konstrukcije audiovizualnog sadržaja na koji se tekst oslanja.

WhatsApp iz Lipe

Svijetli pikseli u tamnom kadru i glasovi u afektu

Atmosfera svakodnevice međunarodnih volontera kojima sam se na desetak dana prvi put pridružio u prosincu 2020. godine bila je obilježena službenim najavama zatvaranja kampa Lipa. Zatvaranje je podrazumijevalo gubitak krova nad glavom za više od tisuću ljudi u pokretu prisilno izmještenih u kamp na dvadesetak kilometara od Bihaća, na izoliranoj lokaciji uz nacionalni parka Una, u blizini napuštenog sela Lipa. Brojne grupe ljudi u pokretu mobilizirale su se i ubrzale pripreme za odlazak u gejm i prije nego se kamp službeno ugasi. Dinamike svakodnevice ritmizirane pripremama (za) i odlascima u gejm s jedne strane, i redovitim pušbekovima s druge strane granice, u tom su periodu bile toliko intenzivne da sam već nakon nekoliko dana boravka u kantonu, na ulicama već automatski, na temelju površnih vizualnih informacija, mogao raspoznati grupe čiji članovi upravo kreću u gejm u smjeru granice – s ruksacima na leđima i ruku punih opreme, spremni za višetjedni boravak u planinama i šumama, od upravo pušbekane grupe – čiji su se često potpuno iscijedeđeni članovi iz smjera granice s Hrvatskom vraćali opljačkani i praznih ruku, ponekad samo u majicama. Kolektiv kojem sam se pridružio, s ograničenim sredstvima pokušavao je poduprijeti brojne manje grupe ljudi u pokretu u različitim fazama njihovog boravka u kantonu – i u fazama pripreme za gejm i nakon što bi se dečki, po tko zna koji put, nazad iz gejma vratili, ponovo pušbekani i opljačkani, bez mobitela, hrane, odjeće, vreća za spavanje.

Tijekom večeri 12. prosinca 2020., s balkona na drugom katu kuće na periferiji Bihaća s pogledom na Plješivicu, snimio sam video bilješku koja možda može prenijeti impresiju tadašnjih dinamika i emocionalno nabijene svakodnevne atmosfere. U trenutku nastanka bilješke bio sam u društvu četvero volontera/ki (iz Belgije, Francuske, SAD-a i Švicarske), a komunikacija se odvijala na engleskom jeziku. Svi smo zajedno s balkona smo zurili u noć prema potpuno tamnom polju s naše lijeve strane. To područje koje se rasprostire od podnožja Plješevice sve do pozicije na kojoj smo stajali – na balkonu kuće na rubu grada – ljudi u pokretu zvali su *jungle*. Snimka počinje crnim kadrom; jedino statična svjetla ulične rasvjete u daljini

od nekoliko kilometara ocrtavaju liniju horizonta. U tami, u srednjem planu, pojavljuju se još sitnije svjetlosne točkice, pale se, gase, pale i pritom sporo kreću prema desnoj strani kadra. Mi se na snimci ne vidimo ali kamera hvata naš razgovor. Glasovi nam pokrivaju spektar afekata: čuđenje, nevjerica, strah, briga, ljutnja, krivnja.

Louise:

They will go out, I think. What the fuck is going on?

Čuju se nerazumljivi povici koji dolaze iz daljine, iz smjera polja i odaju dojam većeg broja ljudi u tami. Pomičem kameru u desno i hvatam širi prostorni kontekst – sad je vidljivo da pokretne svjetlosne točkice iz stražnjeg, kroz srednji plan napreduju prema osvijetljenoj ulici u prvom planu kadra. Negdje izvan kadra, ulicom prolazi policijski automobil.

Louise:

How many persons are there? How many persons are there?

Police! Ou, ou, ou...

Policijski automobil samo nastavlja dalje. Ne dogodi se ništa. Zumiram i pokušavam fokusirati pokretne svjetlosne točkice. Kamera se muči – svjetlosni pikseli se povećavaju u mrlje, pa se opet smanjuju do točkica i onda se slika na tren stabilizira. Držim fokus na desetak točkica koje naznačuju kretanje grupe poljem, u tami, u vijugavoj koloni. Pokušavam uhvatiti cijelu kolonu. Švenk s lijeva – od točkica u tami lijevo – u desno prema mjestu na osvijetljenoj cesti u prednjem planu na kojem točkice iz kolone konačno poprimaju vidljive konture. Jedna po jedna osoba pojavljuje se pod uličnom svjetiljkom – svi natovareni ruksacima, s naglavnim i ručnim svjetiljkama.

Louise:

They are really good organized in this groups.

Desetak ljudi prelazi cestu i dalje u formi kolone, a ostatak grupe zastaje na rubu i propuštaju automobile koji prolaze. Dok auti prolaze, s polja pristize i ostatak kolone. Grupa na rubu ceste iz sekunde u sekundu sve je veća.

Fabian:

Can't we give them some stuff we bought earlier?

Louise:

We cannot give like this... How many people are there? They are going [to game] by twenty persons? There's two hundred people here.

Jedan od automobila koji prolaze tik uz grupu potrubi nekoliko puta ritmički, sporo, kratko. Bib, bib, bib. Prema reakcijama dečki koji opušteno, u znak pozdrava, dižu ruke prema ljudima u autu, čini se kao da se radilo o prijateljskoj gesti ispraćaja, podizanja morala grupe. Nakon što i zadnji auto prođe, grupa od dvadesetak okupljenih osoba zajedno pređe ulicu. Svi su pretovareni ruksacima, torbama, vrećama za spavanje. Kreću se energično, ali djeluju opuštenije od nas na balkonu.

Anja:

You think all two hundred are going?

Louise:

I think so because, it's like groups of twenty persons are going... And here's twenty persons here [broji na francuskom]. And there's a new group ready now.

Grupa nastavlja u desno, a ja ih pratim švenkom. Otvara se nova vizura – sredinom kadra horizontalno se, kroz cijeli kadar proteže duga, ravna, dobro osvijetljena ulica. Grupa se udaljava po nogostupu te ulice okružene obiteljskim kućama, a kreću se ponovo u (nešto nepravilnijoj) koloni sastavljenoj od manjih grupica. U kadru držim cijelu ulicu i čekam da grupa izađe iz desnog ruba kadra, ostavljajući za sobom praznu ulicu, a onda brzo švekam na početnu poziciju – mjesto na kojem su iz nevidljivosti polja zakoračili na osvijetljenu cestu, a tamo se već nalazi druga grupa ljudi.

Fabian:

We really won't try to give them some stuff?

Louise:

I think it's more than two hundred...

Anja:

Fucking awful.

Druga grupa od desetak ljudi dolazi s polja do ruba ceste, kao i prethodna. Pratim ih na putu u desni dio kadra kao i prvu grupu. Čuju se uzvici iz daljine i nakon par sekundi, treća grupa, od dvanaestak ljudi spremna je na početnoj poziciji s lijeve strane. Čekaju da prođu auti pa prelaze, pretovareni, isti put kroz kadar s lijeva na desno, kao i prethodne dvije grupe.

Louise [obraća se meni s kamerom]:

Tell us if we need to move...

Ja:

No, no, it's fine.

Louise:

How many persons are there?

Fabian:

That's two hundred, minimum.

Louise:

Fuck it! What do you think Bojan?

Ja:

No idea. About how many people are there, or what to do?

Louise:

To give food?

Ja:

But how? I mean, maybe it's not even good to stop them now because they seem equipped.

Louise:

Yes, I think so.

Žamor u daljini, svjetlucaња na polju s lijeve strane. Četvrta grupa od dvadesetak ljudi stiže na početnu lokaciju. Glasno diskutiraju. Dio ljudi s ruksacima odlazi u istom smjeru kao i prethodni, a dio odlazi u drugom smjeru, prema centru grada.

Ja:

Ooo, there are some people in blankets. Look this guy is only in blanket. Wou, this was really a lot of people, ha?

Anja:

There is more here...

Fabian:

There's a lot more comming.

Peta grupa od dvanaestak ljudi na početnoj poziciji.

Ja:

Do you think they are all comming from this jungle place?

Anja:

Yes, abpsolutlly.

Ja:

So you think this are people that came from Lipa yesterday, and they were waiting there [in jungle squads] and now they probably going to game?

Anja:

Excatlly.

Čuje se sve glasniji žamor. Svi gledamo u lijevo prema polju.

Ja:

Oh my God...

Louise:

How many groups are there?

Šesta grupa od petnaestak ljudi je na početnoj poziciji. Prelaze cestu, a nekolicina se glasnim stupanjem pokušava riješiti blata na tenisicama, pa potrče za ostatkom. Širim kadar do totala, sad se vidi i tamno polje s lijeve strane i cesta koju prelaze i nogostup kojim odlaze izvan kadra udesno.

Ja:

This is completely crazy. But what will happen? You think they'll go to game at once?

Louise:

Yes, but that's hard... Because if they all go together, only few will pass. But that's fucking horrible because they have to prepare them selfs, and they are not preapared. You need to have food, fucking food we didn't give them, and blankets and stuff for sleeping because it's fucking two weeks and fucking snow in fucking mountains.

Pratim grupu u desno i švenkom požurim ispred njim u anticipaciji puta koji je ispred njih. Cesta se perspektivno skraćuje u nedogled. U daljini skroz desno se i dalje vide neke od prethodnih grupa. Sve glasniji uzvici s lijeva podsjetu me da se brzim švenkom vratim ulijevo na početnu poziciju.

Louise:

How many persons are there?

Ja:

Wou...

Sedma grupa od šesnaestak ljudi prelazi cestu. Prvi u koloni nema ruksak. Oko vrata ima prebačenu deku. Prelazeći cestu, uvježbanom gestom, s elegantnim zamahom prebaci ju s jedne na drugu stranu oko vrata, poput šala i ubrza hod.

Louise:

There must be two hundred persons on this road.

It's more then two hundred persons.

Upaljenu kameru dodajem Louise u ruke i odlazim po mobitel. Još nekoliko minuta u kadru su bihaćki krovovi, a po intenzitetu zvuka može se zaključiti da se prolazak grupa nastavlja dalje u sličnom ritmu kao i do tada. Vraćam se i gasim kameru. Duljina video bilješke je 14 minuta i 52 sekunde.

Dezinfekcioni tunel do Lipe – od prijema do požara

Prema interpretaciji volontera, masovna kretanje kojima smo svjedočili tih dana, u drugoj polovici prosinca 2020. godine, bila su potaknuta najavama o skorom zatvaranju Lipe. Kamp, odnosno tranzitni centar Lipa, prema službenim internetskim stranicama kantonalne vlade, bio je zamišljen kao „privremeni smještaj za migrante i izbjeglice koji trenutno borave u napuštenim objektima na području Unsko-sanskog kantona, bez zdravstvenog nadzora“.²² Lipa je otvorena na izoliranoj lokaciji oko mjesec dana nakon što je Vijeće ministara BiH u ožujku 2020. godine proglasilo „stanje prirodne ili druge nesreće“ uzrokovane pandemijom korona virusa COVID-19.²³ Pandemijski kontekst i potreba za „zdravstvenim nadzorom“ i „liječničkom brigom“ poslužili su kao izlika intenzifikaciji segregacijskih politika kantonalnih vlasti. U obraćanju medijima prilikom otvaranja, premijer kantona kamp je prezentirao kao rezultat dvogodišnjeg nastojanja „da se migranti iz urbanog dijela grada Bihaća, općine Velika Kladuša i ostalih općina i gradova izmjestite van naseljenog područja“, a kantonalnim politikama pripisao je nacionalni i nadnacionalni značaj: „Unsko-sanski kanton nosi teret i čuva obraz kako cijele Bosne i Hercegovine, tako i Evrope kad su u pitanju migranti“.²⁴

Zemlja kandidatkinja, a onda i kanton, europski obraz čuva, predvidljivo, uz pomoć pretpristupnih sredstva Europske unije i posebnih mjera Instrumenta za pretpristupnu pomoć (IPA), odnosno sredstvima dodijeljenim kroz projekte samoeksplanatornih naziva koji ne prikrivaju Unijine eksternalizacijske tendencije, poput “EU podrška upravljanju migracijama i granicom u BiH”.²⁵ Kamp je izgrađen i stavljen u funkciju u koordinaciji lokalnih, kantonalnih i državnih struktura te njihovih međunarodnih partnera – IOM-a i Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID), a financiran je prvenstveno donacijama Europske komisije. Upravljanje kampom prepušteno je IOM-u u partnerstvu s nizom srodnih UN-ovih agencija i drugih velikih međunarodnih humanitarnih organizacija.²⁶ Prilikom otvaranja, medijima se

²² Internetske stranice Vlade Unsko-sanskog kantona: <https://vladausk.ba/v4/novost/kamp-lipa-od-danas-u-funkciji/2260> (pristup 6. 3. 2023.).

²³ Izvor: <https://n1info.ba/vijesti/a417009-proglaseno-stanje-prirodne-i-druge-nesrece-u-bosni-i-hercegovini/> (pristup 6. 3. 2023.).

²⁴ Internetske stranice Vlade Unsko-sanskog kantona: <https://vladausk.ba/v4/novost/kamp-lipa-od-danas-u-funkciji/2260> (pristup 2. 10. 2023.).

²⁵ Ibid.

²⁶ Prema službenim navodima, „projekt implementira IOM u partnerstvu“ s UN-ovom agencijom za izbjeglice (UNHCR), UN-ovom agencijom za skrb o djeci i omladini (UNICEF), UN-ovom agencijom za populacijske aktivnosti

obratio i gradonačelnik Bihaća. Nakon što je zahvalio premijeru i vladi kantona, federalnom ministru sigurnosti, premijeru vlade federacije i Europskoj komisiji, naglasio je da je Lipa privremeno „rješenje da se maknu migranti iz željezare, sa stadiona i napuštenih kuća i sa ulice“, ali „dugoročno bi ovaj problem migranata trebao da prestane u Bosni i Hercegovini, da se konačno zatvore granice, da se počne raditi repatrijacija migranata – povratak u njihove zemlje“.²⁷ Taj je apel gradonačelnik (stojeći ispred table sa zvjezdanim logom EU-a) uputio višim instancama na federalnoj razini na kojoj je sekuritizacijski diskurs o „ilegalnim migrantima“ postajao sve isključiviji. Parafrazirajući rad Jefa Huysmansa, Jelka Zorn sekuritizaciju migracija opisuje kao „diskurs i sustav mjera koji određenu kategoriju ljudi iz društva isključuje definirajući ju kao opasnost“ (Zorn 2022). Paralelno s otvaranjem kampa Lipe, ministar sigurnosti BiH, primjerice, izjavljuje da su mnogi „mislili da je to humanitarno pitanje. No napokon su shvatili da je to sigurnosno pitanje, a ova zemlja ne može podnijeti sedam-osam tisuća migranata. To ozbiljno utiče na komoditet naših građana. Ja ću već ove sedmice započeti kampanju, zasnovanu na zakonu, da se pripremi plan njihove repatrijacije i izbacivanja iz države“.²⁸

Za „relokaciju“, odnosno prisilno izmještanje ljudi u pokretu iz naseljenih područja u Lipu, bilo je zaduženo Ministarstvo unutarnjih poslova Unsko-sanskog kantona. Prvi kadar video reportaže Akcija na stadionu NK Jedinstvo, koju je na dan otvorenja kampa objavio kantonalni internetski portal, prikazuje niz mladića koji djeluju tek probuđeno – dižu se s popluna i deka poredanih u nizu iza zadnjeg reda sjedala, u natkrivenom dijelu nogometnog stadiona.²⁹ Oblače se i usput spremaju stvari, vežu tenisice, pogledavaju u kameru na korak od njih pa u daljinu prema policajcima postrojenim izvan kadra. Policajci koji su u direktnom kontaktu s njima nose sive maskirne uniforme i kacige nalik astronautskima, a ispod orošenih stakla naziru se i medicinske maske. Postrojavaju dečke u vrstu pa ih u koloni usmjeravaju niz stepenice prema

(UNFPA) i privatne danske humanitarne organizacije za pomoć izbjeglicama (DRC). Internetske stranice Vlade Unsko-sanskog kantona: <https://vladausk.ba/v4/novost/kamp-lipa-od-danas-u-funkciji/2260> (pristup 6. 3. 2023.).

²⁷ Internetske stranice Vlade Unsko-sanskog kantona: <https://vladausk.ba/v4/novost/kamp-lipa-od-danas-u-funkciji/2260> (pristup 2. 10. 2023.).

²⁸ Maksimović, Dragan. Korona pomogla migrantima u BiH: <https://www.dw.com/hr/korona-pomogla-migrantima-u-bosni-i-hercegovini/a-53207523%20> (pristup 11. 3. 2023.).

²⁹ USKinfo.ba: <https://www.youtube.com/watch?v=HynjazWndoQ> (pristup 11. 3. 2023.).

žičanoj ogradi u dvorištu stadiona. Deke i popluni ostaju gore. Kamera hvata razgovor policajaca.

Prvi policajac:

„Pregledajte nema li noževa ili čega, prije autobusa. Imamo mi vremena. Sad pregledati sve torbe, redom, polako.

Drugi:

To ćemo – kako ga pregleda, tako ga vodi u autobus.

Prvi potvrđuje:

Tako“.

Tridesetak mladića čuči u vrsti uz ogradu dok im pretresaju imovinu – ruksake i plastične vrećice, bijele – one s natpisima iz dućana, kao i crne i ljubičaste za smeće (napunjene odjećom). Nakon toga kreću se u koloni do autobusa ispred kamere koja proviruje iznad lijevog ramena jednog od policajaca. Neki od njih nose bijele plastične vrećice iz lanca lokalnih supermarketa na kojima se nazire natpis „ZA SVAKI DAN“. Jedan policijski auto kreće ispred, a terensko vozilo s upaljenim rotirkama slijedi autobus.

U drugoj video reportaži s istog portala, vidimo isti taj autobus kako s pratnjom dolazi do određene lokacije.³⁰ Dečki probuđeni na stadionu prije par sati, sad su, uz policijski nadzor postrojeni u koloni pred ulazom u kamp, a IOM-ovi službenici i zaštitari, svi u maskama i rukavicama paze na striktna proksemička pravila i ritam kretanja budućih stanara kampa još postrojenih s vanjske strane nedovršene žičane ograde. Razmak osoba u prvoj „relociranoj“ grupi se strogo regulirao direktnim fizičkim kontaktom – bijela uniformirana tijela hvataju tamnoputa za podlakticu i pomiču ih korak naprijed ili natrag (kao da će svi zajedno u trenu popadati mrtvi ako za centimetar prekrše odjednom uvedenu protupandemijsku mjeru socijalnog distanciranja), a već pred kraj šestominutne reportaže službenici odustaju od regulacije i dečki su ponovo spontano zbijeni jedni uz druge, kao što su se i probudili jutros na

³⁰ USKinfo.ba: <https://www.youtube.com/watch?v=53sm-u6erhg> (pristup 13. 3. 2023.).

stadionu i u drugim skvotovima. Kolona je usmjerena prema uskoj, natkrivenoj konstrukciji instaliranoj na ulazu u kamp s natpisom „dezinfekcioni tunel“ odštampanim na bočnoj strani i uputstvom za upotrebu koje glasi: „zadržavanje u sredini tunela od 3 do 5 sekundi“.³¹ Kamera prati korake procesa „prijema“ – prskanje u tunelu, pa uručivanje plavih rukavica i bijele medicinske maske s druge strane tunela, sad već u unutrašnjosti kampa. Maske nemaju gumice za oko ušiju nego dvije dugačke vezice koje se teško vežu na ogoljeloj vjetrometini kampa i sve je nekako nespretno – da se ne radi o u ulazu u kamp, bilo bi tragikomično.

Kapacitirana za tisuću ljudi, Lipa se sličnim akcijama popunjavala postepeno. Drugi dan nakon otvorenja, novinar portala Deutsche Welle izvještava da se u kamp svaki dan „dovozi do stotinu migranata s područja Bihaća koji prolaze trijažu, nakon čega im se određuje smještaj ili izolacija unutar kampa, u zavisnosti od zdravstvenog stanja. Nema striktno obveze poštivanja naređenja o nošenju zaštitne opreme zbog korone, a oni koji su nam mogli nešto reći preko ograde, nisu ni svjesni gdje su došli“.³² A došli su u izolirani šatorski kamp sagrađen hitnom intervencijom i otvoren s nedostatnom infrastrukturom, kao privremeni, ljetni prihvatni centar. Prema izjavi regionalnog direktora IOM-a, postojala „je ideja da se prilagodi zimskim uslovima ali treba, uz podršku domaćih vlasti izgraditi priključke za struju i vodu, jer kamp je poprilično udaljen. Bez toga [ga] je nemoguće pripremiti za zimu“ (usp. Arnautović 2020), međutim suradnja „domaćih vlasti“ i IOM-a kroz ljeto i jesen, s približavanjem zime (i lokalnih izbora), zakomplicirala se i ispolitizirala. Ne samo da se tijekom 2020. godine ta ideja o dodatnim ulaganjima lokalnih struktura nije realizirala, nego se zbog izostanaka lokalne investicijske podrške, IOM krajem prosinca odlučio povući iz kampa, zajedno sa svom mobilnom infrastrukturom, što je značilo gašenje kampa i gubitak krova nad glavom za otprilike 1300 osoba ostavljenih usred šume zimi.

Tijekom ljeta 2020. godine, s dolaskom većeg broja ljudi u pokretu u kanton zbog vremenskih uvjeta pogodnijih za pokušaj prelaska granice (od zimskih), gradonačelnik Bihaća i Operativna grupa za koordinaciju aktivnosti i nadzor nad migrantskom krizom u Unsko-sanskom kantonu, intenzivirali su politiku izmještanja „sa ulica i javnih površina“ i getoizacije ljudi u pokretu.³³ Gradonačelnik je inzistirao na planovima migrantske centralizacije: „oni moraju biti izmješteni,

³¹ Tijekom perioda pandemije COVID-19 slični dezinfekcijski tuneli bili su postavljeni i u javnom prostoru u centru Bihaća, kao i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine.

³² Maksimović, Dragan. Korona pomogla migrantima u BiH: <https://www.dw.com/hr/korona-pomogla-migrantima-u-bosni-i-hercegovini/a-53207523%20> (pristup 11. 3. 2023.).

³³ Unsko-sanski kanton upozorava na nekontrolisan priliv migranata: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30771604.html> (pristup 17. 3. 2023.).

moraju otići na jedno mjesto. [...] Ovako, dok se mi sami vrtimo i tražimo pomoć od IOM-a i drugih organizacija nikad ga nećemo riješiti. Dakle, mi smo spremni na radikalne mjere, mi ćemo to uraditi, jer očigledno da smo opet ostavljeni sami sebi“.³⁴ Primjer dotadašnjih separatističkih kantonalnih politika i radikalnih mjera bio je kamp Vučjak utemeljen 2019. godine na bivšem deponiju, kao i postavljanje policijskih punktova na međuentitetske granice u Velečevu i Bosanskoj otoci tijekom 2018. godine. Od kad su postavljeni, policija je (prema izjavi službenice Ministarstva unutrašnjih poslova) na punktovima filtrirala „ilegalne migrante“, a u suradnji s IOM-om, propuštala je „ranjive skupine“, odnosno obitelji i maloljetnike (Boračić-Mršo 2020). Najavljene mjere, još radikalnije od onih propisanih do tada aktualnom naredbom, stupile su na snagu s donošenjem nove odluke u kolovozu 2020. godine. S novom odlukom onemogućen je „ulazak svim grupama izbjeglica i migranata na područje kantona“, bez „diskriminacije“ ranjivijih skupina (ibid.). Svi autobusi zaustavljali su se na punktovima, a nakon pretresa slijedilo bi razdvajanje poželjnih od nepoželjnih putnika. Osim što je zabranjen ulazak u kanton, novom odlukom zabranjen je i prijevoz ljudi u pokretu unutar kantona, podcrtani su hitni planovi potpunog izmještanja iz naseljenih područja, a uvedeno je i ograničenje kretanja izvan kampova (ibid.). Prema izvještaju Amnesty International-a, te „mjere su uključivale ozbiljna ograničenja slobode kretanja, zabranu okupljanja na javnim mjestima i korištenja javnog prijevoza, kao i zabranu davanja objekata u zakup za migrante” (Soldo 2021).

Tijekom kolovoza kantonalna napetost raste do eskalacije na raznim razinama: za vrijeme protumigrantskih prosvjeda mještana u Velikoj Kladuši dolazi do fizičkog napada na autobus koji je ljude u pokretu iz Bihaća trebao prevesti u lokalni kamp Miral³⁵, dio stanovnika kampa u Lipi prosvjeduje i sukobljava se s policijom³⁶, a u Bihaću ispred kampa Bira prosvjeduju građani iz cijelog kantona. Organizatori prosvjeda „traže da se migranti iz BiH vrate u matične zemlje te da se zatvore migrantski kampovi“, a u suprotnom se prijeti „blokadom migrantskih

³⁴ Ibid.

³⁵ U Velikoj Kladuši prosvjedi protiv migranata: <https://demosmedia.hr/2020/08/17/u-velikoj-kladusi-prosvjedi-protiv-migranata-napali-buseve-kojima-ih-dovoze-blokirali-cestu/> (pristup 21. 3.2023.).

³⁶ Veselinović, Gojko. Nakon pucnjave u kampu 'Lipa' jedan migrant na ispitivanju: <https://www.slobodnaevropa.org/a/sukobi-me%C4%91u-migrantima-u-kampu-lipa-kod-biha%C4%87a/30805346.html> (pristup 21. 3.2023.).

kampova“.³⁷ Zahtjevi građana/ki bili su artikulirani u skladu s dominantnim gradskim i kantonalnim politikama; uz to glavni ideolog i organizator prosvjeda u Bihaću (od 2018. godine) u to vrijeme je i sam bio aktualan gradski vijećnik, a prosvjed je podržao i premijer kantona, pa se u ovom slučaju, glasovi odozdo teško mogu razlučiti od službenih protumigrantskih narativa, iako su stavovi organizatora svakako bili kontrapozicionirani gradonačelniku etiketiranom kao „IOM-ov zaposlenik“³⁸. Međutim, iako su poruke organizatora prosvjeda, ujedno i glavnog protumigrantskog ideologa, bile otvoreno ksenofobične, a lokalne vlasti su se nominalno pozivale na humanitarizam, direktni rezultati gradskih i kantonalnih politika poput getoizacije, prisilnih izmještanja i ograničavanja slobode kretanje primjeri su ksenofobije u praksi. U tom smislu, glasove prosvjednika i kantonalnu politiku vidim kao dvije razine istog kantonalnog protumigrantskog diskursa određenog u velikoj mjeri asimetričnim odnosima moći između entitetskih razina, odnosima između Sarajeva kao političkog centra države i USK na administrativnoj periferiji, kao i stalnim pregovaranjem s međunarodnom zajednicom – europskim i američkim političkim tijelima i agencijama. Glasovi krajiških prosvjednika s kraja kolovoza, već su se početkom rujna konkretizirali u obliku novih kantonalnih političkih mjera. Nakon sastanka Operativne grupe za koordinaciju aktivnosti i nadzor nad migrantskom krizom u USK-u (koju sačinjavaju predstavnici vlasti i policije USK) najavljuje se skoro zatvaranje „prihvatnih kampova“ na području kantona. Sukladno toj odluci, u istom mjesecu počinje i prisilno izmještanje stanovnika kampa Bira u Lipu.³⁹

Prva grupa izmještena iz Bire noć je provela na otvorenom, ispred kampa Lipa. Koordinator IOM-a dan nakon izjavljuje da „[i]zmještanje migranata nije koordinisano sa IOM-om, jer bismo ih mi obavijestili da u kampu 'Lipa' nema dovoljno mjesta za nove migrante“.⁴⁰ Taj organizacijski propust nije samo posljedica manjka koordinacije, nego odražava sve veći politički raskorak između lokalnih vlasti i IOM-a. Epizoda s akcijom preseljenja ljudi iz kampa opremljenijeg za zimu u podkapacitirani i izolirani kamp, koja završava s kampiranjem u šumi

³⁷ Radio Slobodna Evropa. Protest u Bihaću zbog usložnjavanja migrantske krize: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30810621.html> (pristup 20. 3. 2023.).

³⁸ Oštar komentar profesora iz Bihaća: <https://avaz.ba/vijesti/bih/492236/ostar-komentar-profesora-iz-bihaca-gdje-su-sada-campara-i-tviteras-mektic?komentari> (pristup 21. 3. 2023.).

³⁹ Radio Slobodna Evropa. Izmještena prva grupa migranata iz kampa 'Bira' u Bihaću: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30829070.html> (pristup 21. 3. 2023.).

⁴⁰ Ibid.

s vanjske strane ograde kampa, govori o nadrealnosti strukturnog nasilja na periferiji EU – u sumaglici u kojoj je često teško razlučiti administrativni propust od političke omaške. Ta epizoda je samo jedan od primjera svakodnevne objektivizacije ljudi u pokretu svođenjem na ljudski teret podložan relociranju i podčinjen prostornim kapacitetima unijski financiranih kampova. Dio ljudi iz Bire je, dakle, postepeno prisilno iseljen u Lipu, dio je požurio u gejmu, a dio ljudi potražio je sklonište u *jungle* skvotovima.

I dok kritike na zatvaranje kampa Bira dolaze i od EU-a i od SAD-a, prosvjednici u Bihaću paralelno počinju organizirati cjelodnevna dežurstva pred ulazom tog netom ispražnjenog kampa s namjerom sprječavanja potencijalnih planova njegove reaktivacije. Straža pred prostorom bivše tvornice u kojem je bio smješten kamp, lokalna je poruka usmjerena podjednako i državnim i međunarodnim instancama. S približavanjem zime aktualiziralo se i pitanje roka trajanja kampa Lipa, izgrađenog kao hitno, ljetno, šatorsko naselje koje ne može izdržati snijeg i nije pripremljeno za zimske uvjete. Očekivane infrastrukturne investicije lokalnih vlasti nisu se realizirale, a one su bile IOM-ov uvjet za transformaciju šatorskog kampa u zimski prihvatni centar opremljen kontejnerima i potrebnom infrastrukturom (struja i voda). Na terenu se počinje šušcati o zatvaranju Lipe i to je atmosfera stalnih previranja i neizvjesnosti u kojoj nastaje video bilješka s balkona, s početka poglavlja.

Ping pong oko požara

Početak prosinca IOM najavljuje povlačenje iz Lipe. Najavljeno zatvaranje kampa podrazumijeva gubitak smještaja za oko tisuću tristo dotadašnjih stanovnika za čije zbrinjavanje nije postojao alternativni plan oko kojeg je državni vrh bio usuglašen s kantonalnim i lokalnim razinama vlasti.⁴¹ Prema izjavama voditelja misije IOM-a u Bosni i Hercegovini, Petera van der Auweraerta, razlog zatvaranja kampa bio je neprilagođenost kampa zimskim uvjetima.⁴² Za transformaciju iz hitnog pandemijskog rješenja – ljetnog šatorskog naselja u službeni

⁴¹ Radio Slobodna Evropa. U BiH moguća humanitarna kriza, oko 3 000 migranata bez smještaja: <https://www.slobodnaevropa.org/a/31004052.html> (pristup 24. 3. 2023.).

⁴² Radio Slobodna Evropa. Šef IOM u BiH: 'Situacija u kampu Lipa nije ništa manje dramatična': <https://www.slobodnaevropa.org/a/31022997.html> (pristup 25. 3. 2023.).

„privremeni prihvatni centar za smještaj migranata“ bile su potrebne i odluka Vijeća ministara BiH i lokalna ulaganja u električnu i vodovodnu infrastrukturu (kao prvi korak u nadgradnji kampa u kontejnerski tip smještaja prilagođenog zimskim uvjetima), a do tog trenutka nisu bile izvedene niti najavljujivane infrastrukturne intervencije, niti je na državnoj razini postojao konsenzus oko potrebne odluke. U prosincu je, dakle, izvjesna bila jedino činjenica da se kamp Lipa svakako zatvara. Polovicom mjeseca IOM je već bio u procesu demontaže Lipe; 17. prosinca 2020. upraviteljica kampa izjavljuje da se „nastavlja s aktivnostima demontaže postojećih šatorskih kapaciteta, zadržani su samo esencijalni, a to su smještajni šatori i restoran, koje planiramo sutra razmontirati i ukinuti sve servise koji funkcionišu u kampu”.⁴³ Dan kasnije, 18. prosinca kada je kamp trebao biti zatvoren, na molbu lokalnih institucija, zatvaranje se odgađa prvi put – na 19. prosinac, pa onda na 21. i naposljetku na 23. prosinac. Tih dana oko zatvaranja, nakon što je kamp većim dijelom već bio razmontiran, Vijeće ministara BiH ipak donosi odluku o „uspostavljanju privremenog prihvatnog centra za smještaj migranata Lipa”.⁴⁴ Zakašnjela odluka o dugoročnoj transformaciji kampa za njegove tadašnje stanovnike nije imala nikakav značaj jer je podrazumijevala spore, višemjesečne radove i ispražnjen kamp, pa je samo dodatno pojačala neizvjesnost njihove svakodnevice.

Vijeće ministara predlagalo je da se tijekom radova u Lipi, ponovno reaktivira (i dalje) opremljen kamp Bira u Bihaću iz kojeg je dio ljudi prije nekoliko mjeseci bio prebačen u Lipu, međutim u tom trenutku ispred Bire, još od zatvaranja početkom listopada, svakodnevno dežuraju građani okupljeni uz prilično jednoznačne transparente instalirane na ulaz u kompleks, koji glase: „NO CAMP“, „BIRA NIJE KAMP”.⁴⁵ 22. prosinca državni vrh pokušava zaobići kantonalne i lokalne vlasti koje se protive reaktivaciji Bire i uz pomoć Službe za poslove sa strancima (pod ingerencijom Ministarstva bezbjednosti BiH) šalje tri kombija s ljudima u pokretu prema Bihaću.⁴⁶ Ispred Bire ih dočekuju prosvjednici koji na taj dan pred prostorom bivšeg kampa dežuraju sedamdeset i deveti dan za redom. Fizičkom blokadom vozila onemogućavaju državni plan rekativacije Bire. Kombiji se poslušno okreću i odlaze u (sad već

⁴³ Radio Slobodna Evropa. IOM se povlači iz kampa 'Lipa', migranti nemaju zamjenski smještaj: <https://www.slobodnaevropa.org/a/31005505.html> (pristup 24. 3. 2023.).

⁴⁴ Radio Slobodna Evropa. Šef IOM u BiH: 'Situacija u kampu Lipa nije ništa manje dramatična': <https://www.slobodnaevropa.org/a/31022997.html> (pristup 25. 3. 2023.).

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Dnevni avaz. Migranti koji su bili pred Birom kombijima odvezeni u kamp Lipa:

<https://avaz.ba/kantoni/unsko-sanski-kanton/618603/migranti-koji-su-bili-pred-birom-kombijima-odvezeni-u-kamp-lipa> (pristup 2. 10. 2023.).

gotovo) demontiranu Lipu bez miješanja policije. Činjenica da su prosvjednici na licu mjesta, direktnom intervencijom uspjeli reorganizirati plan instruiran s državnog vrha, a da se nije umiješala policija, pokazuje do koje mjere su građani, vlasti i institucije na razini Bihaća bile ujedinjene u svom kontrapozicioniranju državnom vrhu i njegovim aparatima.⁴⁷

Jutro nakon preusmjeravanja ljudi iz Bire u Lipu – 23. prosinca – kamp Lipa se zatvara. Dotadašnji stanovnici napuštali su kompleks s ruksacima na leđima i plastičnim vrećicama u rukama i u jednom trenutku planuo je požar. U kadrovima brojnih video reportaža i fotografija koje su tada cirkulirale globalnim medijima, vatra u Lipi gutala je bijele, plastične šatore u pratnji divovskih stupova gustog crnog dima koji se vertikalno probijao iz kadra. Ti prizori našli su svoj put i do dnevne sobe moje obitelji u Varaždinu i do baraka prijatelja u naselju na zagrebačkoj Savici, a procirkulirale su i europskim medijskim prostorom. U izjavi za medije, lokalna koordinatorica kampa u nestajanju daje svoju interpretaciju događaja: „Znamo da je požar krenuo iz smještajnog dijela. Kako vidimo, lančano se dalje pale šatori i mislim da je sada riječ o vandalizmu. Migranti su izrevoltirani i ljuti, sada psuju državu, to se jasno čuje“.⁴⁸ Tom formulacijom uprava lopticu usmjeruje državi, međutim nekako sam uvjeren da je pokoja psovka (iz reda za izlazak iz gorućeg kampa) osim državi, morala biti upućena čak i nadnacionalnim adresatima kao što je IOM – agencija koja svoje korisnike naprosto ispraća na ledinu ispred zgarišta uz izjavu: „Oni su sada na livadi, a mi ćemo nastaviti svoj posao na nekoj drugoj lokaciji. Ne znamo što će biti sa 1.350 ljudi iz kampa koji su sada ostali pod otvorenim nebom. Migranti nemaju gdje ostanuti, sada je i Lipa zapaljena. Sutra je najavljen i snijeg, tako da bi pali i šatori i prestalo bi opskrbljivanje strujom, jer agregati nisu namijenjeni za zimske uvjete“.⁴⁹

Tijekom dana loptica se nastavljala odbijati između države i kantona. Delegacija EU-a u BiH i Ministarstvo sigurnosti BiH ponovo su „u odvojenim saopštenjima [...] uputili poziv vlastima Usko-sanskog kantona (USK) i Grada Bihaća za privremeno otvaranje prihvatnog centra Bira

⁴⁷ Ibid. Usporedi i s: Maksimović, Dragan. IOM se povukao, kamp Lipa u plamenu: <https://www.dw.com/hr/iom-se-povukao-iz-kampa-lipa-a-1359-migranata-je-pod-vedrim-nebom/a-56045359> (pristup 25. 3. 2023.).

⁴⁸ Jabuka.tv. Veliki požar u migrantskom kampu Lipa, migranti pale šatore i proklinju državu BiH: <https://www.jabuka.tv/veliki-pozar-u-migrantskom-kampu-lipa-migranti-pale-satore-i-proklinju-drzavu-bih/> (pristup 27. 3. 2023.).

⁴⁹ Ibid.

u koju bi se smjestili migranti iz privremenog prihvatnog centra Lipa koji je tokom dana izgorio“, a skupština USK u Bihaću jednostavno je zaključila „kako ne prihvata instrukcije Ministarstva sigurnosti o vraćanju migranata u nekadašnji migrantski kamp Bira“. ⁵⁰ Dio ljudi vraća se u ostatke Lipe i idućih dana spava u jednom ili dva preostala velika šatora, a dio ljudi gradi skloništa od dostupnih, priručnih materijala i ostataka kampa po okolnim šumama. Sljedećih dana Europska komisija „usvojila je dodatni paket pomoći od 25 miliona eura za podršku Bosni i Hercegovini u upravljanju migracijama“ ⁵¹, a nakon četiri dana snijeg pokriva i zgarište kampa i šume obližnjeg nacionalnog parka. Postojala je prijetanja da će se i posljednji stojeći šator u koji su se, bez grijanja stisnule stotine, urušiti pod teretom snijega. Fotografije i video reportaže s mladićima zaogrnutim dekama ponovo cirkuliraju globalnim medijima: bosc noge u ljetnim natikačama i bijela snježna podloga s ruševnim kosturima izgorjelih šatora u pozadini.

Tjedan dana nakon zatvaranja kampa i požara, u jutro 29. prosinca mediji izvještavaju da počinje „evakuacija migranata“. Prema Lipi se približavao konvoj od desetak autobusa koji bi bivše stanovnike Lipe trebali prevesti do neke nove, još nepoznate lokacije. „Iz Ministarstva unutrašnjih poslova Unsko-sanskog kantona potvrdili su da policija nadgleda proces ukrcavanja, ali da nisu organizatori i da nisu upoznati s detaljima premještanja“ – na potezu su, izgleda, bile državne vlasti. ⁵² Tim lokalnog internetskog portala USKinfo akciju je pratio s „terena“. Njihov izvještaj daje uvid u korake „evakuacije“ koja je potrajala tridesetak sati.

„Migranti su u grupama od po 50 osoba upućeni prema izlazu iz kampa, u pravcu glavne ceste. Tu se javio prvi problem. Iako su migranti izlazili iz kampa u grupama, nakon 500 metara su svi spojeni, odnosno prve grupe su zaustavljane, dok su ih druge stizale. Za kratko vrijeme, svi

⁵⁰ Radio Slobodna Evropa. Ministar sigurnosti BiH ponovo pozvao vlasti USK da otvore migrantski kamp Bira: <https://www.slobodnaevropa.org/a/31015131.html> (pristup 27. 3. 2023.).

⁵¹ Boračić-Mršo, Selma i Sadiković, Mirna. EU uputila pomoć za migrante ali ih država BiH prepušta same sebi: <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-bihac-lipa-bira-migranti-iom-sta-dalje/31017522.html> (pristup 27. 3. 2023.).

⁵² Hodžić, Elvir. Bihać: Počelo izmještanje migranata iz kampa “Lipa“: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/biha%C4%87-po%C4%8Delo-izmje%C5%A1tanje-migranata-iz-kampa-lipa-/2092727> (pristup 27. 3. 2023.).

migranti su bili u istoj koloni koja se veoma sporo pomjerala. Drugi problem je bio nedostatak autobusa“.⁵³

Zbog organizacijskog kolapsa, nedostajalo je mjesta za više od četiri stotine ljudi iz kolone. Jedanaestak autobusa je ukrcano, a ostali su ostali stajati u koloni. Zamišljam kako je stajati u koloni od osamstotinjak ljudi. Na jednom kraju nalazi se izgorjeli kamp, a s druge strane parkirno mjesto za autobus koji će te, ako se pojavi, odvesti u nepoznatom smjeru. Sve svoje stvari nosiš sa sobom na leđima i u nespretnim vrećicama koje možeš odložiti jedino u blato sa strane. Tražiš svoje mjesto u besciljnoj koloni i prebacuješ težinu tijela s noge na nogu nakon tjedan dana provedenih u šumi na snijegu ili stisnut uz stotine drugih u šatoru koji se urušava. Zamišljam, ali ne uspijevam zamisliti ni izbliza. Tek nakon nekoliko sati čekanja dolazi ostatak autobusa – dio bivših stanara kampa ukrcan je u pretrpane autobuse, a dio njih postrojen i dalje na livadi. U međuvremenu se saznaje i planirana destinacija relokacije: kasarna u mjestu Bradine u Hercegovačko-neretvanskom kantonu. I stanovnici/e Bradina su paralelno, isti taj dan iz medija saznali za planove o prenamjeni bivše kasarne koja se nalazi „u dvorištu osnovne škole“.⁵⁴ Kao i građani/ke Bihaća i Kladuše prije njih, i građani/ke Bradina, okupili/e su se i fizički blokirali/e ulaz u kasarnu. Načelnik općine pokušao je objasniti da „Nema ograde oko objekta, a tu treba smjestiti 500 migranata. Na tom dijelu prolaze stariji, svi se boje za sigurnost nakon svih natpisa o dešavanjima koje se vežu za migrante“.⁵⁵ Zamišljam kako je biti djed koji mjesecima čita protumigrantski obojene medijske natpise o „sigurnosnoj prijetnji ilegalnih migranata“ i onda ujutro u autu na radiju čuje da mu se u školskom dvorištu rodnog sela otvara „kamp za ilegalne migrante“. Zamišljam, ali ne uspijevam. U Lipu je taman paralelno stiglo još desetak autobusa pa kreću pregovori.

„Pregovara se određeno vrijeme, te u ranim noćnim satima, oko 18 sati, saopštava odluka da će migranti zajedno sa vozačima autobusa prenoćiti u vozilima. Stižu specijalci, u svaki autobus ulazi po jedan policajac. Sviće dan, rješenja nema. Jedina promjena u odnosu na prethodni dan jeste to da sada ni novinari nemaju pristup autobusima i migrantima, već se nalaze pored glavne

⁵³ USKinfo.ba. Iseljavanje kampa Lipa – dva dana: <https://www.youtube.com/watch?v=zQMctRNx1w&t=495s> (pristup 27. 3. 2023.).

⁵⁴ Klix.ba. Mještani Bradine blokirali kasarnu gdje trebaju doći migranti, načelnik Konjica do danas nije imao saznanja: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/mjestani-bradine-blokirali-kasarnu-gdje-trebaju-doci-migranti-nacelnik-konjica-do-danas-nije-imao-saznanja/201229131> (pristup 27. 3. 2023.).

⁵⁵ Ibid.

ceste“.⁵⁶ Ujutro se nastavljaju pregovori između IOM-a, vozača i policije; sedamstotinjak ljudi i dalje je zatočeno u dvadesetak autobusa, parkiranih uz cestu na Lipi, a u Bradinama nekoliko stotina ljudi i dalje blokira kasarnu. Na kraju, tek kasnije popodne „[u] 16 sati migranti izlaze iz autobusa, a policija ih usmjerava prema kampu Lipa. Međutim, od kampa nije skoro ništa ostalo jer je firma za demontažu došla odmah prvog dana i krenula raditi. Migranti stižu u kamp, nastaje kaos jer su svi u potrazi za smještajem. Provaljeni su svi kontejneri u kojima je boravilo i radilo osoblje kampa, ali i sigurnosne službe. Šatora više nema, prave se improvizirani smještaji“.⁵⁷

Dva dana kasnije, s prvim danom nove godine, Predsjedništvo BiH u Lipu šalje oružane snage s četrdeset kamiona vojnih šatora (iako je u tom trenutku još nejasno tko će preuzeti odgovornost vođenja nove konstelacije kampa). Isti dan počinje prosvjed dijela stanovnika kampa Lipe: „gotovo stotinu migranata i izbjeglica u Lipi kod Bihaća odbija hranu, koju su dopremili zaposleni i volonteri Crvenog krsta. Izašli su na kapiju nekadašnjeg kampa "Lipa" sa transparentima uz poruku EU da otvori granice“.⁵⁸ U reportaži Al Jazeera Balkans novinarka s crnom maskom navučenom preko lica stoji u prednjem planu s crvenim mikrofonom u rukama. Iza nje nalazi se blatnjava, razrovana makadamska cesta. Pedesetak metara iza, u pozadini, vidimo veću skupinu ljudi koji s transparentima stoje ispred kampa. U stražnjem planu je planina djelomično prekrivena snijegom. Dan je siv, atmosfera je teška.

Novinarka izvještava: „Što se tiče migranata-izbjeglica koji su odbili hranu Crvenog križa iz Bihaća, ta ista grupa i dalje, protestuje, da tako kažem, samo su se pomerili od kapije malo dalje kao što možete da vidite i osim toga isključivo traže da Europska unija otvori granice. To je, dakle, njihova glavna poruka. Kažu da ne žele da ostanu ovdje, da žele da idu dalje u Hrvatsku, u Europsku uniju“.⁵⁹

Tijekom njenog izvještavanja o aktualnoj situaciji, ljudi s transparentima se iz pozadine polako počinju približavati kameri. Zvukovi iz pozadine postaju sve glasniji. Novinarka se na kratko

⁵⁶ USKinfo.ba. Iseljavanje kampa Lipa – dva dana: <https://www.youtube.com/watch?v=zQMcNtRNx1w&t=495s> (pristup 27. 3. 2023.).

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Al Jazeera Balkans. Migranti u Lipi kod Bihaća odbijaju hranu: <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=xyQ-oOVWOM8> (pristup 28. 3. 2023.).

⁵⁹ Ibid.

okreće unatrag da izvidi situaciju, pa nastavlja prema kameri: „Inače, na ovom mjestu je i policija; rekli su nam da se udaljimo, što smo mi i učinili, kako su obrazložili, radi naše bezbednosti, s obzirom na ovaj protest koji traje“.⁶⁰ Kamera zumira prema prosvjednicima. Neki su ogrnuti samo dekama. Neki od njih rukama pokazuju prema kameri i navigiraju ostatak skupine u smjeru novinarskog tima. Glasovi su sve intenzivniji. Policijski službenici utrčavaju u kadar i šire ruke; pridružuju im se maskirani specijalci. Zaustavljaju kretanje skupine koja zastaje oko obližnjeg, ogoljelog stabla. Policijski službenici mahanjem ruku pokušavaju potisnuti prosvjednike, ali nailaze na otpor – počinje kratko naguravanje. Prosvjednici ne uzmiču, nego se zgušnjavaju i tako ostaju stajati opkoljeni do kraja priloga: distanca od kamere – osigurana.

Life is love ♥♥

Prve sam dane 2021. godine, nakon povratka s dvotjednog terena provedenog s volonterskim kolektivom u Unsko-sanskom kantonu, proveo na kratkom godišnjem odmoru. Tijekom mog godišnjeg odmora izgorjela je Lipa. I dok sam ja, doduše dosta bezuspješno, pokušavao nekako isprazniti glavu, članovi kolektiva čiji rad je do tada bio usmjeren na područje Bihaća, s obzirom na opisani razvoj situacije, svoje su djelovanje fokusirano na Bihać, odlučili proširiti i na područje u neposrednoj blizini Lipe. U nedjelju 3. siječnja 2021., na treći dan štrajka gladu dečki u Lipi, stigla mi je poruka od Anje – djevojke koja je u kolektivu bila zadužena za komunikaciju s medijima. I prije pridruživanja kolektivu na terenu je djelovala i u suradnji s drugim volonterima/kama i samostalno. Vodila je blog o situaciji u BiH namijenjen prvenstveno švicarskoj publici i bila dobro umrežena s nizom međunarodnih grupa, kao i s nekoliko lokalnih pomagača koji su participirali u humanitarnom podzemlju. Po struci socijalna radnica, iskreno je brinula za dečke koji su joj konstantno tipkali iz improviziranih skloništa i kampova. Tih dana radila je od jutra do mraka i ne bi stajala čak (!) niti nedjeljom koja je, prema internom kolektivnom dogovoru, bila određena kao dan odmora i odmaka nužnog za održavanje psihofizičkog zdravlja. U praksi je, međutim, za postavljenje granica između ljudi u pokretu i volontera/ki bilo naprosto prekasno. Nakon mjeseci provedenih na terenu isprepletenom

⁶⁰ Ibid.

svakodnevnim interakcijama, u kontekstu obilježenom kriminalizacijom solidarnosti, ekstremnim nasiljem i sve nepredvidivijim događajima poput požara u Lipi, neradna nedjelja je zvučala naprosto kao neuvjerljiva šala. Iako se taj dan stvarno nije išlo u *distro*, chatovi s dečkima bili su svejedno otvoreni danonoćno. Anja je svojim prijateljima zarobljenim u paralelnom društvenom stratumu bila velika psihološka potpora i stalno dostupna, a činjenica da je polovica dečki bila potajno ili manje potajno zaljubljena u nju, sigurno joj nije pomagala u povlačenju granica i osiguravanju prostora nužnog za održavanje vlastitog mentalnog zdravlja. Respektirao sam njenu posvećenost, ali ponekad mi se činilo da će jednostavno eksplodirati od brige. I ona i svi ostali u kolektivu bili su ozbiljno preopterećeni i svi smo zajedno bili psihološki podkapacitirani za situacije s kojima smo se svakodnevno suočavali. Usprkos tome – činilo mi se da su se volonteri sa situacijom na terenu nosili bolje nego ja na svom *guilt trip* godišnjem. Iako su iza nje bila dva tjedna udarničkog i stresnog rada u okolici kampa Lipa pod gustim policijskim nadzorom, poruka koju mi je Anja poslala bila je vedra i ritmizirana emotikonima, a odnosila se na konkretan prijedlog suradnje na daljinu s njenim prijateljem koji je u tom trenutku štrajkao glađu na zgarištu kampa Lipa. U nastavku iznosim dio razmijenjenih poruka.

Anja:

“hei hei bojan :)

looking forward when you come back :) how are you?

i wanted to ask you something. there is a person in lipa camp who would want to talk to croatian media or publish his thoughts on the situation in croatian media. can you talk to him or do you know someone else who would be in for this? ☺

Na njen prijedlog o spajanju dečka iz Lipe s hrvatskim medijima, pristao sam praktički automatski jer mi je pozicija medijacije bila donekle poznata iz rada sa stanovnicima romskog naselja. Tragom njene poruke, razmišljao sam da ga ili spojim direktno s nekim od novinara s kojima sam bio u kontaktu (odnosno s kojima sam relativno lako i brzo mogao stupiti u kontakt preko zajedničkih kolega/ica) ili da zajedno proizvedemo neki medijski format koji bi praktički već produciran i zaokružen mogao prosljeđivati dalje medijima. Razmišljao sam o reportaži temeljenoj na telefonskom video intervju, a o formi i mediju reportaže, baš kao i o sadržaju,

kanio sam promozgati zajedno sa svojim sugovornikom nakon što nas A spoji. Potvrdio sam joj porukom.

Ja:

Hello dear! I look forward too :)

Of course I can talk with him and I'll connect him with my network of colleagues from different media...

I'm comming on Thursday...

But you can connect us even before that..

All the best...

Anja:

aawesome :)

i will ask him if he sends me his whatsapp number

Ja:

Ok, that's cool! Hope you're doing well by the way.. hug

Anja:

yeah, we are all a little exhausted from the last two weeks without break.. ;)

but now we look forward to have some new energy with you soon ;)

Ja:

O I believe you are :/ I'll try to help out as much as I can..

respect for you guys, and many hugs..

Cool, I'll contact W!

Anja:

hugs to you too :)

great. he is absolutely wonderful 😊

Kasnije predvečer, A mi je W-ov kontakt prosljedila u obliku WhatsAppove posjetnice koja uz ime i broj telefona, sadrži i „*about*“ rubriku namijenjenu kratkom personaliziranom opisu. U njegovoj rubrici pisalo je: „*Love is Life*“. Iza te sumirane, optimistične životne premise slijedila su i dva crvena srcolika emotikona postavljena jedan uz drugi bez međusobnog razmaka. Javio sam mu se navečer porukom (u nastavku teksta) s prijedlogom da se čujemo odmah sljedeće jutro.

Ja:

Hello dear W! A just gave me your contact; how are you doing? If you would like to share your story with me, I would be happy to share it with Croatian media.. Do you want me to call you tomorrow in the morning? With all the best wishes! Bojan

W:

I'm good and you

Your name

Njegov odmjerjen odgovor potaknuo me na refleksiju o vlastitoj autoprezentaciji. U tom trenutku W o meni zna više-manje samo to da sam Anjin poznanik (moja „*about*“ rubrika zjapi prazna). Odlučio sam mu spomenuti nekoliko stavki koje su mi se, na temelju moje interpretacije razgovora s Anjom, učinile kao najbitnije za uspostavu međusobnog povjerenja. Činjenicu da se etnografskim pristupom „migracijama“ bavim istraživački kao kulturni antropolog, u tom trenutku – dok moj sugovornik u Lipi štrajka glađu – nisam se ni sjetio spomenuti. I iz sadašnje mi se perspektive čini da bi ta informacija samo doprinijela šumovima u komunikaciji. Pretpostavio sam da je najbitnija stavka mog zaleđa zasigurno poveznica s volonterima koje je W i sam poznavao i s kojima je redovito komunicirao. Druga stavka mogla bi biti moje (skromno) iskustvo u televizijskom novinarstvu. Treća, i uz kontekst našeg razgovora zapravo odlučujuća stavka, odnosila se na razinu identiteta s kojom sam osobno najmanje povezan – na moju nacionalnost – ili bar činjenicu da mu se javljam iz Hrvatske, dakle

s one strane granice koju je W želio adresirati svojom porukom. Pokušao sam biti (identitarno) pragmatičan i otipkao sljedeću poruku.

Ja:

Hello! I'm good, my name is Bojan Mucko

I'm from Croatia, I worked as a journalist and I also work with A and other guys in Bihać

W:

I like it but I will talk to Anja

Ja:

Ok, of course, as you wish! I'm here to help, but you let me know what's best for you

I'm sorry for all that you guys in Lipa are going through :/

You are real heros!

W:

Yes, we are in a lot of trouble too

Thank you brother

W je očito i opravdano bio skeptičan u komunikaciji s hrvatskim kontaktom kojeg osobno ne poznaje. Najživlje konotacije vezane uz Hrvatsku koje su moji sugovornici u Bosni i Hercegovini imali u tom periodu krajem 2020. godine, bile su najčešće vezane isključivo uz nasilje hrvatske policije. Kao *hrvatski* kontakt bio sam automatski zahvaćen gustom mrežom isprepletenom posljedicama traumatičnih kolektivnih iskustava, odnosno linijama podjednako fizičkih i emocionalnih ožiljaka – afektima i konotacijama vezanih uz tisuće proživljenih pušbekova hrvatske policije. Prevladavajući osjećaj nepovjerenja nisam uspio smanjiti čak niti svojom spontanom heroizacijom (*You are real heros!*). Christopher Kovats-Bernat piše o antropološkim terenskim istraživanjima u kontekstu svakodnevice obilježene nasiljem i terorom, „u mjestima gdje su društveni odnosi i kulturne realnosti kritično promijenjene prožimanjem straha, ugroza i sile ili (i)regularne primjene nasilja“ (2002: 208). Takve

istraživačke radne uvjete autor naziva opasnim terenima (eng. *dangerous fields*).⁶¹ Oni zahtijevaju pragmatičan pristup u svakodnevnim interakcijama i podrazumijevaju pregovaranje i improvizaciju jer se „uobičajeni pristupi, metode i etike antropološkog terenskog rada“ često ispostavljaju kao “nedovoljne, nebitne, neprimjenjive, nepromišljene ili jednostavno naivne“ (ibid.). Pogranična područja na periferiji EU-a svakako su opasan teren u kojem aktualne društveno-političke konstelacije i sjećanja na recentnu prošlost mogu, između ostalog, i utjecati na percepciju etnografa (ili – u mom slučaju – hrvatskog kontakta) kao „predstavnik neprijateljske sile“ (usp. Zadrožna 2016: 218). Iz te mreže vlastitog nacionalnog nasljeđa mogao sam se istrgnuti jedino uz pomoć medijacije neke treće strane, pa sam se, baš kao i W sa svoje strane granice, i ja ponovo obratio A. Poslao sam joj snimku zaslona posljednje W-ove poruke (u kojoj ju spominje), a ona – koja se taman paralelno dopisivala i s njim i sa mnom – uskoro mi je odvratila zvučnom porukom. Govorila je ubrzano (ali vedro).

Hey dear, here's voice message, it's easier to explain. I chatted with him little bit and explain... He was like – ‘Yeah, you send him the video...’. He was unsure. Then I said: ‘Bojan is very trustworthy guy and very good’, and then he said: ‘O.k. Inshallah, when he is a good guy, then I will talk to him’.

Nakon posljednje rečenice, A je prasnula u smijeh, vjerojatno i sama iznenađena lakoćom s kojom je izvela pregovore, odnosno dražesnim optimizmom svog sugovornika. Dakle, pitanje nepovjerenja pakistanskog mladića (zaglavljenog u krajiškom kampu) prema hrvatskom kontaktu razriješeno je uplitanjem treće strane i njenom atribucijom epiteta „*very trustworthy*“ i „*very good*“. Za tu medijaciju je, baš kao u nekoj karikaturi političke neutralnosti, bila zadužena upravo švicarska volonterka. Atribuirane epite je sam zaradio u kontekstu (dotadašnjeg) kratkotrajnog ali intenzivnog zajedničkog suživota i rada unutar kolektiva u stresnim uvjetima djelovanja humanitarnog podzemlja, a svoje povjerenje A je izgradila kroz dugotrajne procese višemjesečnog rada i života u Bosni i Hercegovini, kontinuiranim podupiranjem brojnih pojedinaca i grupa ljudi u pokretu. Iz te me pozicije ona proglašava povjerljivim i povjerenje koje je gradila postepeno – s „*good guy*“ etiketom – na mene prenosi

⁶¹ Kovats-Bernat oslanja se na iskustvo svog dugogodišnjeg istraživanja s djecom beskućnicima u gradu Port-au-Prince (Haiti) u kontekstu obilježenom ekstremnim uličnim nasiljem.

trenutno. Nakon smijeha i kratke stanke, glasovnu poruku nastavlja u sporijem ritmu, razmišljajući na glas.

So maybe he's coming back to you. And yeah, I think it's just important to be sensitive and that, but I feel like you are, so I don't have to tell you... amm... that he's little afraid of what happens when he sends this to Croatian media; if someone would get back to him, tell him that he made these videos and that it would be bad for him...

Za osobe u poziciji kao što je bio W, strah od kontraefekta medijski proizvedenih sadržaja bio je realan. U tom su periodu na terenu kolale, primjerice, priče o pušbek epizodama u kojima bi se hrvatski policajci posebno izivljavali nad onima čija lica bi povezali s reportažama fokusiranim na raskrinkavanje policijskog nasilja. Međutim, do potencijalno ugrožavajućih posljedica mogla je dovesti već i benigna privatna razmjena medijskog sadržaja poput fotografija i videa putem nekih od društvenih mreža dostupnih na pametnom telefonu, a ne samo specifična situacija javnog prokazivanja policijskog nasilja u medijima. Nina Khamsy piše o ulozi pametnih mobitela u svakodnevici „balkanske rute“, a istraživanje provodi s ljudima u pokretu podrijetlom iz Afganistana. Autorica mobitel tumači ne samo kao sredstvo komunikacije, nego i stvaranja znanja o svijetu u funkciji aktivnog uključivanja u svakodnevicu obilježenu kompleksnim dinamikama režima migracija (Khamsy 2022: 263). Na temelju vlastitog, volonterskog, prevoditeljskog angažmana, reflektira o kontradiktornoj poziciji istraživača/ica upletenih u dinamičan odnos sa sudionicima/icama istraživanja koje/i se nalaze u uvjetima krajnje životne prekarnosti. Pritom naglašava da čak i rutinizirana svakodnevna razmjena kontakta i sadržaja putem digitalnih mreža može rezultirati etičkim i metodološkim dvojabama zbog asimetričnog odnosa moći između istraživačica/a i sudionica/ka istraživanja. Isti taj sadržaj spontano proizveden i razmjenjen kao prijateljska gesta (u globalnom kontekstu svakodnevne interakcije hibridizirane virtualnim platformama), u potencijalnoj situaciji naknadnog pregovaranja s nadnacionalnim, regulatornim aparatima režima migracija neke od planiranih europskih destinacija, može se jednako tako spontano svesti na neželjeni trag koji će ne nenamjerno determinirati tijek nečijeg života. „Objave na društvenim medijima otkrivaju paradoksalnu potrebu i za prikazivanjem svog putovanja kada je pothvat uspješan i za prikrivanjem tragova prelaska kroz određene zemlje s ciljem izbjegavanja aktivacije Dublinske uredbe“ (ibid.: 266). Svjesnost o toj inherentnoj paradoksalnosti sadržaja virtualnog svijeta koji premrežuje i fizičke prostore susreta s ljudima u pokretu, nužna je za istraživačko pozicioniranje u naglašeno asimetričnim interakcijama, u kontekstu nečije svakodnevne koju

konceptualiziramo kao teren. A svoju glasovnu poruku nastavlja sa zaključnim mislima i s planom b, za slučaj da mi W ipak ne odvrati.

Amm... But on the other hand, he's also like... He wants to publish, and he wants to... Yeah, just tell to media and... If he doesn't text you back, maybe we can do it like that – when you're here... I've told him also that you'll come on Thursday and that we will probably meet on distro anyways. And then we can maybe do it together. And I think it's not even so much of editing his videos – he does that professionally, he studied photography. So I think the videos are pretty good, and can maybe be published just like that. And yeah – whatever you think... I think it would be good when you are here. It doesn't really matter. It's o.k.

And thanks for understanding, it was little... yeah – question of thrust.

Yep.

O.k, looking forward meeting you! Bye, bye.

Malo pitanje povjerenja (eng. *little question of thrust*) u uvjetima opasnih terena. W-ova želja da svoju priču i spontano snimljene video materijale objavi javno i kao vlastito svjedočanstvo adresira ih širokoj publici, može se povezati s fenomenom građanskog novinarstva (eng. *citizen journalism*). Pojam se odnosi na proizvodnju i distribuciju medijskih formata koje Stuart Allan karakterizira kao reportaže u prvom licu kojima pojedinci (neprofesionalni novinari) zatečeni na mjestu događaja „privremeno preuzimaju ulogu novinara kako bi sudjelovali u stvaranju vijesti“, a u „vremenima krize, nesreća, tragedija ili katastrofa“ tu ulogu zauzimaju najčešće spontano, uz pomoć priručnih sredstava poput pametnih telefona (2013: 1). Taj oblik novinarstva oslanja se na razvoj interneta, sve veću tehnološku opremljenost pametnih telefona i pojavu društvenih mreža kao novog oblika virtualnog javnog prostora. Kao prijelomni povijesni događaj bitan za njegovu pojavu, Allan navodi tsunami koji je 2004. godine pogodio zemlje južne i jugoistočne Azije (ibid.: 9). U tom ekstremnom slučaju prirodne katastrofe mediji su se oslanjali na svjedočanstva, odnosno amaterske reportaže ljudi iz područja odsječenih tsunamijem – građansko novinarstvo odozdo kompenziralo je nemogućnosti profesionalnih novinara. Taj tip novinarstva, međutim, ne mora nužno biti sadržajno komplementaran dominantnom medijskom diskursu, nego mu može biti i suprotstavljen. Šejn Husejnefendić naglašava političku dimenziju građanskog novinarstva i povezuje ga s „jačanjem demokratskih aspiracija i težnji u tradicionalnim društvima, praćenih građanskim aktivizmom“ kao i s

„reafirmacijom koncepta participativne demokracije“ (Husejnefendić prema Ravnjak 2019: 2). U tim procesima demokratizacije medijske sfere glavnu ulogu zauzimaju građani kao aktivni politički subjekti, a iste je aspiracije imao i W u ruševnom prihvatnom kampu na periferiji EU-a, usprkos svom privremenom statusu negrađana. Početnu iskrinu tog tipa aspiracije Allan vidi u spontanom, impulzivnom odgovoru na trenutnu situaciju „često motiviranu željom za spajanjem s drugima“ (Allan 2013: 1). U interakciji između Anje i W (u koju su me uključili), afektivni su impulsi postojali s obje strane doslovne i simboličke granice koja odvaja europske od neeuropskih drugih; s jedne strane impuls za svjedočenjem, s druge strane empatijski impuls solidarizacije, a i jedan i drugi podjednako politička kategorija. Kasno navečer te nedjelje, W mi je ipak potvrdio da se možemo čuti ujutro. Namjeravao sam ga nazvati iz ureda i pretpostavio da ćemo u neformalnom telefonskom razgovoru prvo zajedno promozgati o najpraktičnijem formatu suradnje, pa na temelju toga isplanirati realizaciju suradnje.

Protest u uredu

Tijekom jutra zazvonio mi je mobitel – W mi upućuje WhatsApp video poziv. Javio sam se očekujući da ću s druge strane ugledati lice svog sugovornika, međutim umjesno njega, ekran su odmah ispunila lica i tijela nekoliko stotina muškaraca koji su stajali gusto zbijeni ispred bijelih kontejnera. Uključio sam zvučnik svog mobitela i glasno skandiranje iz kampa ispunilo je uski prostor sobe ureda. Ljudi postrojani u prvom redu prednjeg plana držali su transparente, a prema kameri mobitela svi su bili okrenuti frontalno. W je stajao iza kamere mobitela, nasuprot i malo iznad mase, na poziciji s koje je cijelu scenu mogao uhvatiti u totalu. Prijenos protesta štrajkača glađu na postapokaliptičnim kulisama prihvatnog kampa s vanjske strane granice EU, uživo, za mene smrznutog u uredu na Kvatriću s druge strane granice. Zgrabio sam snimač zvuka iz ladice i pokrenuo ga. Skandirali su uigrano i u brzom tempu. Jedan glas bi prvo solo viknuo rečenicu ritmiziranu u četiri takta, a ostali bi ju jednoglasno ponavljali u istom ritmu.

*„EU save our lives! **EU save our lives!** We want justice! **We want justice!** We want justice! **We want justice!** We want justice! **We want justice!** We want justice! **We want justice!** We want freedom! **We want freedom!** We don't want food, we want justice! **We don't want food, we***

want justice! EU save our lives! EU save our lives! EU save our lives! EU save our lives! EU save our lives! EU save our lives! We want justice! We want justice! We want justice! We want justice! We want justice! We want justice! We want justice! We want peace! We want peace! We want peace! We want peace! We want peace! We don't want this place! We don't want this place! We don't want this place! We don't want this place! We don't want this place! We don't want this place! We don't want this place! We don't want this place! EU save our lives! EU save our lives! EU save our lives! EU save our lives!“

Za to vrijeme, dok je prostorija odzvanjala u ritmu protesta, ja sam sjedio za uredskim stolom i dlanovima pridržavao ekran s ljudima zgusnutim u protest. Budući da sam bio nepripremljen za situaciju, a htio sam zabilježiti prizor kojem je W svjedočio i u čiji prijenos me uključio, improvizirao sam i svakih par sekundi bih napravio snimku zaslona. Prvi od kadrova koji sam uspio sačuvati na taj način bio je total. U zadnjem planu je obris tamne planine kroz cijeli kadar i tanka linija bijelo-sivog neba. Ispred planine je potez bijelih kontejnera i šatorske konstrukcije, a ispred njih punom širinom kadra, u njegovom srednjem planu, dominiraju tijela okupljenih ljudi od kojih oni najbliži iz prvog reda, u rukama drže bijele plohe transparentata. U donjem lijevom uglu prednjeg plana, baš u toj liniji s transparentima, otvoren je i prozor u kojem se vidi i moje lice s obrisom pripadajućeg ureda (policama, knjigama i registratorima) u pozadini. Dvije prostorne perspektive prisutne su, dakle, u istom kadru. Vizura kampa uhvaćena je kamerom smještenom na stražnjoj strani W-ova mobitela, a vizura ureda uhvaćena je prednjom kamerom mog mobitela pa kadar istovremeno zahvaća dvije različite dimenzije režima migracija: i onaj prosvjedni i ovaj akademski.

Snimak zaslona mobitela; 4. 1. 2023.

W koji je tamo, pritom odlučuje ostati nevidljiv; ostaje iza kamere mobitela, dok moje zbunjeno lice postaje dio njegovog kadra zajedno s istim onim ljudima iz medija koji su tijekom godine prisilno premješteni u kamp sa stadiona i *jungle* skvotova, ljudima reguliranog kretanja, postrojavanim po kolonama i redovima, ostavljenim pred Lipom nakon požara, grupiranim po autobusima pa ponovo ostavljenim u Lipi. Sada su djelovali ljuto ali ne očajno nego ojačano, kao samoorganiziran kolektiv, politički subjekti koji traže pravdu. U svom uredskom prozorčiću, ja sam djelovao samo pogubljen. Intenzitetu situacije pridonio je i rakurs iz kojeg je W odlučio snimiti situaciju; s obzirom da je stajao ispred prosvjednika i snimao ih frontalno, stavio me praktički u poziciju adresata. Nije to bio pogled iznutra, iz perspektive štrajkaša, nego pogled na štrajkaše s povišene pozicije prema kojoj su upereni njihovi zahtjevi.

Nakon tog početnog totala, W je ipak sišao na korak do prosvjednika kao jedan od njih i iz blizine, u srednjim i krupnim kadrovima, snimio poruke na transparentima. Ja sam sadržaj transparenta simultano hvatao snimkama zaslona. Dominirala su dva velika papirnata transparenta. Prvi su prstima u razini prsa pridržavala dvojica, a drugi trojica. Plavim štampanim slovima pisalo je:

<p>WE WANT EU TO HELP US WE WANT FREEDOM WE DON'T WANT TO LIVE IN JUNGLE</p>	<p>WE WANT JUSTICE WE WANT PEACE WE WANT HUMANITY WE WANT A PLACE WHERE HUMAN CAN LIVE BECAUSE WE ARE NOT ANIMALS WE DONT WANT TO LIVE IN JUNGLE WE WANT FREEDOM OF TRANSPORTATION WILLING TO GO ANYWHERE</p>
--	---

Nekoliko manjih transparenta bilo je izrađeno od nepravilnih komada debljeg stiropora. Bili su ispisani crnim flomasterom, a pojedini su bili instalirani na drvene drške.

WE DON'T EXCEPT BLACK JUSTICE	PLZ HELP HRO
YOU SAFE OUR LIFE PLZ HELP EU	WHERE IS HUMAN RIGHT ORGANISATION ??? PLZ HELP

Nakon što je snimio transparente, W prvi puta okreće kameru unatrag, prema mjestu na kojem je stajao u trenutku kad me nazvao i tek sad je jasno da prosvjednici skandiraju pred žičanom ogradom s čije druge strane stoje uniformirani zaštitari i policija. U tridesetoj sekundi druge minute audio zapisa začuje se glas čovjeka koji stoji kraj W:

This side here, Italian media come here. This – police problem, fighting police.

Čuje se komešanje među prosvjednicima i uzvici koje ne razumijem. Video poziv uskoro se nenajavljeno prekida.

Dan ranije kada mi se W javio porukom, predložio sam mu da se čujemo ujutro s namjerom da ukratko promozgamo o sadržaju i formi suradnje, a umjesto neformalnog razgovora, upravo sam prisustvovao prijenosu prosvjeda uživo. Osjećao sam se otprilike kao da me netko opalio mlakom mokrom krpom posred lica – izmješteno, privilegirano, adresirano, nespremno, beskorisno, klaustrofobično, izgužvano. Otipkao sam mu poruku sa zahvalom na pozivu i podrškom za prosvjed, a W mi je simultano odvratio:

Just now the policeman saw me so I cut off the call.

Pomislio sam da me više ni neće moći nazvati pa sam mu odlučio olakšati i predložiti da jednostavno snimi kad može što može i pošalje mi u chatu:

Ok, I understand... If you can record a video, I can try to publish it in Croatia.

Međutim odvratio je s:

I'll give you interviews shortly. You run it on the media.

Dakle očito ću ipak dobiti intervju?

Ponovo sam pretpostavio da ćemo prije samog intervjuja prvo preliminarno, neslužbeno porazgovarati i zajednički doći do smjernica i tema s kojima želi izaći u javnost. Intervjue koje sam do sada u neakademsom kontekstu radio novinarski (kao dio produkcije različitih video reportaža), obično bih pripremao tim slijedom – razgovor, prijedlog pitanja sugovornicima, preinake, pa tek tada snimanje intervjuja. Kroz pola sata W mi je dojavio da je spreman:

Can I call now? Ask what you want to ask.

Za taj sljedeći poziv htio sam biti barem tehnički spremniji nego za prvi. Odlučio sam ga nekako pokušati zabilježiti cijelog, a u ograničenim tehničkim uvjetima i s kratkim vremenom za pripremu, i dalje sam bio primoran improvizirati. Pripremio sam foto-aparat s opcijom video snimanja, mobitel namjestio na stol pod kutom tako da foto-aparatom mogu iz ruke snimati ekran i potvrdio da se možemo čuti.

WhatsApp iz Lipe

Mobitel je zazvonio nekoliko sekundi nakon što sam počeo snimati fotoaparatom; pritisnuo sam okruglu ikonu s malom zelenom slušalicom na ekranu mobitela i aktivirao video poziv. Foto-aparat sam držao u rukama, isprva sa strane, kadrirajući iskosa objekt mobitela položen na stolu u središtu kadra. Pojavio se kadar blatnjave ceste i nogu trojice dečki koji su stajali u grupi. Kadar je djelovao kao slučajna – W koji je pretpostavljam stajao u istoj grupi ljudi, mobitel je

držao u rukama, a prsti su mu klizili ekranom i mutili sliku dok je podešavao postavke s kamerom još usmjerenom u pod. Dečko koji je stajao u sredini bio je u trenirci i tenisicama i u ruci držao tamnu, pretrpanu vrećicu. Automatski sam pozdravio W, međutim umjesto njegovog lica, na ekranu se odjednom pojavilo lice osobe koja je stajala nasuprot njega (odnosno nasuprot kamere njegovog mobitela).

Ja:

Hello W...

Ashfaq:

Hello my friend.

W je izgleda odlučio i ovog puta ostati nevidljiv iza mobitela, a Ashfaq koji mi se pojavio na ekranu bio je jedan od predstavnika štrajkaša. Kad se, nakon nekoliko sekundi stabilizirala slika, Ashfaq mobitel preuzima u ruke i podiže prema svom licu i dalje sudjelujući u razgovoru s grupom ljudi. Iza njega se pojavljuju ogoljele bijele šatorske konstrukcije s tamnom planinom i bijelim nebom u pozadini. Ashfaq je u mobitel gledao direktno kao u televizijsku kameru i djelovao spremno za davanje izjave (izgledao je, u svakom slučaju, profesionalnije i spremnije od mene). Čim je razgovor započeo, grupa ljudi oko S se povećavala. Desetak ljudi cirkuliralo je uokolo, a poneki bi se približili i kratko zagledali u kameru.

Ja:

Hello, my name is Bojan, nice to see you guys.

Ashfaq:

Nice to see you. Where you're from?

Ja:

I am from Croatia; I am in Zagreb at the moment. But I worked with NNK and I will come to Bihać on Thursday.

Ashfaq:

O.k.

Ja:

So I'm not journalist but I am in contact with journalists.

Ashfaq:

O.k.

Ja:

So if you guys want to have some sort of the message, you can tell me and I can speak with Croatian journalists to make an interview, or to publish your videos, or whatever you want to suggest.

Ashfaq je (nakon mog uvodnog pozicioniranja) potvrdno klimnuo prema kameri.

Ashfaq:

O.k. You gonna have any questions, ask me please.

Kad je spomenuo pitanja – konačno sam prihvatio da se neće desiti nikakav preliminarni razgovor. Dečki u kampu štrajkaju glađu i spremni su za pitanja koje nemam. Usprkos pokušaju da se pozicioniram kao medijator između novinara i štrajkaša, moji sugovornici bez krova nad glavom pri temperaturama koje su se približavale nuli, nisu imali vremena za pregovaranje o „detaljima“ suradnje. Zamuckivao sam s knedlom u grlu, osjećao se potpuno nespremno i kao da sam upravo zaboravio engleski, ali prelomio sam i jednostavno izlanuo prvo pitanje nakon čega je razgovor krenuo spontano.

Ja:

Yes, can you tell me more about the protest?

Ashfaq:

Yes, today is our fourth day of the protest. Our protest cannot stop, it will continue. The Lipa situation – it's terrible here. 12 days we spent without food, without proper shelter and without any place for sleeping. And we have nothing, we have nothing. And weather is going freezing, and lives are in danger here.

Ja:

Do you have a place to sleep?

Ashfaq:

No, no, we don't have anything. We don't have food; we don't have any place for sleeping. We don't have shower and hot water. You can see the situation here; I'm going to show you.

Mobitel je prstima uhvatio blizu kamere, pa se desni dio mog ekrana ispunio vertikalnom linijom boje kože njegovog dlana; lice mu je bilo u sredini kadra, a u lijevom dijelu, iza njegovog ramena, formirala se grupa ljudi koja je pratila naš razgovor. Posljednju gornju rečenicu izgovorio je okrećući se, prvo licem, a onda i cijelim tijelom prema prizoru koji mi je odlučio pokazati. Na djelić sekunde prstom prekriva cijeli ekran, a onda sliku prebacuje na stražnju kameru svog mobitela. U prednjem planu mog ekrana pojavljuje se žičana ograda i kamp iza nje. U lijevoj strani kadra nalazi se ogoljela bijela šatorska struktura. U desnoj konglomerat bijelih limenih kontejnera. U nekoliko koraka udaljio se s lokacije s vanjske strane ograde na kojoj je razgovor započeo, prema unutrašnjosti kompleksa. U tih desetak sekundi šetnje, probio se kroz veću grupu štrajkaša koji su stajali okupljeni na ulazu. Jedan od njih u rukama je držao mobitel priključen kablom na eksternu mobilnu bateriju. Kad se zaustavio na poziciji s druge strane ograde, unutar kampa, S je nastavio snimati vizuru kampa iz unutarnje perspektive. Paralelno se nadovezao na epizodu s policijom i medijima, spomenutu već i u prvom video pozivu.

Ashfaq:

And Bosnian police and Bosnian security department does not allow the international media coverage here, the internal, real, actual situation the guys are facing.

Ja:

Ok... (kroz dugi izdah)

I dalje se vide ruševine šatorskih metalnih konstrukcija i kontejneri, a zemljanom stazom između njih prolaze stanovnici izgorjelog kampa. Ashfaq sada govori iza kamere i hvata statičan kadar. S njim slučajno hvata i ljude koji se zaustavljaju i u tišini gledaju prema mobitelu. Jedan od njih do grla je zamotan u narančasto-žutu deku. Kasnije osvještavam da ljudi zagledani prema kameri, mobitel ne percipiraju poput nijemog oka, nego kao ekran na kojem se nalazi, zapravo pa moje lice. Ja sa svog ekrana virim u prostor kampa, a oni iz kampa vire u ured na Kvatriću. Fotoaparat s kojim sam snimao, prvo sam držao na rubu stola, iskosa, udaljen od ekrana mobitela dovoljno da se u kadru cijeli mobitel vidi kao objekt instaliran na radni stol, u kontekstu uredskog prostora. Kad se Ashfaq počeo kretati, automatski sam se približio ekranu mobitela da ne propustim detalje koje mi je želio pokazati. Sad se ekran

mobitela vidi frontalno i zauzima skoro cijeli kadar mog fotoaparata; u donjem lijevom uglu vidljiv je i mali prozorčić sa slikom s prednje kamere mog mobitela na kojem se i ja vidim s kamerom u ruci, a ponekad, kad se slika na ekranu mobitela slučajno potpuno zatamni, ekran se na tren transformira u ogledalo na kojem se pojavi fizička refleksija mog unezvjerenog lica po širini cijelog mobitela. Ashfaq širi priču o medijima i policiji.

Ja:

Now, before a moment, Italian media came here and police stopped them and took their passports and ID-s, and told them: 'You go back, you can't cover here'. They are playing politics in the name of immigrants. Bosnian government received 85 million Euros for migrants and they giving us nothing. You can see the situation; the guys have nothing. Today is our 4th day the guys can't eat or drink anything.

Rečenicu “*You can see the situation*” izgovara pomičući kameru ulijevo prema ostacima šatorske strukture, a dečki se na kratko pomiču iz kadra. Ogojela metalna šatorska konstrukcija tlocrtom je obuhvaćala ogromnu površinu od nekoliko stotina metara kvadratnih, ukopanu na nižoj razini od one na kojoj je stajao. Površina je bila parcelizirana u, naoko, neizbrojivu količinu manjih prostornih segmenata – ćelija visine od otprilike dva metra, prekrivenih bijelim ceradama grubo prebačenim preko improviziranih konstrukcija. Nekoliko ljudskih silueta u daljini s bijelim vrećicama u rukama proklizilo je tako formiranim poluotvorenim prostorima prizivajući impresiju favele, šatorskog grada omeđenog gabaritima IOM-ove ruševine. Post-apokaliptični prizori s ekrana izazivali su mi nemir. Panika koja me počela hvatati rezultirala je pitanjem koje je izletjelo samo od sebe.

Ja:

But do you have anything to eat?

Naravno da sam tek kasnije osvijestio da mi je i to uspjelo: štrajkaše gladu pitao sam imaju li što za jesti. S je tada prebacio sliku na prednju kameru svog mobitela i njegovo lice ponovo se pojavilo u središtu kadra. Iza svakog ramena provirivalo je još dvoje, troje lica. Neki su imali maske, neki kape, neki su do grla bili omatani u deke, a svi pogledi bili su usmjereni prema mobitelu. S je govorio sve žustrije.

Ashfaq:

*No, we don't have anything, they don't provide us nothing. Before five days their giving us half bread and one bottle water in 24 hours. We are human, not animals but we refuse this food. We don't want food, we want justice. We don't accept black justice.*⁶²

Ja (nakon kratke stanke):

Are you allowed to go outside of the camp?

Ashfaq:

Yes, they allow but we are living in the jungle. No any markets outside our camp.

Ja:

And how is police treating you?

Ashfaq:

Police behavior with us is not good because any international media person came here and police and commandos doesn't allow to cover the actual situation. Now a moment before Italian media came and police snatched their passport and ID-s and said: 'You go outside, why you cover this, and delete their videos also'. Police and local media's hiding what the actual situation the guys are facing here. They're not showing real, internal situation.

To je bila četvrta referenca na incident s policijskom cenzurom internacionalnih medija koji je prethodio našem razgovoru, pa sam konačno osvijestio da je uloga video materijala koji sam upravo snimao bila kompenzacijska. Građansko novinarstvo obično podrazumijeva proces stvaranja vijesti koji iniciraju pojedinci koji nisu profesionalni novinari, međutim (nevidljivi) W je kao dio štrajkaškog kolektiva i školovani fotograf, bio praktički pa (neplaćeni) profesionalac „na terenu“ kojem je za proizvodnju vijesti i njihovu distribuciju nedostajao produkcijski dio tima. On je, pretpostavljam u dogovoru s kolektivom štrajkaša angažirao prvo

⁶² U okviru diskursa ljudskih prava, termin *black justice* odnosi se na borbu protiv rasizma bijelaca i ima pozitivne, osnaživačke konotacije. Usp. npr. kampanju *Black Justice is Our Justice*. <https://civilrights.org/blackjusticeisourjustice/> (pristup 24. 10. 2023.). Način korištenja termina u prosvjednom kontekstu mojih sugovornika (usp. i tekst s transparenta u potpoglavlju Protest u uredu) upućuje, upravo suprotno, na negativne konotacije pojma. U budućim fazama istraživanja namjeravam se posvetiti subjektivnim značenjima koje su prosvjednici vezivali uz taj pojam, a za sada pretpostavljam da su ga koristili metaforički, referirajući se na crnu pravdu, odnosno nepravdu prbotiv koje protestiraju.

Anju, a ona onda povratno mene. Ja u igru, dakle, ulazim na gotov čin, tek u trećem koraku nakon što je snimanje sa sugovornicima u kampu praktički već dogovoreno. Ashfaq nastavlja.

Ashfaq:

You can see, you're human...

Sliku prebacuje sa svog lica na kameru sa stražnje strane mobitela. Ponovo se pojavljuje prošli kadar sa šatorskim skloništima unutar velike, ogoljele šatorske konstrukcije. Glas mu je sve emotivniji.

Ashfaq:

Look how guys are surviving here. The plastic sheets they have put outside and guys are whole night staying here like animals. What can I say... Terrible situation...

Ja:

It's awful.

Prisjećam se svoje nacionalne predispozicije za ovaj zadatak, pa ga odlučujem pitati za poruku koju su željeli uputiti specifično hrvatskoj javnosti.

Ja:

Tell me one more time your message to Croatian... Because you said you would like to speak with Croatian media; what would you like to say to Croatian people?

Ashfaq:

Listen, I also explained as well, and I say again. Our demand to the European union and to the Germany who is responsible for the whole situation here...

Negdje u pozadini izvan kadra začuju se glasni povici nepovezani s razgovorom. Ashfaq na kratko staje, svi oko njega pogledaju u smjeru iz kojeg dolazi glas, pa se ponovo okreću prema kameri, a on nastavlja.

Ashfaq:

“We demand... If Croatian country... [zastaje usred rečenice i ispravlja se] I cannot say to the Croatia – it’s our demand to European union. If Croatia would open a camp for us, then 80 percent of our problems would be solved, because a lot of guys go across the border, entering Croatia and Croatia pushback to Bosnia and Croatian border forces are beating them ruthlessly. And they snatch also everything like cell phone, money, and they remove also shoes and clothes. I witnessed that because they did beat me. I also crossed two times Croatian border and also that happened to me.

A lot of time guys cross border with Bosnia, and entering Croatia, and when Croatian border police and army see them... They also... first time they demand and they call: “Give us your phone!”. And after that they snatch their money, they remove their clothes, they remove their shoes and they beating them ruth-le-ssly. Lot of guys facing this happen.

Svojim odgovorom Ashfaq je hrvatske migracijske politike obilježene nasiljem specifičnim za zemlje pozicionirane periferno, na obodu EU, u par poteza postavio u kontekst europskih politika determiniranih ekonomskim potezima gospodarskih velesila poput Njemačke. Otvaranje kampova je, kao konstruktivnu, poželjnu opciju suprotstavio destruktivnoj praksi pušbekova, iako su, gledano iz perspektive kritičkih pristupa istraživanju europskog režima migracija, i praksa pušbeka i getoizacija kampovima, samo različiti aspekti sekuratizacijskih politika EU kojima se proizvode europski, postkolonijalni drugi. Pritom ne mislim da se njegov narativ treba analizirati kao primjer sužene političke imaginacije kojom se afirmiraju već pounutrene, naturalizirane kategorije dominantnih protumigrantskih politika, nego upravo suprotno, kao pokušaj aproprijacije postojećeg sistema s pragmatičkim ciljem nastavka kretanja. Istraživački pristupi senzibilizirani za pitanja autonomije migracija, migracijskim dinamikama nastoje pristupiti kao relativno autonomnim „u odnosu na dosege potisnih i privlačnih faktora, prisile, zahtjeva tržišta rada, kontrole migracija i drugih tradicionalnih okvira razumijevanja migracija. Migracije, u ovom pristupu, nisu jednoznačno i beziznimno determinirane nekom izvanjskom strukturom“ (Hameršak et al. 2022). Perspektiva autonomije migracija, kao što piše Sandro Mezzadra, zahtjeva pokušaj drugačije, odnosno unutarnje vizure, „promatranjem migracijskih kretanja i sukoba“ i to stavljanjem fokusa na „subjektivne prakse, želje, očekivanja i ponašanje samih migranata“ (Mezzadra 2011: 121). Gledano iz te

perspektive, narativ štrajkaša ne treba tumačiti kao politički kontradiktoran usprkos tome što se za svoja prava nastoje izboriti mobilizacijom detencijskih mehanizama EU, nego kao pokušaj taktičke prilagodbe. „Prilagodbe se na mikrorazini očituju u svakodnevnim modifikacijama intervencija na granicama i šire, u novim mjestima i načinima kontrole u koja se ugrađuju i značajke migrantskih praksi koje se nastoji kontrolirati ili spriječiti“ (Hameršak et al. 2022a). Prostor taktiziranja štrajkaša u Lipi neizbježno je ambivalentan jer se pokušaj subvertiranja sustava odvija kroz prilagodbu istom tom sustavu: „aproprijacija je neodvojivo isprepletena s kontrolom migracija te podrazumijeva potajno, što neprimjetnije prekodiranje sredstva i praksi kontrole kroz prividno pristajanje na suradnju. Kao takva ona je nužno ambivalentna“ (Hameršak et al. 2022b). Zahtjev za otvaranjem kampova u Hrvatskoj (u scenariju ovog narativa) oslanja se na cijeli jedan paket pretpostavki – o boljim životnim uvjetima nego u Lipi, o tome da će „otvaranje“ kampova s druge strane granice dovesti do smanjenja prakse pušbekiranja. Taktički najbitnija pretpostavka vezana je uz statusnu bitku – boravak u hrvatskom kampu omogućio bi privremenu legalizaciju statusa u zemlji članici EU (na korak bliže željenim europskim destinacijama). U tom smislu, zahtjev za otvaranjem kampova u Hrvatskoj, upućen Njemačkoj i EU tijekom štrajka glađu u Lipi, vidim kao kreativni pokušaj nošenja sa situacijom obilježenom ekstremnim nasiljem, odnosno kao pokušaj apropijacije koja je politička „jer izravno preispituje učinkovitost i legitimitet institucionaliziranih oblika vlasti“ (ibid.). Nakon što je zaokružio svoju izjavu, Ashfaq je kadar prepustio „kolegi“.

Ashfaq:

You also talk with my colleague. He also explains about the real situation here.

Dolazi Zia i preuzima riječ.

Zia:

Hello brother, how are you?

Ja:

Hello brother, I'm good, it's nice to meet you. We would like to say something about the situation, about the problem. It has been 13 days after our camp has been demolished by the IOM members and governments. Because that wasn't suitable for living and for human

beings. So they blaze the fire to all the tents and they burned the complete camp and they were trying to ship immigrants to another camp called Bira located in Bihać.

Kolega Zia je govorio skulirano, kontinuirano u istom tonu, bez pauzi između rečenica s naglašeno amerikaniziranim naglaskom koji je, kao što ću naknadno saznati, pokupio u američkoj vojnoj bazi u Afganistanu gdje je radio kao prevoditelj. Bio je namrgođen ali opušten kao da izjave za medije daje svaki dan. Njegov početni (gornji) osvrt na požar bitno se razlikovao od sadržaja vijesti koje su cirkulirale medijima. Prema većini vijesti “migranti” su kamp zapalili sami, iz protesta prema bosanskohercegovačkim vlastima i upravi kampa. Službenici IOM-a u svojim su izjavama⁶³ požar interpretirali kao migrantski protest usmjeren isključivo prema bosanskohercegovačkim vlastima, a Zia ovdje, onako usput, požar tretira praktički kao dio procedure zatvaranja kampa. Prema njegovoj interpretaciji, IOM i bosanskohercegovačke vlasti zajedno su (*they*) prvo srušili kamp, pa ga zapalili, pa “imigrante” pokušali preseliti u Biru. Iako su bosanskohercegovačke vlasti i IOM u praksi bili u antagonističkim odnosima (pa mi ih je teško zamisliti u ozbiljnoj logističkoj suradnji oko akcije podmetanja požara), Zia ih percipira kao dio iste skupine aktera i to je samo jedna od postojećih interpretacija požara. Postojala je i treća, kontroverzna interpretacija koju sam na terenu načuo iz razgovora s međunarodnim aktivistima. Požar je, prema toj interpretaciji, podmetnuo zapravo netko iz IOM-a i to iz solidarizacije s “migrantima”, a iz protesta prema bosanskohercegovačkim vlastima. Akteri su, dakle, isti u sve tri interpretacije – nacionalne, odnosno lokalne vlasti i međunarodna uprava kampa i ljudi u pokretu, ali opreke su u svakoj postavljene drugačije. U Zijinoj interpretaciji, “imigranti” su suprotstavljeni onima koji podmeću požar (vladi i upravi kampa). U kontroverznoj interpretaciji postoji neslužbena solidarizacija između uprave kampa i ljudi u pokretu s jedne strane opreke, a protest je usmjeren prema lokalnim vlastima s druge strane. U dominantnoj, novinarskoj interpretaciji, “migranti” su krivci i za požar i suprotstavljeni su ostalim akterima. Zia nastavlja svoj izvještaj.

Zia:

So they took all the immigrants... They took sixty immigrants at the first day but when they took them, those immigrants, the people and the masses of Bihać would gathered with woods. They had some woods in their hands and they tried to push immigrants back from Bihać. They

⁶³ Usp. s poglavljem Ping-pong oko požara.

don't want immigrants who were there, they don't like immigrants, they hate all the immigrants.

So when they brought them back, they brought some busses here, more than twenty busses, they put all the immigrants to the busses for 24 hours, so again they said: 'You have to go to the camp' demolished by them.

When we came here, two tents survived and there were some of the generators. They cost millions of dollars, ok? They took all the generators; they took other two tents that survived...

Ja:

I hear you.

Zia:

Again, two days ago they brought their soldiers, they took their arms, when we took our demonstration because of our rights.

Zia je, dakle, iznio presjek situacija koje su dovele do štrajka glađu. Ključni momenti njegovog izvještaja reference su na iste događaje koje pokrivaju i lokalni medijski napisi s kraja prosinca 2020. godine: požar, transport iz Lipe u Biru, protumigrantski protest ispred Bire, vraćanje u Lipu, spavanje u autobusima pa opet povratak u Lipu. Frustracija je krenula već na proljeće s prisilnim "relokacijama" u Lipu i povećavala se kontinuirano u atmosferi neizvjesne budućnosti s dolaskom zime. Najave povratka u kontejnerski kamp Biru – infrastrukturno opremljenu za zimu, vjerojatno su budile nadu stanovnika kampa, a ona je onda povratno ugušena protumigrantskim protestima, odnosno građanskom okupacijom kampa i političkim razilaženjem između lokalne i nacionalne razine upravljanja koje je kulminiralo u epizodi s noćenjem u autobusima. Prosvjed je na posljetku, nakon svih situacija koje su prošli, isprovociran postavljanjem privremenih, tamnozelenih, bačvastih vojnih šatora uz zgarište. Zeleni šatori bili su okidač za radikalnu političku gestu štrajka glađu, ne zato što je to bilo najgore što se dečkima dogodilo do tada, nego naprosto zato što su predstavljali još lošije rješenje od izgorjelih bijelih šatora koje su trebali zamijeniti, a njihovo postavljanje koincidiralo je s medijskim napisima o milijunskim iznosima pretočenim bosansko-hercegovačkoj vladi iz EU blagajne za menadžiranje „migrantske krize“.

Zia:

So again they made temporary tents outside of the camp and this tents are like fences, like animals are living inside, not human beings. So then we took strike. It's been four days that we are doing our strike and sincerely... but nobody comes from their government to solve the problems. Nobody comes here to share the reality, to know the reality, what happened here and what is happening here.

But now when Italian reporters and journalist came here, they were online, ok? They tried to share voice online. So police came and took their passports for ticking and warned them. You have to leave this place. You shouldn't be online, you shouldn't share the voice online, you shouldn't share the reality because they are international media, they don't want the people to know, they don't want international media to be known from the reality. And they are just letting the journalist who belong to Bosnia and coming here and taking some shots and videos, because they don't share the reality – they are in their hands.

Ja:

I understand man.

Ključna riječ: stvarnost (eng. *reality*). Termin koji refleksno priziva neku vrstu antropološke alergijske reakcije na esencijalizam – potrebu da se automatski iskašlje relativistički odgovor: “nema je, stvarnost je pitanje interpretacije”. Ali osjećaj promrzlog tijela, ožiljci od policijskog nasilja i rasna segregacija su svejedno prilično stvarni. Z govori o onoj društvenoj stvarnosti koja se može dijeliti ili prikrivati, koja se prenosi glasom i slikom, za čiju reprezentaciju se potrebno izboriti, koja nekako obvezuje, a ovisi o medijaciji reguliranoj politički i represivnim državnim organima. Nicholas Mirzoeff piše o stvarnosti obilježenoj borbom između vizualnosti i kontravizulnosti (2011: 5). Vizualnost se za autora ne odnosi na proces gledanja ili stvaranja vizualnog sadržaja, nego proizlazi iz načina na koji se dominantna, autoritarna systemska moć manifestira u kontekstu nekog prostora i vremena kao oblik (vidljive) normalnosti koja podrazumijeva društvenu nejednakost. Gledano iz te perspektive, vizualnost je zapravo sredstvo autoritarnosti jer ishodište vlasti nije legalnost kojom se maskira, nego naprosto moć kojoj je za normalizaciju potrebna neka vrsta samo-autorizacije. Prema Mirzoeffu, „da bi se

pokazala kao očigledna“ ta „samo-autorizacija vlasti zahtijeva dodatak“, a to je vizualnost (ibid.: 7). Vizualnost je, dakle „diskurzivna praksa s materijalnim posljedicama“ (ibid.: 3) i odnosi se na set operacija kojima se dominantne ideologije normaliziraju kao samorazumljive. Ishodište vizualnosti su ideološke kategorije (vrijednosni stavovi, definicije, klasifikacije društva) u pozadini društvene organizacije koja se na razini svakodnevice čini normalnom i ispravnom naprosto zato što se početne ideološke kategorije u svakodnevici uprizoruju estetski, vizualno. To se odnosi podjednako i na zrcaljenje ideologije robovlasničkog sustava (ibid.: 8) u prostornoj i radnoj organizaciji plantaže pamuka i na getoizirana romska naselja, kao i na dizajn „migrantskog prihvatnog kampa“ – društvenog formata koji uprizoruje rasnu nejednakost. Kao što je tada bilo normalno okovati tamnoputa tijela robova na plantaži, sada je normalno da ljudi u pokretu žive u bijelim šatorima na periferiji.

Autoritarnoj vizualnosti Mirzoeff suprotstavlja autonomnost kontravizualnosti i pravo na gledanje koje „zahtijeva autonomiju od vlasti, odbija segregaciju i spontano kreira nove forme. To nije pravo na deklaraciju ljudskih prava ili na zagovaranje, nego zahtjev za pravo na stvarnost kao ključ demokratskih politika“ (ibid.: 4). Video poziv političkog kolektiva štrajkaša gladu iz Lipe je također spontano kreiran format koji se može tumačiti kao čin kontravizualnosti, odnosno kao zahtjev za pravom na gledanje – spor „oko onoga što je vidljivo kao element situacije, oko toga koji vidljivi elementi pripadaju onome što je zajedničko, oko sposobnosti subjekata da odrede zajedničko i zalažu se za to“ (ibid.: 24). Stvarnost, kao ključna riječ gornjeg odlomka, nije shvaćena esencijalistički kao sadržaj koji se dijeli, nego relacijski, kao praksa dijeljenja između jednakopravnih političkih subjekata unutar i izvan kampa. Stvarnost u kojoj se pitanje interpretacije podrazumijeva kao dio borbe sredstvima organiziranog građanskog neposluha. U uvjetima života u getoiziranom kampu, za dijeljenje stvarnosti sa svijetom izvan ograde, potrebna je, očito, razina inventivnosti poput ovog kompenzacijskog video poziva. Kao akter s druge strane tog komunikacijskog kanala, i sam sam uvučen u stvarnost svojih sugovornika; ono političko, „zajedničko“ štrajkašima iz kampa, obvezuje i mene u mom uredu.

Ja:

But can you explain how do you survive throughout the day, where do you sleep, what do you eat, where do you wash...

Postavio sam pitanje o svakodnevici kampa i svojom formulacijom nesvjesno ga ograničio na pitanje preživljavanja. Zia je na tren ukosio glavu kao da mozga. Kadar iza njega bio je ispunjen licima koja su fokusirano gledala prema mobitelu iz drugog i trećeg plana. Sliku je odjednom ponovo prebacio na stražnju kameru. Prstima je slučajno zamračio svoj ekran, pa se preko crnog mobitela na uredskom stolu ponovo kratko razlio moj odraz, a sa stabilizacijom slike iskristalizirao se već poznati kadar šatorske favele.

Zia:

Could you... If you could see... There are... Could we show our place?

Ja:

Yes.

Zia:

I'd like to share everything.

Ja:

O.k.

Zia:

Just show you the the place we are sleeping inside there, ok?

Ja:

Yes, please do.

Zia se spontano počeo kretati i dalje snimajući ravno ispred sebe. Spustio se prema improviziranom šatorskom naselju koje su do ovog trenutka i on i Ashfaq prije njega snimali samo s distance i u totalu, pa sam dobio dojam kao da me uvukao u kadar. Približio se do prve bijele cerade prebačene preko ostatka metalne konstrukcije kreveta na kat i bez najave zavirio unutra. U tom prostoru od nekoliko metara kvadratnih, sjedile su četiri osobe, dio na plastičnim bijelim stolicama, a dio na metalnom krevetu bez madraca. Cerada im je bila spuštена skoro do visine glave, a u sredini između njih bilo je ognjište na kojem se bućkala voda. Uokolo su bile otvorene žute i plave vrećice s namirnicama. U rukama su držali plastične čaše (vjerojatno s vrućim crnim čajem) i samo su se letimično osvrnuli prema Ziji koji ih je poskenirao mobitelom i bez komunikacije s njima odmah krenuo dalje.

Zia:

There are like fence⁶⁴, we are human beings. Now see this, people are just cooking inside this. Look at that, they are cooking inside of that. It's not a great place. You see – they are cooking for them self's.

Na korak do nalazila se druga slična poluotvorena ćelija i Zia se trebao samo okrenuti oko svoje osi da bi i ispod te cerade uhvatio sličan prizor ali s nešto više ljudi. I njih je snimio bez komunikacije, a onda mu je kadar zapeo na podu prekrivenom otpadom. Trenutak se zadržao iznad veće hrpe otpada pa s kamerom i dalje usmjerenom prema dolje krenuo dalje. U kadar mu upadaju dvojica koji sa skromnim sredstvima pokušavaju zapaliti vatru u nečemu nalik tačkama. Jedan od njih, sa crvenom šiltericom, čučni pokraj i u trenutku kad mobitel prolebdi iznad njega, pogleda direktno u kameru pa se trzne i vrati svojoj preokupaciji. Sve to traje samo djelić sekunde.

Zia:

And this is garbage, ok? You can see, there is no clean place. No clean camp where people should live inside that.

Ja:

Izdah.

Zia:

You can see, ok...

Ja:

I see my brother

Zia:

Ok?

Ja:

Yes.

Prilazi prema novoj prostornoj jedinici obučenoj u zelenu ceradu. Naziru se ulaz i cjepanice uredno naslagane uz njega. Netko od stanara ga iz lijeve strane kadra upućuje na desno. Probija

⁶⁴ Iz konteksta situacije i načina na koji upotrebljava termin (u nastavku razgovora), čini mi se da Zia englesku riječ *fence* ne koristi u njenom izvornom značenjskom smislu koji se odnosi na ogradu, nego kao riječ koja konotira životinjski kavez.

se u desnu stranu kadra; uokolo stoje zelene (naizgled prazne) kante za smeće. Dijelovi otvorenih predsoblja pregrađeni su najlonom. S desne strane kadra dolazi dečko s bradom, saginje se ispod plastične pregrade i rukom ga upućuje prema ulazu u novu prostornu jedinicu na čijim vratima je prebačena deka. Odmiče deku i ulazi u prostoriju sličnu prethodnim, ograđenu ceradama i najlonom različitih boja, s ostacima kreveta na kat koji se koriste kao nosivne konstrukcije i police. Dva dečka nađu se ispred njega i nježno mahnu u znak pozdrava.

Zia:

Now see, ok? This are like our fences. Not our rooms... Now you can imagine. Is this life of human beings?

Ja:

No my friend, it's not.

Izlazi nenadano kao što je i upao, pa ulazi u prostoriju do s otvorenim vratima. Na podu, između gusto organiziranih osobnih predmeta sjedi nekoliko momaka. Svatko je zaokupljen nekom svojom preokupacijom; ne obraćaju puno pozornosti na Ziu, mobitel u njegovoj ruci (ili moje lice na ekranu).

Zia:

Now you can see, this are like fence. They were used for stock, to stock all the things, to stock shoes, to stock jackets, and those things. When they burned the camp, immigrants made again for them selfs.

Sličan prizor i u prostoriji do u koju zaviruje. Trojica sjede na podu, a četvrti dečko nagnut nad ruksakom taman preslaguje njegov sadržaj.

Zia:

Ok. Now look here. Ok? Look this place. Ok? People are living here without electricity, it's like fense.

Prostorija je tamna, pa se moj odraz na mobitelu preklapa s prizorom iz unutrašnjosti. Dečki taman podižu glave prema kameri, a Zia već nestaje bez objašnjenja iza zastora na ulazu i nastavlja video turu kampom u smjeru dijela s kontejnerskim jedinicama.

Zia:

I'm going to show you one thing more. People are sleeping... People are sleeping inside of toilets. Inside o washrooms, ok? You will never imagine that. And we got really surprised which government is that, that they do not provide our rights, do not give our rights, we are also human beings, we are not animals, but they are considering us like we are animals.

Govori u hodu, a slikom dominira bež boja širokog utabanog zemljanog platoa na kojem je nasaden kompleks kampa s ostacima bijelih šatorskih konstrukcija. Čini se kao da bi se taj ogoljeli plato mogao nalaziti bilo gdje; tlo bez identiteta moglo bi biti i grčki otok i libijski pijesak. Zia zastaje ispred pročelja ogromne, polurastavljene bijele šatorske hale na kojoj dominira naziv švicarske tvrtke (FESTHALLEN-VERMIETUNG AG 8500 FRAUENFELD).

Zia:

This was kitchen tent, when we came back from the busses, they also demolished that tent. That was destroyed by their police.

Nakon par sekundi kadra s pročeljem bivše kuhinjske hale, naglo skreće ulijevo i na dijelić sekunde u prolazu hvata grupu od desetak muškaraca koji stoje ispred. Jedna osoba sjedi omotana u bijelu plahtu ili plastiku, a druga mu stoji iza leđa s rukama na potiljku; ostali kao da čekaju u redu – u tijeku je šišanje – život se nastavlja i na zgarištu i za vrijeme štrajka glada. S lijeve strane kadra pojavljuju se niski, bijeli šatori postavljeni u nizu nasuprot limenih kontejnera. Desetak ljudi hoda s njim, ispred i okolo njega; pojedinci gestikulacijama ruku upućuju na usputne neuralgične točke – neadekvatne šatore s lijeve strane, otpad ispred kontejnera s desne strane.

Zia:

Now this are small tents, you can see. People are sleeping inside, it's not a proper place. You can see the garbage, everywhere. No people to clean the place, to make a great camp for us, to give great place for us. They are so cruel people.

Ja:

It is cruel.

Zia:

You know that our camp has been demolished and has been burned. Ok? This was camp there, you can see.

Ja:

Yes.

Dolazi do dijela kampa sa stambenim šatorima koji su u požaru izgorjeli do nerazpoznatljivosti. To je dio nad kojim su se podizali gusti stupovi dima i vizualno obilježili vijesti o požaru. Izvitoperene metalne konstrukcije prožvakane vatrom u njegovom su kadru izvirale iza dugog zemljanog bedema i protezale se kroz cijeli kadar poput kakve postapokaliptične komemorativne instalacije.

Zia:

Ok, you can see, this was camp, it is completely burned. Now there is no toilet, no washrooms. Now you can see. People are sleeping here, ok? People are sleeping here. There used to be toilets.

Kameru je usmjerio u desno, nasuprot zgarištu, prema dijelu sa sanitarnim čvorovima koji su se nalazili u limenim kontejnerima. Vrata kontejnera su bila razvaljena – dio djelomično, s urednim kvadratičastim rupama u donjem dijelu zatvorenih vrata, a neka su bila širom otvorena. Jedan od pomagača prišao je jednom od kontejnera i rukom pokazao u unutrašnjost. Slika se na kratko zamuti i smrzne, a na ekranu mog mobitela pojavi obavijest: „Loša veza, video pauziran”. Slika se uskoro opet vratila, a Z se približio kontejnerima.

Ja:

Can you hear me?

Zia:

Yeah, yeah, I can hear you brother.

Ja (uz zamuckivanje):

O.k. Thank you for showing... for showing me... for showing all of this. It's terrible my friend. It's hard even to watch it, I can only imagine how hard it is to live there.

Zia:

Yeah, but they're so cruel... You can see, these are the toilets – people are sleeping inside that.

Tek tada sam registrirao da spominje ljude koji spavaju u zahodima. U romskom naselju u okolici Varaždina, tijekom pripreme za snimanje jedne reportaže, dijete s kojim sam taman razgovarao skinulo mi je nešto rukom s majice. Žohara koji je plazio po meni zgrabilo je automatski u šaku i sakrilo iza leđa kao da se ništa nije dogodilo. To je bio nježan pokušaj da me kao gosta u naselju zaštiti od iskustva kojem je ono bilo izloženo svakodnevno. Par minuta kasnije, drugog sam si s vrata skinuo sam. Bio sam uvjeren da sam s tim momentom zakoračio u pomalo stvarniju stvarnost od one unutar staklenog zvona u kojoj inače živim. Umislio sam da me senzacija žohara priljubljenog uz kožu vrata nekako ojačala, ali pomisao na ljude koji spavaju u zahodima, odjednom je glasno odjeknula unutar istog tog zvona malograđanskog komfora koje i dalje teglim uokolo i podmuklo me podsjetila da sam i dalje tu, u svom stratumu, i klasno i rasno paraliziran u uredu. Cipele možda mogu ostaviti pred barakom ili skvotom, ali opna ostaje i reducira vanjski svijet grube društvene stvarnosti na osjećaj tupog *guilt tripa*. U nevjerici sam samo ponovio njegovu zadnju rečenicu.

Ja:

They are sleeping in toilets?

Zia:

Yeah, yeah.

Približavao se kontejnerima, a jedan od njegovih pomagača u crvenoj jakni ulazu je prišao prvi i rukom pokazao prema tamnoj unutrašnjosti. Pod, a djelomično i zidovi kontejnera bili su potpuno prekriveni osobnim predmetima, vrećama za spavanje, prostirkama odgurnutim u kutove prostorije. Uokolo su visjele plastične kabanice, vrećice, odjeća. U dnu prostorije, na

podu su sjedila dvojica mladića s kapuljačama preko glave. Sjedili su jedan do drugoga s prekriženim nogama i s rukama položenim u krilo. Zia ih u kadru zadržava svega nekoliko sekundi. Jedan od njih, do pola zamotan u plavu vreću za spavanje prvo je pogledao prema Ziji, pa pogled mirno spustio prema podu. Drugi se tijelom lagano nagnuo u stranu, kao da mu prisustvo kamere nije skroz ugodno. Zia kreće dalje bez komunikacije sa stanarima.

Zia:

See – they’ve broken the portions, there were some portions, people are sleeping over there, that was a toilet before that.

Ja:

O.k.

Zia:

People were coming here for shitting, for pissing, for taking shower. Now people are sleeping here.

Ja:

Oh my god. Hello guys.

Kamera klizi uz vanjski zid kontejnera prema susjednom. Pojavljuju se vrata na kojima je naljepljen natpis “shower”, a onda i interijer bivšeg higijenskog čvora. S desne strane je niz lavaboa dupkom ispunjenih prljavim suđem, a u proširenom dijelu prostorije, na podu, u krugu među stvarima, sjedi i diskutira grupa od njih petero, šestero. Dečko okrenut leđima, također na pola uvučen u vreću za spavanje, okrene se i na kratko, uz gestikulacije rukama nešto komentira prema Ziji na svom jeziku. I drugi pokazuju rukama po prostoriji dok on nastavlja snimati interijer spavaonice i elemente koji upućuju na bivši sanitarni čvor.

Zia:

You can see, ok?

Ja:

O.k.

You can see, ok?

(Izdah)

Zia:

So this is humanity brother?

Izlazi van, a njegov pomagač u crvenoj jakni već ga rukom upućuje na ulaz u sljedeći kontejner. U njemu stoji dečko u bijeloj potkošulji. Spontano prelazi pogledom po prostorijski prateći kretanje Zijinog mobitela kao da uz pomoć prisustva kamere očučava situaciju.

Zia:

Ok? You can see.

Ja:

I can see.

Zia:

This are washrooms, ok? You can see, ei? This are washrooms, people are sleeping here now.

Za to vrijeme, ispred kontejnera, uz pomagača u crvenoj jakni, okuplja se ponovo cijela grupa pratitelja. Zia se naglo izdvaja iz grupe kao da mu je nešto palo na pamet i bržim se korakom upućuje prema lokaciji na putu do koje prolazi uz stražnju stranu kontejnera, uz potez vanjskih betonskih korita (ukrašenih kamenčićima). Takav tip betonskog korita do tada sam vidio jedino u romskom naselju na zagrebačkoj Savici. Služilo je (i dalje služi) kao jedini izvor vode u naselju od osamdesetak ljudi (ali nije ukrašeno čak ni kamenčićima). Zia se usput, isfrustriran do opsjednutosti, ponovo vraća na epizodu s novinarima i policijom.

Zia:

But they don't let people from Italy, Germany, they don't let them to come here to interview immigrants, to share reality, to share the thrills. Because people were from Italy, with the cam and they tried to share their voice online, but now they pushed them back, they escaped, they took them away.

Dolazi do ulazne strane u kontejnere koji su služili kao sanitarni čvorovi. U hodu snima vrata na kojima su naljepnice s crtežom zahodske školjke priliječljene odmah ispod sponzorske plave naljepnice s krugom žutih zvjezdica. Ruka jednog od pratitelja otvara jedna vrata, kamera klizi preko kontejnera, Z otvara druga vrata i ulazi u kontejner. Na lijevoj strani prostorijski uzdužno

su nanizane zahodske kabine, a uži dio prostora ispred njih organiziran je kao spavaća soba poda potpuno prekrivenog vrećama za spavanje i osobnim predmetima povješanim po zidovima i vratima.

Zia:

See brother, ok? This are the doors of the toilets. You can see, this is a toilet, ok?

Ja:

Yes.

Zia:

Still there are some doors and people are sleeping inside there. Is this our life man? Nobody care about us. Nobody come here to solve our problems.

Izlazi van, ispred ga čeka oko petero ljudi. Asistent u crvenom ga rukom upućuje da snimi i interijer sljedećeg kontejnera, a on kreće dalje i u hodu samo usput okreće kameru u smjeru koji mu je sugeriran, a zaustavlja se ipak par koraka kasnije, ispred susjednog kontejnera. Na tom ulazu stoji osoba zamotana u deku. Zia okreće kameru prema unutra. Organizacija prostora ista je kao u prethodnoj sceni, samo što u ovom kontejneru zatičemo i njegove stanare. Dečki sjede u uskom prostoru ispred zahodskih kabina. Leđima su naslonjeni na zid s kojeg su radi povećanja prostora skinuti umivaonici, glave im se nalaze ispod slavina, a stopalima dotiču vrata zahodskih kabina. Zakukuljeni su u vreće za spavanje i pokriveni dekama. Dečko koji sjedi najbliže kameri puši i gleda prema nama.

Zia:

Now you can see. This is also the toilet, people are sleeping, there, ok?

Odvija se kratko pregovaranje između ljudi izvan i unutar kontejnera, odnosno između onih ispred i iza kamere. Diskutiraju na urdskom jeziku, a kamera je nemirna. Ne shvaćam točno što se događa. Ne znam kud sa sobom. Ne znam kako se iz ureda javnog instituta suočava s prizorima zahodske spavaonice brendirane EU logom. Sljedeću rečenicu izgovaram u prazno.

Ja:

It's awful that you have to sleep in the toilets, I mean this is really not for human being, it shouldn't be like that man.

Za to vrijeme, osoba iz dna prostorije ustaje i polako se približava prema Ziji koji stoji s vanjske strane kontejnerskog praga. U dnu prostorije je prozor pa joj radi svjetlosti isprva vidimo samo siluetu. U rukama drži mobitel spojen žicom na eksterni punjač i u hodu ga posprema u unutarnji džep jakne. Kad mu se lice razbistrilo na par koraka od kamere, shvatio sam da ga poznajem. To je bio Khan, jedan od dečki koji bi dolazili pušbekani pred dvorište kuće u kojoj je volonterski kolektiv imao malo skladište sa stvarima. Zbog kriminalizacije ljudi u pokretu i promigrantske solidarnosti u kantonu, nisu se smjeli zadržavati unutar dvorišta, nego bi se postrojili s vanjske strane teške, klizne metalne ograde u skladu s kantonalnim aparthejdskim pravilima i čekali da im posložimo pakete s hranom i odjećom. Pakete im nismo smjeli davati na licu mjesta, preko ograde, da nas ne vide susjedi, nego skriveni iza ugla, na makadamu obližnjeg parkirališta. Ponekad bi uz ogradu procirkuliralo i više od stotinu ljudi dnevno, a te situacije su, zbog ograničenih resursa i kriminalizacije bile uvijek donekle stresne. U jednoj od takvih epizoda upoznao sam i Khana. Impresioniralo me što mi je tada, u tom kaosu, odmah zapamtio ime i što je cijelo vrijeme uspijevaio ostati nasmijan. U zahodskim spavaonama ne žive apstraktni ljudi. Zia ga odmah dočekuje sa spremnim pitanjem i tek tada shvaćam da smo pred njegovim kontejnerom zastali radi izjave. Zia se iz uloge insajderskog komentatora automatski prebacuje u novinarsku ulogu.

Zia:

Hello brother, what's your name?

Khan:

My name is Khan.

Zia:

Where are you from?

Khan:

I'm from Pakistan.

Khan je stajao na pragu s unutarnje strane kontejnera, licem u prednjem planu, na svega korak od Zije, a u stražnjem se nazirao interijer s odjećom povješanom na zidove zahodskih kabina.

Odgovarao je blago i sporo, praktički slatkasto i djelovao iscrpljeno. Bilo mi je neobično vidjeti ga sa spuštenim obrvama. Odmah sam shvatio da me ne prepoznaje preko ekrana i htio mu se javiti, ali nisam želio remetiti Zijin plan. Čekao sam na pravi trenutak.

Zia:

What's the situation, why are you here? Can you explain what happened and what's happening every single day and where do you sleep?

Khan:

Yeah. I live for two years in this country. The country is no good, no humanity, I have been sleeping in this container like this, toilet. But today I am sick, my condition is very very bad. This country has politics problem, some IOM problem, many problems, but no humanity. No accommodation, no shelter, this is no place for human.

Zia:

Which kind of sickness do you have?

Khan:

Legs... diseases...

Zia:

You have rashes on your skin?

Khan:

Yes, yes, rashes on my skin...

Zia:

Can you show?

Khan:

Yeah.

Zia ispituje sve žustrije i pitanjima sugerira odgovore koje Khan izgovara slabijim glasom. Sa zadnjim gornjim pitanjem, Zia mu slobodnom rukom grabi rukav i pokušava ga povući više gore da se (još) bolje vide rane na koži zapešća. Kameru približava na par centimetara od njegove kože i tako nastaje najkrupniji kadar snimke s kožom hrapave teksture nagrižene svrabom.

Zia (obraća se meni):

Now you can see, there are some rashes on the skin, that came out of body, on the body, on the skin, ok?

Khan:

Completely body have itches...

Zia (meni):

Ok? On entire body brother.

Khan:

Yes, entire body.

Zia:

Does any doctor come here?

Khan:

No, doctor says I'm not allowed to give any medicine, doctor says 'I'm not allowed'. But this is no good, this is not accommodation, this is not humanity. So please, humble, solve my problems. I'm very, very helpless.

Zia:

Thank you.

Nakon što se Khan proglasio bespomoćnim, Zia mu je zahvalio i već se bio počeo odmicati unatrag kad sam se ja konačno odlučio izboriti za pozdrav.

Ja:

Hello man, just a second... to say hello. I'm Bojan, do you remember me? I think we met. You know, habibi in Bihać?

Khanovo lice je već nestalo iz kadra, a kad je čuo moje pitanje, Zia je kameru ponovo usmjerio prema njemu. *Habibi* je bio neslužbeni naziv kolektiva prema kojem su nas prepoznavali ljudi u pokretu. Kad sam mu se obratio, Khan se na kratko namrštio fokusiran na procesuiranje nove informacije, ali *habibi* je bio okidač – iskolačio je oči i nasmijao se.

Khan:

“Yes, yes!”

Ja:

Hello my brother, that's me.

Khan:

Bojan?

Ja:

I'm Bojan, it's nice to see you man.

Khan:

Hallo Bojan, how are you my friend?

Ja:

Hello guys.

Khan:

Hello Bojan!

Kad je shvatio da se Khan i ja poznajemo, Zia je prebacio kameru ponovo na prednju stranu pa se njegovo lice pojavilo na ekranu prvi put nakon što je krenuo u turu kampom. Uz njega je stajalo još petero ljudi i sad sam im prvi put od početka razgovora vidio osmijehe na licima. Zia se odjednom zarotirao pa stao uz Khana kao da će okinuti selfi. Iz te poze su se obojica zagledali u ekran prema meni. Khan se približio i nagnuo da stane u kadar i mahao mi, a Zia se samo zagonetno smješкао i kratko me pogledao kao da me sad vidi u nekom novom svijetlu.

Ja:

I'm good, it's nice to see you again. I recognized you, I recognized you (uz uzdah). I hope you will get better; we will publish this stuff.

Khan:

A Bojan, you know better that this condition is very, very difficult situation for human. You know.

I know that man. There is no accommodation or shelter, but you know that. How are you?

Good?

Khan se uspravio. Glas mu se povratio i sa šarmantnim osmjehom po kojem ga i pamtim, sumirao je situaciju u rečenicu, dvije i onda me ponovo, kao da je to bitnije od aktualnog štrajka glađu, pitao kako sam. Odgovorio sam da sam dobro i potonuo još dublje.

Ja:

I'm good...

Khan:

My condition is... two days felt bed, I'm sick, but I'm talking to you after, in few hours. I have your numbers, mobile number and messenger, I call to you, ok?

Ja:

Yes.

Khan:

Thank you Bojan.

Ja:

Stay in touch.

[...]

Pozdravio me uz smiješak i nestao iz kadra. Zia je ostavio sliku na prednjoj kameri i sa svojim licem u kadru krenuo se udaljavati od kontejnera pričajući u hodu. Iza ramena su mu provirivala već poznata lica njegove pratnje. Nadovezao se na liječnički tretman u kampu, međutim taj dio razgovora ovdje preskačem jer bi zahtijevao analizu koja se sadržajno odmiče od dosadašnje refleksije. U jednom trenutku sjetio sam se pitati ga za našeg nevidljivog suradnika W i postaviti mu pitanje koje mi je visjelo nad glavom od kad sam počeo snimati – ono bazično – o informiranom pristanku na snimanje.

Ja:

And you are all friends from W, this is his phone, ha?

Zia:

Yeah, yeah, he's my friend but we have been representing our strike every single day so that's why... I'm gonna request you. We're gonna make some of the videos, some of the shots and send it to you, o.k?

Ja:

O.k. And is it o.k. – because you see I have been recording this, so I will, I will make a video and I will try to make a video and then sent it to you and if it's o.k. with you – I will publish it, is it o.k. like that?

Zia:

Yeah, yeah, we don't care, o.k?

Ja:

It's ok if your faces are visible?

Zia:

No, man, we shouldn't worry about this thing, because we are fighting for our rights. They do not provide our rights. It has been 13 days. Every single day they are cheating us and they are saying 'we're going to provide everything'. But they are only providing small tents like they are fences animals are living inside. They are saying 'we're going to provide electricity, hot water there'. But two months ago, we didn't have any hot water there and that was bigger and stronger camp. We didn't have any hot water either. But again now they are cheating and saying lie that we are going to provide you hot water there. So how man, is it possible? No it is not possible. It has been two months that we didn't take any shower by hot water.

Odluku da ne treba brinuti o anonimnosti, Zia donosi na temelju procijene da ih kršenje njihovih prava u kampu egzistencijalno ugrožava više od dokaznog aspekta video materijala u nastajanju. Pod dokaznim aspektom mislim naprosto na činjenicu da video bilježi lica ljudi koji su se u tom trenutku nalazili tamo, u izgorjelom kampu na rubu Europe, i time do određene mjere ugrožava pravo na njihovu anonimnost. Dokaz da je netko u tom trenutku bio baš ovdje, potencijalno, u najgorem scenariju, može otežati nečije naknadne taktike vezane uz borbu oko statusa u nekoj od zemalja EU-a. Međutim, te su se konzekvence odnosile na nejasnu budućnost izvan vidokruga kampa, a stvarnost koju su željeli podijeliti s internacionalnom publikom – svojim budućim europskim susjedima – odnosila se na sadašnjost i podrazumijevala i opasnost od smrzavanja i spavanje u zahodskim kontejnerima. Bilo je hitnije prvo preživjeti stvarnost kampa, pa o koracima koji slijede s novim setom rizika, razmišljati u hodu. Tu odluku Zia je u ime kolektiva donio, doduše, dosta suvereno, a ja sam zdravo za gotovo prihvatio pretpostavku da su on i Ashfaq legitimni predstavnici koji prenose zahtjeve, odluke i stavove prethodno ispregovarane između štrajkaša u nekom kolektivnom procesu. Sa zadnjim pitanjem ponovo sam se vratio na policiju jer sam čuo da im kretanje prema Bihaću preusmjeravaju po šumama, a on je sa svojim sljedećim odgovorom, frustriran i inspiriran, zorno prenio i osjećaj zaglavljenosti u kantonalnom aparthejdu.

Ja:

Is police allowing you, when you walk to Bihać, are you allowed to walk on the streets or not?

Zia:

No, no, they never let us go to go to Bihać, and first, when camp was blazed by the fire, there were lots of immigrants that were trying to go to Bihać and they stopped them and said: 'tomorrow we're gonna bring some of the containers and we're gonna provide any facility, we're gonna make a great camp here, you guys have to wait until tomorrow'. They brought their soldiers, they brought their policeman, and they brought their special forces and they spread all of them on the ways. They are now standing and they blocked our way. They do not let us to go to Bihać, to go to any other places, to go to any other camps. They do not let us.

Ja:

Stay strong and we are in contact. I will contact all the journalist that I know and I let you know if I find out something. But I'll do my best to publish this video, ok?

Zia:

Please man, police man and the government of Bosnia don't want to know the world about reality and give all those immigrants their rights.

Ja:

Yes, so we have to make it visible somehow.

Zia:

Yeah, yeah, thank you very much for giving us your precious time and as a humanity you have to do something, as a humanity, you have to know, all the journalist, all the international media to come here, to make our voice online, to share our voice online, to know the word from the reality, to know EU, European Union on these consequences.

Ja:

I agree. I will contact all the journalist that I know and then I will let you know. Ok, so we are in contact

Zia:

O.k, o.k.

Ja:

Stay strong brothers

Zia:

Thank you brother. Thank you very much.

Ja:

I wish you all the best guys, stay strong.

Zia:

O.k, thank you.

Snimljeni materijal sam montiran s minimalnim intervencijama planirao objaviti na nekoj od dostupnih internetskih video platformi (YouTube ili Vimeo) jer bi mi to olakšalo komunikaciju s medijima kojima bih, uz kratko tekstualno objašnjenje, mogao jednostavno prolijediti poveznicu na već pripremljenu video reportažu. Razmišljao sam koja bi opcija štrajkašima mogla omogućiti čim veću vidljivost, a na raspolaganju sam imao dvije opcije; prva je bila Vimeo kanal projekta ERIM, a druga YouTube kanal kolektiva s kojim sam surađivao na kojem su i inače redovito objavljivali i aktivističke audio-vizualne formate i dokumentarne bilješke svakodnevice ljudi u pokretu. S obzirom na to da je kanal kolektiva imao relativno veliku međunarodnu publiku, a projektni kanal je bio vezan uz mnogo užu krug prvenstveno akademske zajednice, odlučio sam smontirati video u dvije verzije. Kraću verziju s fokusom na narative sugovornika smontirao sam za kanal kolektiva, a dulju sam, s minimalnim intervencijama u materijal, smontirao za projektni kanal. Prethodno poglavlje nastalo je na temelju transkripta dulje, cjelovite verzije objavljene na kanalu projekta ERIM, a kraću verziju sam pokušao formatirati nalik klasičnijoj reportaži s fokusom na narative sudionika, pa sam izbacio dio u kojem me Khan prepoznaje. Materijal sam dodatno dinamizirao izbacivanjem onih dijelova koji se ponavljaju ili u kojima sugovornici „digresiraju“.

Odmah isti dan smontirao sam obje verzije, a kolegica – voditeljica projekta – je pripremila mailing listu hrvatskih medija potencijalno zainteresiranih za temu kojima smo namjeravali poslati poveznicu na video nakon što ga objavimo na *YouTube* kanalu kolektiva. Video sam dovršio ekspresno jer se štrajk glađu i dalje odvijao i reportaža je trebala poslužiti kao aktualna vijest, međutim sljedeći korak bio je na kolektivu. Bio sam uvjeren da će video objaviti odmah navečer tako da ga odmah u utorak ujutro možemo slati medijima, međutim osoba koja je u kolektivu bila zadužena za komunikaciju s medijima, u tom trenutku nalazila se u Meksiku, a s obzirom na to da se veći dio užeg tima nalazio u Španjolskoj, objave je tempirala prema španjolskoj publici. U utorak mi je javila da će zbog praznika u Španjolskoj video biti objavljen tek u srijedu, a u srijedu, kad je video konačno objavljen, štrajk glađu već je završio. U to vrijeme hrvatski su mediji bili ispunjeni postpotresnim i pandemijskim sadržajima pa smo

procijenili da vijesti o već završenom štrajku glađu sigurno neće odjeknuti medijima u mjeri u kojoj bi možda odjeknule da su objavljene tijekom perioda kad je štrajk još bio aktualan i na kraju smo odustali od slanja video poveznice medijima. Jednom objavljen na kanalu kolektiva, video je i bez slanja hrvatskim medijima dobio određenu vidljivost⁶⁵, međutim ni izbliza nije ispunio kompenzacijsku ulogu kojoj su se u tom trenutku nadali prosvjednici. Granice su ostale zatvorene s videom ili bez njega, a prosvjednici su se ponovo stopili s ostatkom ljudi zaglavljenih na Lipi. Njihov neizvjestan suživot u postapokaliptičnom kampu nastavio se paralelno uz kontinuirana politička previranja na relaciji kanton – država, a novi kontejnerski kamp sa svom popratnom infrastrukturuom, otvoren je na istoj lokaciji tek jedanaest mjeseci kasnije, krajem studenog 2021. godine. Upravu kampa u procesu sve je više preuzimala Služba za poslove sa strancima⁶⁶ čime je otvoreno novo sekurizacijsko poglavlje kantonalnog režima migracija čija analiza prelazi okvire ove refleksije.

Mobitel i multimodalnost – od terenske zadatosti do etnografskog pristupa (svakodnevi)

Pametni se telefon nalazio i u rukama štrajkaša u Lipi s jedne strane komunikacijskog kanala i na institutskom uredskom stolu s njegove druge strane. Mobilni telefon je multifunkcionalan alat, neophodan za svakodnevno snalaženje u svim fazama puta ljudi u pokretu, od pripreme za polazak do dolaska na finalnu destinaciju. Elisabeth Eide je provela istraživanje s tražiteljima azila u Norveškoj, u sklopu kojeg su njezini sugovornici, kao najdragocjeniji dio svoje pokretne imovine na putu do Europe, isticali mobilni telefon (2020: 72). Tehnološki sofisticiranija (i skuplja) inačica uređaja za koju se uvriježio naziv „pametni telefon“, osim telefonske komunikacije, omogućuje širok spektar upotrebe usporediv s džepnim računalom i služi kao multifunkcionalan alat bitan, a često i neophodan za svakodnevno snalaženje ljudi u pokretu. Eide pametni telefon interpretira kao osnovno logističko sredstvo suočavanja sa prekarnim

⁶⁵ Na dan 26.7.2023. video je imao 904 pregleda.

⁶⁶ Radio Slobodna Evropa. Otvoren novi centar za smještaj migranata na sjeverozapadu BiH: <https://www.slobodnaevropa.org/a/kamp-lipa-migranti-bosna/31569219.html> (pristup 26. 7. 2023.).

životnim uvjetima ljudi u pokretu, a generalnu prekarnost (analitički) dijeli u tri faze (2020: 77).

Prva obuhvaća početni kontekst iz kojeg osobe bježe ili odlaze. U toj fazi uređaj služi prvenstveno kao komunikacijsko i organizacijsko sredstvo planiranja rute, kupnje karata za različita transportna sredstva i komunikaciju s bliskim osobama i krijumčarima do kojih se nerijetko dolazi i putem reklama na društvenim mrežama. Prema podacima UNHCR-a, troškovi pristupa internetu iziskuju i do trećine osobnog budžeta osoba u pokretu (Ennaji 2021: 20). Tijekom samog puta, navedene funkcije uređaja dodatno se profiliraju s ciljem povećanja sigurnosti u nepredvidivim situacijama na nepoznatom terenu (Eide 2020: 71). Aplikacije s opcijom izvanmrežne uporabe zemljopisnih karata i navigacije pomoću GPS tehnologije pomažu u odabiru najsigurnijih ruta, odnosno omogućavaju izbjegavanje prirodnih opasnosti, kao i taktičko nadmudrivanje s akterima regulacijskog aparata režima migracija kao što je granična policija. Poziv alarm telefonu upućen u trenucima životne opasnosti usred pustinje, s broda usred oluje ili usred minskog polja, primjeri su situacija u kojoj posjedovanje mobilnog telefona može značiti razliku između života i smrti, a *selfie* poslan majci kao dokaz o uspješno savladanoj etapi puta bitan je faktor održavanja mentalnog zdravlja članova razdvojene obitelji (ibid.: 73). Treća faza prekarnosti počinje s dolaskom u europsku destinaciju. Funkcije mobitela preusmjeravaju se na istraživanje nove društvene sredine, informiranje o nacionalnom sustavu azila i aktualnim administrativnim procesima, savladavanje nove jezične sredine, stvaranje novih i održavanje starih kontakata. Pametni telefon u svim fazama puta ujedno funkcionira i kao personalizirani kulturni arhiv osobnih uspomena pohranjenih u različitim medijima, s pristupom identitetski važnim sadržajima kao što su glazba ili filmovi, odnosno generalno onim (medijski posredovanim) informacijama pomoću kojih osobe stječu transnacionalna znanja i kompetencije (ibid.: 78).

Dečki u Lipi nalazili su se u kontekstu čije dinamike su sadržavale istovremeno sve tri navedene faze prekarnosti. Zbog zaglavljenosti u pograničnom području i s obzirom na neizvjesnost i nepredvidivost termina odlaska u novi gejm, bili su osuđeni na čekanje koje se (i u kampu i izvan njega) uz pomoć mobitela, uvijek krati nešto lakše. Mobitel im je omogućavao i komunikaciju s dalekim bliskim osobama i svakodnevnu logistiku preživljavanja, navigaciju do lokacija pružanja humanitarne pomoći, međusobnu interakciju, olakšavao novčane

transakcije i informiranje o lokalnom kontekstu. Punjenje mobitela je, uz to, radnja koja je ritmizirala svakodnevne interakcije s lokalnim i međunarodnim podupirateljima.

Mogućnosti pristupa komunikacijskim platformama, opcije video poziva i proizvodnje audiovizualnih sadržaja, kao i njihove diseminacije *online* putem raznih medijskih platformi, transformirali su mobitel iz komunikacijskog sredstva u objekt virtualizacije stvarnosti. Pametni telefon je, kao alat umrežavanja, interakcije i proizvodnje digitalnih audiovizualnih sadržaja, postao i sredstvo navigacije kroz svakodnevnicu i sredstvo njezine proizvodnje. Poziv štrajkaša iz Lipe je događaj omogućen posredstvom pametnih telefona, a finalni video nastaje kao bilješka tog događaja kojim su spojeni konteksti ureda i kampa.

U toj diskurzivnoj proizvodnji „stvarnosti“ sudjelovale su obje strane komunikacijskog lanca otvorenog WhatsApp video pozivom iz Lipe. Rerezentacija stvarnosti koju je Z želio podijeliti s gledateljima/icama, ovisila je o njegovoj izvedbi ispred i iza kamere, ali i o mojim snimateljskim, montažnim i režijskim odlukama u produkciji finalnog videa. A njega sam formatirao istovremeno kao pokušaj Z-ove reprezentacije stvarnosti kampa i kao dokument naše interakcije u virtualnom prostoru između konkretnih fizičkih mjesta ureda i kampa stopljenih na ekranu u jednu virtualnu sliku s elementima i jednog i drugog. Nina Khamsy sudionike naših istraživanja vidi kao „dio multidimenzionalnog polja koje je sada i multilokalno i multimodalno. Kako je dinamika migracija isprepletena s uporabom nasilja na granicama, dvostruki trend izvanredne uporabe nasilja i njegove normalizacije dovodi i do pitanja uloge proizvodnje znanja u ovom (minskom) polju“ (Khamsy 2022: 267). Multimodalnost se ovdje odnosi i na isprepletenost virtualnih i fizičkih prostora i mreža te na spontanu proizvodnju i razmjenu audiovizualnih sadržaja prilikom socijalizacije s akterima na terenu. Khamsy multimodalnost, dakle, vidi kao zadatak suvremenih terena čije ambivalentnosti se posebno ističu u istraživanjima s kriminaliziranim ljudima u pokretu i u kontekstu obilježenom normalizacijom nasilja.

Pojam „multimodalnost“ osim na karakteristiku „terena“, odnosi se i na otvaranje dominantno logocentričkog pristupa humanističkih i društvenih znanosti prema različitim modalitetima istraživanja i reprezentacije (poput auditivnog, audiovizualnog, virtualnog). Pojmom su, uz to, prilično ambiciozno, obuhvaćene i šire reperkusije suvremenih antropoloških trendova i

posljedična rekonceptualizacija antropološke prakse u svim fazama istraživačkog rada. Samuel Gerald Collins, Matthew Durlington i Harjant Gill, multimodalnost povezuju sa smjernicama koje interpretiraju kao paradigmatički bitne za antropologiju i definiraju ih kroz tri aspekta: „(1) relativna demokratizacija i integracija medijske proizvodnje; (2) pomak u antropološkim istraživanjima prema angažmanu i suradnji sa sudionicima istraživanja; i (3) dinamične uloge antropologa i vizavi profesije i zajednica u kojima rade“ (Collins et al. 2017: 1). Na temelju perspektiva koje se kroz praksu otvaraju s tim postavkama, iščitavaju karakteristike neke buduće, potencijalne, „multimodalne antropologije“ koja, osim otvorenosti za različite medije, podrazumijeva i razne oblike angažmana u javnoj sferi izvan uskih disciplinarnih niša, baš kao i različite oblike suradnje sa zajednicama koje (ili s kojima) istražujemo unutar „polja različito povezanih medijskih platformi“ (ibid.). Collins, Durlington i Gill posebnu pažnju pridaju društvenim mrežama kao platformama na kojima se odvija svakodnevna medijska proizvodnja privatnih i javnih sadržaja. Osim što imaju diseminacijsku funkciju, društvene mreže su i same postale potencijalnim mjestom suradničke proizvodnje sadržaja koja se odvija na relaciji između antropologa/inja i naših sugovornika/ica. Društvene mreže omogućuju i „simultanu reprodukciju“, odnosno daljnju proizvodnju sadržaja dijeljenjem i modificiranjem sadržaja između korisnika mreže (ibid.: 4). Medijsku proizvodnju autori tretiraju, dakle, kao jedan od ključnih momenata za razumijevanje kako vlastite, tako i svakodnevne naših sugovornika/ica iz čega slijedi da bi se i metodološko formatiranje našeg istraživačkog angažmana trebalo preispitivati u odnosu na svakodnevnu medijsku proizvodnju u kojoj participiramo. Drugim riječima, modalitet reprezentacije ne bi se trebao (logocentrički) podrazumijevati, nego se formatirati u odnosu na potencijale medijskih platforma koje koristimo za proizvodnju ili/i diseminaciju određenih segmenata našeg rada.

Poveznice na obje verzije videa objavljene su objedinjene u istu cjelinu, kao doprinos digitalnoj platformi e-ERIM kojom se i stručnoj i široj javnosti žele „predstaviti problemski strukturirane te empirijski i teorijski utemeljene pojmove aktualnog režima iregulariziranih migracija na prostoru oblikovanom proskibiranim i kriminaliziranim migrantskim kretanjima kroz Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju“. ⁶⁷ Uz video materijale nastale na temelju video poziva, natuknica obuhvaća i dva dodatna videa nastala u suradnji s W nakon poziva. Kratke video bilješke svakodnevne koje mi je poslao s fokusom na težak život u kampu (prizore pranja

⁶⁷ O e-ERIMU: <https://e-erim.ief.hr/o-e-erimu?locale=hr> (pristup 26. 7. 2023.)

u potoku usred snijega i kolektivnog kuhanja u razrušenom kampu) smontirao sam u jedan video. Drugi video prikazuje zakulisni odnos lokalnih novinara i predstavnika štrajkaša. Naime, W je (sa strane, kao promatrač) snimao interakciju lokalnih novinara s dečkima iz Lipe prilikom „press konferencije“ organizirane u kampu. Svi video materijali ujedinjeni na istom mjestu, osim što funkcioniraju kao presjek insajderskih svjedočanstva, predstavljaju i bazu za daljnju analizu – poput ove refleksije. Projektna platforma, odnosno e-ERIM pojmovnik i sam je primjer promišljanja novih, multimodalnih formi i kanala komunikacije sa širom publikom. I ovo se poglavlje pritom (cijelim putem) oslanja na video-produkt koji mu je prethodio pa u tom smislu predstavlja vrstu multimodalnog eksperimenta „prevođenja“ audiovizualnog sadržaja u medij teksta. Multimodalan pristup (iz naslova disertacije) odnosi se, dakle (prilično školski) na sva tri gore navedena aspekta – i na angažirani pristup zajednici i na (pokušaj) doprinosa demokratizaciji medija i na istraživačke uloge dinamizirane aktivnom participacijom i proizvodnjom u zatečenim društvenim procesima.

Vizualna metodologija (u retrovizoru)

Autorice Amandine Desille i Karolina Nikielska-Sekula pozivaju na metodološku reviziju vizualnih pristupa temama vezanim uz suvremene migracije. U uvodu zbornika *Visual Methodology in Migration Studies (New Possibilities, Theoretical Implications, and Ethical Questions)* iznose niz smjernica u dijalogu s kojima u nastavku reflektiram o teorijskim i etičkim reperkusijama produkcije videa WhatsApp iz Lipe. Smjernice koje autorice iznose generirane su analizom radova okupljenih u zborniku i odnose se na proizvodnju vizualnih materijala isključivo u kontekstu znanstvenih istraživanja. Primjer koji analiziram, kao što sam pokušao pokazati, nastao je u kontekstu isprepletenosti različitih polja proizvodnje – aktivističko-volonterskog i akademskog – i ne može se u potpunosti kategorizirati kao znanstveni. Teorijski okvir zbornika uzimam kao referentni jer omogućava naknadnu, analitičku refleksiju nad spontano nastalim materijalom, a ona povratno može ukazati i na sive, nepredviđene zone ponuđenog teorijskog okvira ili njegovu kategoričku tvrdoću.

Autorice polaze od stava "da ciljevi procesa proizvodnje slike imaju implikacije koje etički obvezuju znanstvenike da reflektiraju o svojoj poziciji, o kontekstu proizvodnje slika, te o utjecaju njihove proizvodnje na širi krug reprezentacija" (Desille i Nikielska-Sekula 2021: 3). Refleksivnost, dakle, ne podrazumijevaju naprosto kao aspekt (metodološki transparentne) znanosti, nego kao etičku obavezu koja proizlazi iz razumijevanja šireg konteksta proizvodnje „migrantskih“ reprezentacija u kojoj (usprkos djelovanju u različitim nišama) participiraju i masovni mediji i znanstvene i umjetničke discipline i aktivističke i humanitarne organizacije, kao i sami ljudi u pokretu. Proizvedene konotacije pritom kolaju, preklapaju se, međusobno istiskuju, mijenjaju i nadograđuju se u prilično nelaboratorijskim uvjetima svakodnevne konzumacije usprkos našim prvotnim intencijama ili – ponekad – upravo mimo njih.

Proizvodnju medijskih reprezentacija Nicholas De Genova vidi kao ključan moment izvedbe graničnog spektakla (usp. s De Genova 2013). Dramatične scene filtriranja i isključivanja nepoželjnih europskih drugih na vanjskim granicama EU, posredovane diskurzivno i vizualno, u službi su kriminalizacije ljudi u pokretu, odnosno naturalizacije ilegalnosti njihovog statusa ne-državljana. Medijski posredovani spektakl granice, prema De Genovi, sredstvo je prikrivanja nevidljive, rasno obojene unijske legislative na temelju koje se provodi iregularizacija jer se medijskim reprezentacijama ilegalnost nastoji prikazati kao intrinzična karakteristika, a ne ono što stvarno jest: „transnacionalni društveni odnos rada i kapitala“, odnosno „antagonistički politički odnos sukoba u procesu fiksiranja kao odnos podređenosti“ (ibid.: 1190). Ovdje se može povući i paralela s Mirzoeffovom percepcijom vizualnosti kao razinom samoautorizacije dominantnih (u ovom slučaju protumigrantskih) politika (Mirzoeff 2011: 7).

Nadovezujući se na De Genovu, Desille i Nikielska-Sekula izdvajaju dvije reprezentacijske krajnosti specifične za diskurs o „međunarodnim migracijama“ i to iz medijskog repertoara proizvedenog u jeku takozvane krizne 2015. godine. Prva grupa odnosi se na fotografske i audio-vizualne reprezentacije prvenstveno muških migranata koji brodovima plove prema europskoj obali. „Te slike podupirale su argumentaciju o predatorima koji osvajaju Europu, umjesto o žrtvama slomljenih društvenih, političkih i ekonomskih sistema“ (Desille i Nikielska-Sekula 2021: 8). Tim slikama mogu se pridružiti slike „beskrajnih“ kolona ljudi u pokretu koji

prolaze „balkanskom rutom“. Drugoj grupi slika pripadaju „humanitarni narativi koji su nas osigurali sa slikama djece i žena, migrantica i izbjeglica u bijedi, lišenih subjektivnosti, često s ciljem privlačenja potencijalnih donacija“ (ibid.). I dok prva grupa reprezentacija kriminalizira ljude u pokretu, druga ih viktimizira, a usprkos dijametralno suprotnim političkim implikacijama i intencijama, obje proizvode manipulativne generalizacije. Autorice pozivaju na borbu protiv takve „redukcije migrantskog iskustva na jednu generičku migrantsku figuru“ (ibid.: 19), a vizualnoj metodologiji prilaze kao sredstvu potencijalnog „umnožavanja i usložnjavanja reprezentacija migracija“ (ibid.).

Reprezentacijsko usložnjavanje trebalo bi se voditi pažljivom procjenom vizualnog sadržaja kojem dajemo vidljivost, odnosno najvišim standardima odabira vođenog namjerom zaštite naših suradnika (ibid.: 8). Međutim, primjena najviših standarda je zahtjev teško primjenjiv na moju situaciju proizvodnje video materijala iz Lipe u opisanom kontekstu iz pozicije obilježene proklizavanjem između raznih registara proizvodnje, u situaciji obilježenoj osjećajem hitnosti i krize.⁶⁸ Preciznije rečeno, analizirani iz perspektive smjernica iz zbornika *Visual Methodology in Migration Studies* i najviših strukovnih standarda, neki aspekti videa iz Lipe zazvonit će kao etički upitni ili – kao vrsta reprezentacijske „greške“. Teorijski okvir zbornika svejedno ću pokušati auto/kritički aplicirati na vlastiti primjer jer proizvodnju audiovizualnog materijala i ove naknadne tekstualne refleksije vidim kao komplementarni etnografski proces. Ono što se na razini audiovizualne reprezentacije iščitava kao greška, u tekstu postaje potentno mjesto autorefleksivne proizvodnje. Dakle, niti apologetski, niti autodestruktivno, nego i dalje refleksivno, u skladu s pozivom na učenje iz „sumnji, pitanja, borbi, neugodnosti i neuspjeha“ (Aparna et al. 2020: 111) i postavkama multimodalnog pristupa koji „preusmjerava našu pozornost na susrete prije i poslije terenskog rada, tjerajući nas da pratimo te složene mreže kroz različite tipove suradnje i uzajamnosti od kojih se sastoji današnja angažirana antropologija“ (Collins et al. 2017: 2).

U uvodu zbornika, Desille i Nikielska-Sekula iznose četiri tvrdnje / smjernice promišljanja o proizvodnji vizualnog u kontekstu migracijskih studija:

⁶⁸ Usp. s poglavljem Skliske pozicije.

„vizuali omogućuju utemeljenje istraživanja u mjestima, a fokusirani su na utjelovljeno iskustvo osoba koje doživljavaju migracije; drugo, vizuali pričaju priče i imaju potencijal umnožavanja i usložnjavanja prikaza migracije; vizualne metodologije povećavaju mogućnosti suradnje, a time i potrebu za prepoznavanjem kompetencije sudionika u proizvodnji znanja; i istraživači su odgovorni za vizualne reprezentacije migracija“ (2021: 3).

Zastat ću na svakoj od iznesenih tvrdnji. Prva je vezana za odnos prema mjestu istraživanja i na utjelovljeno iskustvo migracija. U slučaju videa iz Lipe, mjesto (zločina) je dvostruko: i kamp kao mjesto sekuritizacije i ured kao mjesto akademske artikulacije obuhvaćeni su širim prostorom režima iregulariziranih migracija – njegova dva različita aspekta prelomljena unutar istog kadra virtualnog video susreta. S jedne strane izmještena, getoizirana, promrzla, gladna, u sistem zavedena, neispavana tijela „ne-građana“, prebacivana iz skvotova u kamp, iz kampa na ledinu, iz ledine u buseve, iz buseva nazad u kamp, a s druge strane izbezumljeno istraživačko tijelo na toplom, disciplinirano u uredskom stolcu, okruženo policama s knjigama, uz kavu i škarniel s kukuruznim kiflicama iz obližnje pekare. Prvotni, daleki, apstraktni bijeli pikseli u tamnom kadru, postaju tijela organizirana u prosvjed emitiran u uredu, na israživačkom dlanu. Lica s uraslim tragovima prijeđenog puta, s konkretnim emocijama i stavom, odjednom su kadrirana u krupnom planu, s pogledom usmjerenim direktno u uredsko lice. Na karti kantonalnog društvenog života, kamp Lipa (kao i Vučjak prije njega) getoiziran fizičkim izdvajanjem iz rutiniziranih tijekova svakodnevice lokalnog stanovništva, svakako predstavlja simboličku pustinju (Agier prema Vandervoordt 2019), ali ona je u istoj mjeri i aktivan, „prijeporan društveni i politički teren – koji proizvodi i kontrolira mnoštvo aktera i neprestano mijenjajuće hijerarhije uključivanja i prava, koji se istovremeno i pregovara, odnosno subvertira postavljanjem zahtjeva te umještenim oblicima otpora i sukoba“ (McGee i Pelham 2017: 25). Ljudi u pokretu okupljeni na ruševinama kampa u privremeni kolektiv štrajkaša, za svoja su se prava pokušali izboriti upravo radikalnom tjelesnom gestom građanskog neposlušna – odbijanjem hrane ili – preciznije – odbijanjem humanitarne pomoći. Time se, bar privremeno i simbolički, izmiču iz zamke humanitarizma (temeljenog na asimetričnim odnosima moći između humanitarnih institucija i pasiviziranih korisnika) i pozicioniraju eksplicitnije, kao politički subjekti.

Druga tvrdnja se odnosi na narativne potencijale u procesu diversifikacije migracijskih reprezentacija. Desille i Nikielska-Sekula navode tri razine interpretacije koje obuhvaćaju cijeli proces proizvodnje slika, od snimanja, preko montiranja do projekcije, a to su interpretacije “sudionika (ono što oni žele reći), istraživača (medijacija znanja) i publike“ (2021: 19). Naracija protagonista videa iz Lipe, proizlazi, kao što sam pokušao pokazati, iz kompenzacijske uloge video poziva i želje da se široj, međunarodnoj javnosti pokaže cenzurirana stvarnost, odnosno teška svakodnevica ljudi u pokretu zaglavljanih u razrušenom kampu. I Ashfaq i Zia istupaju aktivistički, polazeći od interpretacije tadašnje situacije kao rezultata lokalnih politika i pronevjere europskog humanitarnog kapitala, svjesni da su upravo ljudi u pokretu pokretačka snaga njegove cirkulacije: otuda i potreba da se lokalne upravljačke politike raskrinkaju na međunarodnoj razini. Drugi bitan moment njihove naracije je zahtjev upućen EU-u za otvaranjem kampova u Hrvatskoj. Tijekom samog razgovora, moja je medijacija bila donekle minimalizirana i potpuno improvizirana, vođena intencijom osiguravanja medijskog prostora za narative sugovornika. Razgovor sa Ashfaqom započeo sam jednostavnim (tehničkim) pitanjem o štrajku (*can you tell me more about the protest*). Zahtjeve za EU on je (u neočekivanom narativnom obratu) uputio kao odgovor na pitanje o poruci za hrvatsku publiku (*what would you like to say to Croatian people*), a ključno pitanje koje je mobiliziralo Ziu da iz statičnog kadra uđe u kompleks kampa i snimi ga insajderski, iz subjektivnog rakursa, odnosilo se na svakodnevicu (*how do you survive throughout the day, where do you sleep, what do you eat, where do you wash*). Svojom artikulacijom tog pitanja, kompleksnu svakodnevicu ljudi u kampu reducirao sam na preživljavanje i biološke potrebe, što je sigurno utjecalo na izbor prizora koje je Zia odlučio pokazati umjesto verbalnog odgovora: ljude koji (ne štrajkuju glađu nego) pokušavaju skuhati obrok u tačkama ili se skrivaju od atmosferilija u skloništima sklepanim od krevetnih konstrukcija i najlona, hrpe otpada, krupno kadrirane ožiljke na zapešću. Siguran sam da su i moje pitanje i Ziov izbor kadrova mogli biti dostojanstvenije izvedeni, ali osjećaj hitnosti i kompenzacijski karakter videa s pragmatičnim intencijama, doveo nas je do slijepe ulice spektakla granica u kojoj, izgleda, žive ljudi u sanitarnim čvorovima prenamijenjenim u spavaonice. Moja, istraživačka interpretacija dogodila se tek naknadno kroz ovaj tekst i adresirana je užem (akademsom) krugu publike nego video iz kojeg ovaj tekst raste. Teorijske potencijale pojmova i koncepata kao što su građansko svjedočenje, kontravizualnost, autonomija migracija, aproprijacija, opasni tereni i dr. pokušao sam povezati s elementima naracije protagonista videa, ne iz želje da afirmiram, demantiram ili

reinterpretiram pojedine dijelove njihove artikulacije, nego kao svoj doprinos višeglasju teksta. Žanrovski i disciplinarno predodređen, takav zahvat svejedno, i s najboljim namjerama i dijaloškim usmjerenjem, uvijek podrazumijeva i dozu epistemičkog nasilja prema našim protagonistima.

S trećom tvrdnjom otvoreno je pitanje aktivne participacije sudionika/ica istraživanja u procesu akademske proizvodnje znanja i sadržaja formatiranih audio-vizualnim medijima. Ono se odnosi na potencijale sukreacije i preraspodjele autorstva između istraživača/ica i sudionika/ica, kao i mogućnosti reformatiranja tog odnosa u smjerovima koji proizlaze iz prirode odabranog medija suradnje. Različiti modeli participacije mogu se primjenjivati u različitim fazama istraživanja, odnosno proizvodnje audio-vizualnog materijala. Karolína Augustová jedna je od autorica čije je istraživanje s ljudima u pokretu u Srbiji primjer metodološki slojevitog participativnog pristupa. Njeno je istraživanje bilo fokusirano na insajdersku perspektivu gejma preko granice s Hrvatskom u klimi normalizacije nasilja, i to primjenom *photovoice* metode (Augustová 2021: 198). Za potrebe istraživanja svoje je suradnike opskrbila foto aparatima, ali sukreaciju nije ograničila samo na proizvodnju vizualnog materijala auto-kadriranjem njihovog životnog iskustva, nego im je, metodološkim strukturiranjem suradnje, osigurala i prostor za naknadnu, diskurzivnu interpretaciju vlastitih kadrova. Participativnost je, dakle, u ovom primjeru, prisutna u svim fazama suradnje, od prikupljanja vizualnog materijala, pa do njegove tekstualne artikulacije. Drugi primjer zastupljen u zborniku su video radionice provedene u Mađarskoj 2016. godine u kontekstu koji se, u usporedbi s kaosom pogranične zone iz prvog primjera, može praktički usporediti s laboratorijskim pristupom. Osmisli su ih i proveli Klára Trencsényi, Vlad Naumescu i Babak Arzani s izbjeglicama i tražiteljima azila u jeku 2015. godine, s fokusom na „migracijsko iskustvo kroz dramaturgiju, koristeći razne alate kao što su *storytelling*, *role-play* i *photo-voice*“ (Naumescu i Trencsényi 2021: 130). Radionički proces strukturiran kroz niz didaktički osmišljenih zadataka i mentorski vođen proces proizvodnje vlastitih kratkih, dokuficijskih video radova, kao i u prvom primjeru, započinje uručivanjem reprezentacijskog alata u ruke sudionika. U prvom primjeru to je bio foto-aparat, a u drugom kamera. Ta gesta ojačavanja istraživačkih „drugih“ inspirirana je pionirskim filmskim eksperimentima Jeana Roucha s pretpostavkom da bi „vježba obrnutog pogleda mogla poremetiti povlaštene perspektive, nejednake odnose moći i omogućiti alternativni način gledanja i odnosa“ (ibid.: 133).

Za razliku od audio-vizualnih proizvoda iz gornjih primjera, video iz Lipe nastao je izvan konteksta koji omogućuje strukturiranje intersubjektivnih odnosa formaliziranom istraživačkom metodologijom ili didaktičkim radioničkim procesom pa ga je teško analizirati kao uobičajeni participativni format. Iako gornji primjeri polaze od tendencije izokretanja odnosa, inicijalni impuls dolazi odozgo – ljudi u pokretu uključeni su u istraživanje, azilanti su okupljeni radionicom. U epizodi iz Lipe inicijativa dolazi odozdo, od štrajkaškog kolektiva i postepeno uvlači potrebne i dostupne ljudske resurse. Impuls iz getoiziranog kampa mobilizira uredsko tijelo – ja sam praktički bio „autorsan“. Sasvim sigurno nisam preispitivao „kompetencije sudionika u proizvodnji znanja“ (usp. s Desille i Nikielska-Sekula 2021: 3) jer, niti su dečki iz Lipe bili sudionici mog istraživanja u nekom laboratorijskom smislu tog pojma, niti sam ja u tom trenutku bio u funkciji klasičnog istraživača, niti sam se osjećao kompetentnije od njih, niti sam im dao kameru u ruke, niti je finalni video nastao kao rezultat istraživanja. Oni su mene uključili u svoju borbu i svakako se oslonili na moje kompetencije i u proizvodnji i u medijskoj distribuciji svog svjedočanstva (usprkos mojim nesigurnostima u tom trenutku). Ukratko – ja sam bio sudionik u njihovom procesu, a ne obratno. W je, za razliku od Zije i Ashfaqa, odlučio ostati anonimn, a na moj prijedlog da bude naveden kao suautor videa, odabrao je ime „Eddie“. Dulju verziju videa supotpisujemo Eddie i ja, a kraću verziju Eddie i kolektiv.

S četvrtom tvrdnjom vraćam se na temu generičke reprezentacije ljudi u pokretu s početka poglavlja koja povlači i pitanje etičke odgovornosti nad proizvodnjom vizualnih reprezentacija. Vođen pragmatičkim ciljem „dijeljenja stvarnosti“, Zia ulijeće ljudima u privatne prostore s upaljenom kamerom (i mojom facom preko ekrana) bez kucanja, u maniri najinvazivnijeg novinara čija moć nad subjektima reprezentacije proizlazi iz vlastitog insajderstva. On tu poziciju – uvjetno rečeno – eksploatira. Pitanje individualnog pristanka je detalj za koji u tom trenutku nitko nije imao vremena. Snimljene osobe su desubjektivizirane, prikazane kao zaglavljena masa, parcijalizirani kolektiv koji je dužan ogoliti svoju stvarnost pred kamerom radi zajedničkog, višeg cilja. Većina ljudi vjerojatno nije ni shvatila da sam razgovor snimao. Nitko se doduše nije bunio direktno i vidljivo je da je postojala neka vrsta načelnog, kolektivnog pristanka na kadriranje – jer ono (kratkoročno) ipak ugrožava manje nego smrzavanje, ali na testu iz etičnosti reprezentacije, video WhatsApp iz Lipe, na žalost – pada. Ne samo da nisam

pridonio „usložnjavanju reprezentacija migracija“ (Desille i Nikielska-Sekula 2021: 19), nego sam upravo suprotno – pridonio stereotipizaciji vizualnih reprezentacija. Dodatno sam nahranio već prilično uhranjenu „generičku migrantsku figuru“ i to s viktimizacijskim učinkom (ibid.). Taj se učinak može povezati s dokumentarnom dehumanizacijom koju Pooja Rangan tumači kao „humanitarni impuls davanja glasa ljudima bez glasa upisan u logiku neposrednosti koja svojom hitnošću opravdava dokumentarnu potjeru za dehumaniziranim životima“ (Rangan prema Naumescu i Trencsényi 2021: 129). I uz svu autokritičnost, video iz Lipe bilo bi grubo etiketirati kao produkt „dokumentarne potjere“ (ibid.) jer je nastao praktički kao namjenski film „naručen“ odozdo, međutim neposrednost samog čina njegove izvedbe uzrokovana osjećajem hitnosti – upadanje u dnevne boravke, kuhinje i spavaonice ljudi ili potezanje rukava da bi se bolje vidjeli ožiljci – zasigurno su momenti dodatne reprezentacijske dehumanizacije već dehumaniziranih zatočenika kampa. U toj izvedbi glavnu ulogu ima Zia, ali u izvedbi, donekle pasivizirano, s njegovog ekrana i u funkciji adresata, participiram i ja. Finalna video reprezentacija je dokument kojim se opisani proces izvedbe ne prikriva, nego prenosi bez većih redateljskih intervencija u sirov materijal.

Desille i Nikielska-Sekula inzistiraju da su, na kraju dana, za „vizualne reprezentacije migracija“ odgovorni istraživači koji sudjeluju u njihovoj proizvodnji, međutim kao i humanitarno spoticanje, i reprezentacijsko se spoticanje u kontekstu opasnih terena može interpretirati kao pitanje dijeljene odgovornosti. Ili, artikulirano riječima Kovats-Bernata s istraživačkim iskustvom rada u ekstremnim uvjetima uličnog nasilja, sposobnost „pružanja zaštite nije ekskluzivna domena antropologa, nego se mora razumjeti kao moć dijeljena između svih aktera na terenu, usmjerena prema dobrobiti svih kojih se to tiče“ (2002: 214). Pretpostavku da istraživači/ice mogu preuzeti potpunu odgovornost i za sudionike svojih istraživanja, autor iščitava kao kolonijalno patroniziranje daleko od stvarnosti kaotičnih terena u koje smo upetljani. Zalaže se za rekonfiguraciju intersubjektivnih odnosa između svih sudionika procesa po principu prihvaćanja obostrane odgovornosti: „Prednost nad bilo kakvim arogantnim pretpostavkama o tome što bi za njih trebalo biti najbolje, prepustio sam volji i željama svojih informanata (koji su u predviđanju opasnosti svakako bili bolji od mene)“ (ibid.). Kad sam, pred kraj razgovora, postavio pitanje o anonimnosti i prepoznatljivosti identiteta sudionika videa, Zia je bio kratak i jasan. Odgovorio mi je s: *We shouldn't worry about this thing, because we are fighting for our rights. They do not provide our rights.*

Poslušao sam ga jer mi se čini da se za vidljivost teško izboriti nevidljiv. Kao što slikovito (i zabrinjavajuće primjenjivo na WhatsApp iz Lipe) piše Mirzoeff, kontravizualnost se suprotstavlja policajcu koji govori „Nastavite dalje, ovdje se nema što za vidjeti“ (2011: 8) i podrazumijeva frontalniji tip konfrontacije u kojoj se pravo na gledanje izjednačava s pravom na vidljivost (ibid.: 4).

Party at the White House

Prozor u nevidljivu „normalnost“

Neki momenti u videu WhatsApp iz Lipe funkcioniraju kao prozori u slojeve normalizirane svakodnevice koji su, iz pragmatičnih razloga, kao nebitni, istisnuti iz Z-ove reprezentacije života u kampu obilježene osjećajem dokumentarne hitnosti. Jedan takav prozor je prizor šišanja uhvaćen slučajno, u prolazu, ispred bivšeg kuhinjskog šatora, u devetnaestoj sekundi dvanaeste minute videa i traje kraće od sekunde. Bez zaustavljanja ili usporavanja videa, ostaje praktički nevidljiv. Zaustavljam se na njemu jer, uzet u obzir, baca drugačije svjetlo na reprezentaciju života u kampu čija „stvarnost“ uključuje i čin brijanja i štrajka glađu. Međutim, u videu kao cjelini usmjerenoj na mapiranje neuralgija ruševnog kampa i zahtjeve štrajkaša, za banalnosti svakodnevnog nije bilo mjesta; „stvarnost“ je selektivno reducirana na najhitnije, ujedno i najspektakularnije. Drugi prozor je situacija s K, u trenutku u kojem me sugovornik prepoznao i prebacio se iz službenog, autoviktimizacijskog modusa izvedbe u privatni. Sa smiješkom koji mu je iskrsnuo na licu pitao me kako sam, i dalje stojeći na istom tom pragu kontejnera (prenamijenjenog iz sanitarnog čvora u spavaonicu) s kojeg se par trenutaka ranije proglasio bespomoćnim. Kao što se međunarodni volonteri, prema unaprijed dogovorenoj taktici, pred policijom automatski deklariraju kao turisti, tako je i Khan pred kamerom automatski zauzeo poziciju bespomoćnosti. I jedna i druga pozicija dio su izvedbe uzrokovane europskim režimom migracija i posljedičnim identitetima koji “se aktualiziraju, pregovaraju i potencijalno subvertiraju na razini svakodnevnih prakse“ (Brambilla i Pöttsch 2017: 68) s konkretnim, pragmatičkim intencijama. Volonteri izvode da bi izbjegli „deportaciju“ natrag u

Europu, a ljudi u pokretu s ciljem „otvaranja“ europskih granica, odnosno osiguravanja dostojanstvenog krova nad glavom u međuvremenu, dok si granice ne uspiju odškrinuti sami. Upravo taj skok iz službenog modusa izvedbe u privatni naznačuje i jedan od mogućih smjerova „usložnjavanja reprezentacija migracija“ odmicanjem od generičkih reprezentacija (Desille i Nikielska-Sekula 2021: 19). Smjer vodi prema banalnosti beskrajno kompleksne svakodnevice u kojoj se isprepliću predpolitičko i političko, a život se odvija ispreplitanjem nesagledivog broja faktora, u svojoj svojoj ambivalentnosti, kategoričkoj prljavosti i kontradiktornosti. Potpuno je „normalno“ prvo se obrijati, pa uredno počešljan otići na štrajk glađu na zgarištu kampa usred nacionalnog parka. Potpuno je „normalno“ istovremeno biti bespomoćan, prekriven ranama i dostojanstveno se smješkat pred poznanikom. Prizor brijanja je prozor u „normalnost“ režima migracija koji potencijalno umanjuje viktimizacijske učinke video reprezentacije, ali u WhatsAppu iz Lipe ostaje zatvoren. Dio interakcije s Khanom u kojem se pozicionirao privatno, svjesno san izbacio iz kraće verzije videa namijenjene široj publici jer se nije uklapao u fokusiranu reportažnu formu koja je trebala imati mobilizirajući učinak.

Taj prozor pokušat ću otvoriti uz pomoć drugog, autorskog videa koji je kao i video iz Lipe, nastao slučajno i neplanirano, ali u kontekstu koji je po mnogočemu drugačiji od atmosfere hitnosti prvog videa. Nastao je kao dnevnička video bilješka druženja s dečkima u jednom od *jungle* skvotova u siječnju 2021. godine u kojem sam sudjelovao kao dio grupe volontera. Dečki iz Pakistana i Kašmira koje sam upoznao odmah prvu večer u Bihaću, na vratima kuće u kojoj smo bili smješteni, živjeli su zajedno u grupi njih desetak, na polju koje se proteže od periferije Bihaća pa sve do podnožja Plješevice. Kao i tisuće drugih ljudi u pokretu koji su se nalazili izvan strukture službenih kampova, bili su primorani na život u improviziranim skloništim. Neki su živjeli u napuštenim, ruševnim (stambenim ili industrijskim) objektima, neki u provaljenim vikendicama, neki u malim šatorskim kompleksima. JD i njegovi prijatelji svoje su šatore podigli u šikari na blagoj padini. Svoj privremeni dom s osmijehom na licu svečano su zvali *White House*, a mi smo njih zvali *guys from the White House*. Oni su nas znali kao *Habibi* tim. Naš stan bio je relativno blizu njihovoj poziciji na polju, pa smo im svakodnevno punili mobitele, eksterne punjače za mobitele (*power banks*) i zvučnike. Opskrbljivali smo ih odjećom i hranom pakiranom u vrećice s natpisom „ZA SVAKI DAN“. Njihovo vrijeme bilo je ritmizirano pripremom za odlazak u gejmu, a neposredno prije samog odlaska spremali smo im pakete hrane prilagođene višetjednom probijanju kroz hrvatske šume: *game food*. Kad bi se

nazad vratili pušbekani, strgani, opljačkani i gladni, cijeli proces počeo bi iz početka, s uručivanjem vrećice (za svaki dan) u jednu ruku i crne vreće za smeće napunjene odjećom i obućom u drugu. Ali članovi kolektiva pridavali su posebnu važnost provođenju vremena izvan okvira tajnih primopredaja na mračnim parkiralištima: druženje su osvijestili kao svakodnevnu političku praksu koja konstruktivno subvertira dominantnu antimigrantsku klimu. Razgovarali bi i zafrkavali se satima, ali ne u našoj dnevnoj sobi, nego na stepenicama ispred ulaza u stan jer ih zbog kantonalnih restrikcija nismo bili u mogućnosti pozvati unutra na čaj, klopnu ili cugu. Oni su srećom, nas k sebi na „party“ pozivali stalno. S provođenjem slobodnog vremena s ljudima u pokretu, stvarao se kontekst za „normalniju“ interakciju s osobama čija su mi imena već bila poznata iz evidencijskih *distro* tablica, odnosno naljepnica na vrećicama humanitarne pomoći.

Na *party* k dečkima u *White House* krenuli smo predvečer, nakon što se spustio mrak. Večer je bila ružnjikava – kiša koja je lijevala topila je snijeg u blatnjavu bljuzgu, a na krivudavu cestu kojom sam vozio nastavljao se makadam. Meni je to bio prvi posjet skvotu, ali ostatak tima u autu put je znao napamet. Bio sam u društvu s početka prošlog poglavlja – sa Švicarkom Anjom, Belgijancem Fabianom, Francuskinjom Louise i novom članicom kolektiva – Španjolkom Anom. Nakon kojih pet minuta vožnje poljem i manevriranja između lokvetina vode, parkirao sam sa strane na polje, tik uz makadamsku cestu. Dalje smo kroz mrkli mrak nastavili pješice. Nakon nekoliko minuta došli smo do pozicije na kojoj je Fabian rekao nešto tipa: „*O.k, here we cross the river*“. Automatski sam uključio svjetiljku na mobitelu da nam posvijetlim dasku preko koje smo prelazili, a nadrealnost tako osvijetljenog prizora inspirirala me da uključim i video kameru na mobitelu. Snimio sam prelazak preko potoka i spontano nastavio bilježiti naše noćno hodočašće usred *junglea* kroz kišu i snijeg na *party* u *White House* smješten u šikari na obližnjoj uzbrdici. Tijekom večeri snimao sam kratke video bilješke prizora koji su se odvijali spontano – margine dešavanja, fragmente prostora i druženja oko vatre, večere i razgovora u šatoru, motive koji su mi zapeli za oko, blato pod nogama. Od tih dnevničkih video bilješki naknadno sam smontirao video koji u nastavku teksta koristim ujedno i kao materijal za tekstualnu rekonstrukciju te večeri i kao primjer etnografske reprezentacije u filmskom mediju suprotstavljen eksplicitnosti dokumentarne reprezentacije WhatsAppa iz Lipe.

Party at the White House

U prvom kadru videa zatičemo Fabiana kako u mračnom kadru stoji u kabanici na drugoj strani potoka sa svjetiljkom u ruci i čeka da i Ana prijeđe preko daske praktički uronjene u potok. Pita ju je li ok, a ona potvrdi, zakorači na drugu stranu i izusti: „*Great*“. Već ovdje bili smo potpuno mokri, a od potoka do određene lokacije imali smo još petnaestak minuta hoda po kiši i blatu. Kameru sam uključio ponovo tek kad smo se približili skvotu. U drugom kadru vidimo obrise polu-otvorenog šatora kojem se približavamo uz zvukove obostranih pozdrava. U šatoru gori vatra, a sa stropa prekrivenog plavom ceradom visi baterijska svjetiljka. U središtu trećeg kadra je trošna metalna bačva s vatrom. Sjedimo oko nje potpuno mokri i stisnuti jedni uz druge. Radi blizine vatre traperice natopljene vodom počele su mi isparavati kao da je netko uključio dim mašinu. U kadru nam se vide samo koljena i dlanovi. Ja kažem: „*Smoking pants*“. Dio ljudi se nasmije. Entuzijastični Fabian koji sjedi do mene, prokomentira: „*Nice, ha?*“, i bez mog odgovora približi dlanove vatri nastavljajući neobaveznu zafrkanciju s našim domaćinima. Atmosfera je topla; zvučnom kulisom dominira smijeh. U četvrtom kadru švenkam sporo po elementima stropne konstrukcije šatora, a prostorom u tom trenutku odjekuje glasna glazba s *bluetooth* zvučnika prethodno napunjenog kod nas u stanu. Jedan od stanovnika skvota – Bilal – tu je stropnu konstrukciju sagradio po uzoru na lokalne krovove na četiri vode (s pretpostavkom da su radi učestalosti najbolje prilagođene lokalnoj klimi). Zvučnom kulisom dominira glasni *deep bass house* s *blue tooth* zvučnika. Taj poluotvoreni šator služio je kao zajednička otvorena kuhinja i dnevni boravak, središnji objekt oko kojeg su gravitirali stambeni šatori uklopljeni u prirodnu konfiguraciju visokog raslinja šikare. Naši domaćini su za *party* odlučili iskoristiti svaki dostupni *floor* i tijekom večeri nije bilo praznog hoda: poluotvoreni šator uskoro se transformirao u kuhinju, a Bilal, graditelj šatora bio je je i glavni kuhar. Dok je on pripremao radnu površinu za kuhanje, počela je naša tura po šatorima. Raja i Ahad su nas prvi povukli u svoj. Tamo sam ponovo uključio kameru.

Pod šatora bio je obložen mekom smeđom dekom, a prostor obasjan baterijskom svjetiljkom koja je visjela poput lusteru. U šator za dvoje, usred pandemije COVID-19 virusa, smjestilo nas se sedmero. Fabian, Ahad, Ana, Anja i Louise su se grupirali u stražnjem dijelu šatora, a ja sam se zapričao s Rajom koji je je sjeo tik do izlaza. Ahad je bio tinejdžer, najmlađi među dečkima iz *White Housa* i nije prestajao bacati fore. Kroz zafrkanciju je Fabiana proglasio svojim

učiteljem engleskog, a on je objeručke prihvatio dodijeljenu ulogu i obraćao mu se svečano, isključivo sa „*student*“. Fabian i Louise bili su par, a tema šatorskog razgovora u kojem je glavnu riječ imao Ahad, bile su (donekle predvidivo) – djevojke. Paralelno s time, Raja mi je krenuo pokazivati svoju gejmu rutu označenu na mobitelu. Upalio sam kameru i snimio kadar u kojem na vizualnoj razini dominira ekran Rajinog mobitela s gejmu rutom. Na zvučnoj razini tog kadra istovremeno su prisutne dvije narativne linije: naš razgovor o tajnim prolascima hrvatskim teritorijem u prednjem planu i razgovor o djevojkama u drugom zvučnom planu. Za razliku od prvih par kadrova videa koji traju svega po nekoliko sekundi i samo naznačuju atmosfere i prostore, ovaj traje nekoliko minuta i prenosi cijeli razgovor. Raja mi pokazuje aplikaciju s kartama otvorenu na ekranu mobitela na kojoj je označena ruta – od pozicije na kojoj smo se tada nalazili, na periferiji Bihaća, preko Plješivice kroz Liku – prema Istri i Sloveniji. U početku kadra dvije se navedene linije razgovora zvučno preklapaju pa ih u nastavku teksta, radi lakšeg snalaženja, iznosim u zasebnim, grafički naznačenim cjelinama: razgovor o gejmu poravnat je ulijevo, a razgovor o djevojkama udesno.

Ahad:

Belgian has French girlfriend? Ah...

Raja:

This is my location.

Only walking... this is my location.

Ahad:

Problem, yeah.

[smijeh]

Ja:

Where you were walking?

Yeah, all...

Ahad:

I am Pakistani – I have Pakistani girlfriend.

Raja:

Yes, all pin and walks.

Ahad:

You are German?

Raja:

But the city – no go.

Ja:

Ok, ok, ok.

Only jungle, jungle... pure jungle.

[dodaje mi mobitel u ruke]

Ahad:

My teacher have problem.

[smijeh]

Ja:

I can look at it.

Ahad:

Ooo so bad.

Fabian:

Difficult, difficult.

But can you, can you explain?

Ana:

But he can speak French also.

You speak French?

Ahad:

No, my teacher have problem.

Anja:

Aaaww.

Ana:

You need to learn French...

Ahad:

Teacher no good.

So where did you, how did you cross the border?

Where did you go to cross the border?

Ahad:

You're my teacher.

Raja:

This place.

Can you show it on the map?

Ahad:

Ok, and Belgian girlfriend – good?

Spain girlfriends?

Teacher – one?

Raja:

This is my place. This pin, ok?

Fabian:

Yes, I have one girlfriend.

Ahad:

One girlfriend?

Aw.

Ja:

And this is...

Ahad:

France, France – good.

And Spain good.

Through the mountain?

Raja:

Yes, mountain.

All countries in Europe good.

This 1 road cross...

Ja:

And how was it to go over the mountain?

Ana:

Spain – three years for documents.

This mountain, go two days.

Ja:

Two days over the mountain?

Ana:

Spain?

Yes.

Raja:

Yes.

Ahad je tijekom tog kratkog razgovora uspio subvertirati prividni hijerarhiski odnos između učitelja i studenta koji je sam postavio i konstatirao da mu se učitelj (ni kriv ni dužan) nalazi u ljubavnim problemima. S tim je potezom ludički izrelativizirao europski “multikulturalizam” i dramatično se prepustio razočaranju konceptom monogamije. Iako su se do tada odvijale u paralelnim planovima, u ovom trenutku razgovora, narativne linije su se dodirnule u temporalnom ključu. Preko planine do Hrvatske potrebna su dva dana, za tajni prolazak Hrvatskom oko dva tjedna pješaćenja, a za dobivanje dokumenata u Španjolskoj potrebne su tri godine života, tri godine nečije svakodnevice. Naša interakcija u šatoru na pragu “Europe” odvijala se neopterećeno i uz smijeh, ali u stanju zaglavljenosti u kojem su anticipirani i teški koraci koji tek slijede na putu do željene europske destinacije. Razgovor o europskim djevojkama od ovog se trenutka na dalje u videu stopio s glazbom u stražnjem planu, a moj razgovor s Raja se nastavlja kako slijedi.

Ja:

Ok, ok. Was it dangerous?

Raja:

Yes, danger, yes, danger, big danger.

Ja:

So where did you sleep first time?

In the...

In the mountain?

Raja:

In the border, border, in the mountain, yes, mountain.

Ja:

Aha, you went through...

Raja:

Yes, this I road cross Croatia. You know?

Ja:

Yeah, I think it's like... This is Mihaljevac, Korenica...

Raja:

52 road – same, same. Location, my location...

Ja:

And you always went through the forest, through the jungle?

Raja:

Yes, only jungle, city no, city no.

Ja:

But before you go to game – you prepare how you will go?

Raja:

Yes, in your Country only me problem – this E71 road.

Ja:

Aha E71 road?

Raja:

Yes, big control, army, police, big control.

Ja:

But you have to run over [the highway]?

Raja:

Big control, they only catch this area.

Ja:

So they only catch you here?

Raja:

Yes, this area.

Ja:

Road 71.

Raja:

Yes, road 71. But E...

Ja:

E65?

But they also catch you here?

Raja:

But it's army area.

Ja:

Army?

Raja:

But it's army area.

Ja:

Aha, ok, ok.

But sometimes you manage to run over it?

Moje pitanje se odnosilo na autocestu jer sam iz dotasnjih razgovora s dečkima čuo da ju obično pretrčavaju kasno noću, a nakon nje slijede najveće policijske kontrole.

Raja:

Yes, but always catch army me...

Ja:

Always here?

Raja:

Yes, army, yes.

Ja:

Twenty five times, or how many times?

Raja:

Yeah, twenty five times, yes.

Ja:

Oh my God.

Raja:

Yes.

Two years stay in Bosnia.

Tijekom razgovora osvjestio sam da ga pretvaram u polustrukturirani intervju i sjetio se potencijalne publike budućeg videa. Dobio sam potrebu stati na kratko i ponoviti gradivo; naprosto izgovoriti te brojke na glas da odjeknu kao povjesna činjenica: dvije godine provedene u Bosni i Hercegovini i dvadeset i pet pušbekova hrvatske policije.

Ja:

Aha you were in Bosnia for two years and you went twenty five times to game and every time they catch you road 71 or 65?

Raja:

71, 65 and 61 roads. R-jika roads, R-jika.

Ja:

R-jika?

Raja:

R-jika cities [Rijeka].

Ja:

No, I don't know what it is.

Raja:

Wait.

E 61 road cross and the police catch.

Slovenia border, Slovenia border.

Ja:

Aaa...

Raja:

Emigration road. Emigration road.

Ja:

Aha, Slovenia...

Raja:

Slovenia, Croatia. E61 – emigration road.

Big army area.

Ja:

And every time they just push you back?

Raja:

Yes, push you back.

Na potezu zelene granice između Bosne i Hercegovine i Hrvatske, teritorijalna granica manifestira se porozno, ali nešto sjevernije ponovo se konkretizira kao manje propusna i to upravo uz liniju istog onog autoputa koji ja povezujem prvenstveno s iskustvom odlaska na

ljetovanje. Ceste koje Raja navodi djeluju poput konkretnih, fizičkih prepreka: prijeporni, nacionalni teritorij parceliziran je u prostorne poteze koji segmentiraju gejm kroz Hrvatsku. Ta unutarnja razgraničenja teritorija – uspostavom zona pojačane kontrole – oblik su internalizacije granice. Te granice nevidljive široj javnosti, među ljudima u pokretu poprimile su i „mitske“ dimenzije. Na „terenu“ sam nekoliko puta u razgovoru čuo da ljudi hrvatski teritorij kojim prolaze na putu od Bihaća do Istre, dijele na dvije zone. Prva se odnosi na potez od granice s Bosnom i Hercegovinom do autoputa, a druga na potez od autoputa sjevernije, u smjeru granice sa Slovenijom. Prema navodima nekoliko sugovornika s početka 2021. godine, osnovna razlikovna karakteristika tih zona su lokalci – kad ih ugledaju u prolazu, oni iz prve zone zovu policiju, a oni iz druge ne. Čuo sam čak i interpretaciju da država subvencionira dio životnih troškova mještana hrvatskih pograničnih sela u zamjenu za informacije o kretanju „ilegalnih migranata“. Ti narativi su, pretpostavljam, dio mehanizma (neizvedive) racionalizacije sistemskog nasilja s kojom se ljudi u pokretu suočavaju svakodnevno.

Došlo je vrijeme za nastavak ture po šatorima. Krenuli smo se ponovo obuvati i odjednom su se, u mraku između cipela položenih ispred šatora, pojavile tri male crne glavice štenaca koje su dečki privremeno udomili. Louise ih je prva ugledala.

Louise:

Can you put some light on the doggies?

I want to take picture of them.

They are so cute.

Sljedeći, subjektivan kadar vodi ponovo do kuhinje gdje se sprema večera. Snimam svoje korake po blatnavoroj stazi od šatora do kuhinje. Staza je djelomično prekrivena daskama, a djelomično bijelim plastičnim folijama koje ublažavaju blato. U nekoliko kraćih kadrova snimam dečke koji u duetu peku *chapati* na plinskom kuhalu i slažu ih na hrpe kao da se spremaju oboriti neki kulinarski rekord. Vide se samo s leđa. Na mobitelu odloženom sa strane u svom vidokrugu, vrte neki film uz koji kuhaju. Negdje iz pozadine odjednom se začuje raspevani muški glas: „Te su riječi bile važne, one nisu bile lažne“. Glas pripada lokalnom snimatelju kojeg smo u pratnji talijanske novinarke, kolegice ili/i partnerice, upoznali te večeri. Ako se dobro sjećam, pojavili su se nenajavljeno. On je bio glasan i ekspresivan, a ona mirna i

samozatajna. Objašnjavao nam je (bez pitanja) da su mu dečki kao braća i da se znaju godinama, međutim braća nisu ništa potvrđivala. Radio je kao fotograf ili snimatelj, a onda odlučio snimiti svoj dokumentarac o migracijama. Bio je dosta iznenađen našim prisustvom i nije mu bilo jasno ni tko smo ni kako znamo za *White House*. Sjedili smo svi zajedno oko vatre, kad je bez najave i pitanja, izvadio kameru i uperio ju direktno u lica „braći“. Oni su nekako pomirljivo, kao da su već navikli na proceduru, samo spustili pogled i navukli šalove preko lica, sve do očiju. S tom su gestom nedvosmisleno izrazili da ne žele biti dio njegovog projekta, ali dokumentarist očito nije bio zainteresiran za njihove geste. Javed i ostali su nam tijekom večeri ispričali da ih novinari praktički bude skoro svaki dan. Ujutro otvoriš šator, a objektivni delegacije s druge strane šatorske opne, već su upereni u tebe. Ako sam dobro pokopčao, upravo je raspjevani lokalni dokumentarist bio poveznica s inozemnim novinarima koji su ih redovito posjećivali. Puni refren pjesme *Arizona dream* Zabranjenog pušenja koju je pjevuo te večeri, glasi: „Navrati ponekad, navrati ponekad. Te su riječi bile važne, one nisu bile lažne, al' ponekad promaknu“. S obzirom da su došli nepozvani, čini mi se da su promakle i njima. Da stvar bude još luđa, glavni junak službenog video spota iste te pjesme je krijumčar koji kamionom za suhomesnate proizvode prevozi Iranca. U jednoj sceni vidimo ga kako plaća mito hrvatskoj policiji.⁶⁹

Klopa samo što nije bila gotova, pa nas Javed uskoro povlači k sebi u šator gdje su nam odlučili servirati večeru.

Javed:

Go inside.

Ja:

Thank you brother. Oops, sorry man.

Javed:

Come in, comme brother.

Ja:

This is your place?

Javed:

⁶⁹ Zabranjeno pušenje feat. Ivanka Mazurkijević - Arizona Dream (spot): <https://www.youtube.com/watch?v=YCSxtaxjxHg> (pristup 21. 8. 2023.).

Yes. [blagi smijeh]

Ja:

Ooo cool.

Kadar je prvo mutan i potrebno je nekoliko sekundi da se fokus kamere stabilizira. Sjedim na pragu s blatnjavim nogama još uvijek položenim s vanjske strane šatora. U jednoj ruci držim mobitel s upaljenom svjetiljkom i kamerom i osvjetljavam si tenisice koje drugom rukom taman izuvam prije ulaska u interijer šatora. Dolazi i Fabian.

Fabian:

Can I go in?

Javed:

Yes, I told you, yes.

Fabian:

Aaa, is this your house?

Javed:

Yes! [smijeh]

Ja:

Thanks for inviting us to your house man.

Fabian:

Thank you. [pjevuši nešto neodređeno]

U šator sam ušao na rukama i nogama, a mekani pod uslojen rastvorenim vrećama za spavanje bio je prekriven zelenom dekom. U usporedbi s crnim, mokrim blatom izvan šatora, čista topla deka izgledala mi je poput lagane halucinacije. Sjedajući na svoje mjesto, slučajno sam nakužvao deku, a Javed ju je automatski poravnao tako da ponovo savršeno prijanja uz rubove šatora. Volonterski kolektiv ulazi u šator, a Javed najavljuje da će nam se pridružiti još dvoje ljudi.

Javed:

Two more friends.

Fabian:

Two more friends?

Javed:

Yeah.

Snimam svjetiljku koja visi sa šatorskog stropa i osvjetljava prostor naše male *jungle* svečanosti omekšane zelenom dekom.

Anja:

It's very nice.

Fabian:

It's a party place?

Javed:

Yeah.

Fabian:

Aaaaa! Very nice.

Javed:

Outside – you know – too much problem.

Fabian:

Yeah.

Ulaze dokumentarist i njegova kolegica novinarka koja je, kao i ja usput nagužvala deku i ispričala se. Naš majstor ceremonije ponovo je mirno zapeglao deku uvježbanim pokretom.

Novinarka:

Oh, sorry.

Javed:

No, no, all good.

U sljedećem kadru dolazi hrana – brdo slasnih, toplih chapati pogačica na bijelim plastičnim tanjirima i umak od piletine u metalnim zdjelima serviranim na mekoj deki.

Svi:

Oooooo!

Anja:

Thank you Bilal!

Dokumentarist:

We don't expect so much. Thank you brother so much.

Thank you. Shukrija.

Ana:

So there is chicken?

Javed:

This is chicken.

Dokumentarist:

Brother – delicious! Amazing. Have a spice!

Javed:

[smijeh]

Scena centralnog dijela *partya* – večere, u videu je samo naznačena i traje svega tridesetak sekundi. Vidi se servirana hrana i prsti koji *chapati* smotuljke umaču u bogati umak. Nakon glavnog jela uslijedio je i desert od riže s mlijekom. Prilikom serviranja, Anja je slučajno uprljala deku i ispričala se.

Javed:

No problem, we use...

Anja:

Sorry!

Javed:

No problem! No problem!

Anja:

It's your bed Javed! [kroz smijeh]

Javed:

No, but it's only for using this...

Javed joj je pokušavao objasniti da je njegov “krevet” zapravo ispod deke koja je i zamišljena kao stolnjak za svečane prilike. Nakon večere, a prije izlaska iz šatora snimio sam kratki krupni kadar svog dlana na deki. U montaži sam taj kadar čistog, mekog, toplog interijera suprotstavio kadru eksterijera koji slijedi, odnosno sceni hoda nazad do kuhinje, po blatu, vlažnim daskama i uprljanoj foliji. Ponovo smo svi u otvorenoj kuhinji. Vide se ruke i noge stisnute oko vatre. Snimam fragmente prostora i usput hvatam dijeliće razgovora.

Fabian:

No I don't smoke.

Ana:

Teacher and student don't smoke.

Fabian:

No! Never, never!

[smijeh]

Fabian:

I ate two capaties and my belly was full...

Dečki nam pripremaju crni čaj s mlijekom. S par kratkih kadrova u videu naznačujem proces zakuhavanja mlijeka u velikoj posudi na plinskom kuhlalu i dlanove koji nam pretaču slatki vreli napitak u roze plastične čaše. Kameru uključujem ponovo tek nekih pola sata kasnije, nakon što su svi već krenuli prema autu. Mi smo parkirani na jednom dijelu polja, a dokumentarni duo koji je nazad krenuo malo prije nas, bio je parkiran na drugom dijelu. Svi dečki iz *White Housa* prate nas do auta. Čekam da si Fabian pokupi kabanicu koju je neuspješno pokušavao osušiti tijekom cijele večeri, pa krećemo i mi, zadnji u raspršenoj povorci od dvadesetak ljudi.

Fabian:

Aw...

Just taking my poncho but it's totally wet I think.

Ja:

Here we go!

Radi lakšeg snalaženja na mračnom polju, ponovo sam uključio svjetiljku na mobitelu i ponovo osvijestio nadrealnost našeg *party* hodočašća. Odlučio sam snimiti cijeli put nazad, od skvota pa sve do auta, u jednom, subjektivnom kadru čiji rakurs je determiniran prvenstveno načinom upotrebe mobitela kao rasvjetnog alata. Kadar obuhvaća samo moje noge i tlo kojim koračam, odnosno mali segment puta osvijetljenog ispred mene.

Fabian:

What a night, ei?

You're ok?

Ja:

Yes, yes, I'm just feeling this beneath my legs and thinking...

Fabian:

What?

Ja:

I'm just thinking about how it is to walk through this every day...

Fabian:

Yeaah.

What is that car doing?

U daljini, negdje ulijevo na polju, dio dečki pokušavao je osloboditi dokumentaristički auto iz blata. Sljedeći dan saznali smo da nisu uspjeli i da su tu noć dokumentarist i novinarka na kraju morali prespavati u skvotu.

Ja:

I don't know, maybe this guys are still stuck.

Fabian:

What?

Ja:

Maybe journalists are still stuck?

Fabian:

Is that snow falling?

This is... [kroz smijeh] The sounds... aw.

Blato je sve dublje i mekše pa zvukovi naših koraka postaju sve karikaturalniji; zvuk koračanja pretvorio se u zvuk odljepljivanja stopala od tla nalik gnjecavom tijestu.

Fabian:

We go cross the river, and than walk five minutes, ten minutes.

[obraća se nekome iz naše povorke, vjerojatno S-u]

Na kratko se odvajam od ostatka povorke da bolje snimim ritmizirani zvuk koraka koji postaje transoidan i apstraktan, baš kao i slika. Dominira crnina istrzana bijelim linijama – tragovima pahuljica osvjetljenim u pokretu, pa u ovoj sekvenci bez razgovora, video na kratko kao da prelazi u eksperimentalni žanr. S obzirom da kameru u hodu pomičem spontanim kretnjama ruku, u daljini mjestimično izranja ulična rasvjeta gradske periferije. Iz suprotne perespektive – koja je pucala s gradske periferije na polje – vjerojatno smo izgledali kao bijeli pikseli u tamnom kadru.

Dio dečki se rastaje od nas i vraća prema skvotu, a ostatak grupe nastavlja prema autu.

Ahad:

Teacher...

Fabian:

I'm so happy! Your English is getting better and better.

Usman:

Snow.

Fabian:

Yeah.

Ana:

Snow?

Ja:

Yeah, snow started again.

Fabian:

A lot of water, ha?

Ok.

Ponovo gazimo preko nabujalog potoka. Drugi dio dečki nas pozdravlja i vraća se nazad, a ostatak *White House* ekipe nas prati dalje.

Fabian:

Ok. Thank you so much!

Netko:

Thank you so much.

Ja:

Take care my man.

Fabian:

See you soon bro!

Ja:

Bye bye!

Fabian:

Bye!

Dostižem Usmana i Anu. Fabian i Ahad se taman pozdravljaju. Uključuje se i Ana.

Ahad:

Ok my friend.

Ana:

You are leaving?

Thank you my friend.

See you soon.

Take care, a?

And have a good...

Are you gonna watch a film now?

Fast and Furious are you gonna watch?

Fabian:

Student!

[čuju se zvukovi zagrljaja uz tapšanje po leđima, pam pam pam]

Thank you so much for the wonderful evening!

Ahad:

Ok my friend.

Fabian:

We'll see each other tomorrow.

Ja:

Take care my friend.

Dalje nastavljam putem prema autu u grupi s Anom i Usmanom. Snijeg pada sve jače i samo pridonosi blatu. U jednom trenu Ani cijela cipela zapinje u blatu i ona nakratko ostaje u čarapi.

Ja:

Oops, are you ok?

Ana:

Yes! [kroz smijeh]

Ja:

You almost lost the shoe, ha?

Ana:

Yeah, my whole shoe went in...

Ja:

Did water come in, or?

Ana:

Lovely...

It's ok, no actually water didn't come in.

So they are waterproof Bojan.

Ja:

Ok. [smijeh]

Ana:

Just absolutely checked.

Ja:

Now you have tested it properly.

Usman, koji je do tada razgovarao s Anom, uključuje me u razgovor. Do auta nastavljamo zajedno svo troje. Razgovor iznosim u nastavku bez intervencija.

Usman:

You're from Spain?

Ja:

No, no, I'm from Croatia.

Usman:

Croatia? Ooo.

Ja:

Yes, so I'm living on Wednesday, but I'll return back next month, on February.

Usman:

Inshallah.

Ja:

Inshallah my friend.

And you will stay here for a while?

Usman:

Yes, I will stay...

Ja:

Watch, watch, watch out...

[pomičem granu o koju zapinjemo]

Opala, are you ok?

Ja:

Yes, yes.

Ana:

Until the 20th, right?

Of February?

[nadovezuje sa na Usmana]

Usman:

Yes, 20th or 22nd.

Ja:

Aha, ok. So then you go... like few of you go to the game or only you?

Ana:

Few of you, right?

Ja:

JD also goes to game?

Usman:

Yes, also, also.

Ja:

How many people?

Usman:

Maybe 30 and 35.

Ja:

35 people all together?

I wish you luck my man.

Usman:

More my people come from Sarajvo, Bosnia.

Ja:

Aha, Sarajevo?

Aha, people will come from Sarajevo and...

Usman:

Yes, last month also come here.

Ja:

Ok.

And then you go to Italy or where?

Usman:

Yes. Inshallah.

Ana:

He has family in Italy.

Usman:

Yes. Italy and Spain.

Ana:

We wish you a lot of luck.

Usman:

Yeah, I go to the Spain.

I stay maybe two or three months [in Italy].

Maybe.

Ja:

Aha, ok.

Usman:

But after – Spain.

Ja:

Who do you have in Spain?

Ana:

An uncle.

Ja:

Aha, ok.

Ana:

Apparently it's easier to get your papers and to establish in Spain.

Ja:

In Spain – I heard so.

Ana:

It's more easy than in other European countries.

Usman:

All people Pakistani go to Spain.

Getting paper – it's easier.

Ja:

After one year?

Usman:

Three, three.

Ja:

Three years?

Ok.

Usman:

Italia – no.

France – no.

Germany – no.

And Portugal – one year.

Ja:

But if you have already like family in Spain, then it's better to go to Spain, yeah?

[slučajno ugazim u lokvu vode cijelim stopalom]

Aww.

Ana:

So muddy...

Usman:

I already worked in Malaysia.

But my friend come to Bosnia.

He called: 'Comme, comme, comme!'

Ja:

And you worked in Malaysia?

Usman:

Malaysia.

Ja:

Oh, really?

Usman:

Yes.

Ja:

And what did you do there?

Usman:

Aaa – lifting provider.

Ja:

Electric?

Usman:

Lifting, lifting provider.

Ja:

Lifting provider? What does it mean?

Usman:

Crane.

Ja:

On the crane? Wow! Really? Like tall cranes?

Usman:

Yes.

Ja:

Ooo, that's a cool job!

I always... It's really responsible job.

Usman:

Yes.

Ana:

What?

Sorry, I didn't hear.

Ja:

You know – cranes, like constructing buildings?

Usman:

My job is lifting provider.

Ja:

And you would like to continue working like this in Spain? Also this lifting stuff?

Usman:

No lifting, no. My uncle has one shop.

I want to work there.

Ja:

Ok, cool.

Ana:

There's a lot of Pakistani shops in Barcelona?

Usman:

[kroz smijeh]

There's only three – my uncle's shops.

Ja:

But it's good – you have a plan.

Ana:

You call me of course. If you're in Barcelona, you call me.

Usman:

Yes, Inshallah.

Ja:

And you tell me: 'I made it!'.

You'll be my guest then.

Približavamo se autu.

Ja:

Look at the car...

[kroz smijeh]

Ana:

Wow!

Dolazimo do auta kraj kojeg već stoji ostatak volonterske delegacije i troje, četvero preostalih dečki iz *White Housea*. Snijeg je u međuvremenu prekrio auto slojem snijega taman dovoljno debelim za likovne intervencije. Na zadnjoj haubi prstom je pisalo „WHITE HOUSE“, a na staklu iznad natpisa bilo je nacrtano veliko srce. Sa stražnje desne strane karoserije pisalo je „2021“, na stražnjem desnom staklu bio je autorski potpis u krasopisu, a na suvozačevom staklu još jedno veliko srce izvedeno prilično vještim potezom.

Ana:

We say goodbye?

Fabian:

Yees...

Scena pozdrava trajala je sve dok se svatko od nas gostiju nije izgrlio sa svakim od naših domaćina. Na snimci se vide samo obrisi tijela u mraku uhvaćeni iz rakursa zagrljaja, ali svi pozdravi, zahvale i želje izgovorene tamo u snijegu na mračnom polju, usred pandemije, ostale su zabilježene zvučno.

Louise:

Take care...

Fabian:

U – take care.

Thank you for the party brothers.

Anja:

Thank you guys. See you soon.

Usman:

Welcome.

Fabian:

We'll see you soon?

Anja:

Thank you so much.

Fabian:

See you tomorrow...

Ana:

Have a good night.

Fabian:

Brother, thank you so much for the party.

Take care.

Ja:

Thank you so much.

Take care.

Javed:

Have a nice day, and have a nice night!

Ja:

Yes, you too!

Javed:

Nice to meet you brother.

Ja:

Nice to meet you, and we're in touch.

Fabian:

Thank you so much for the nice evening.

Ja:

Bye my man.

Fabian:

Take care.

Ja:

Oops oops oops, sorry.

Thank you.

Take care man, thank you for your hospitality.

Fabian:

Brother, goodbye, thank you so much.

Ana:

Thank you so much!

[smijeh]

I ate so much; my stomach is like full!

[smijeh]

Ja:

Hope I see you before I go.

Ana:

Bye, thank you, thank you.

Have a good night!

Ja:

Take care man.

All the best.

Ana:

Ok, let's see what happens.

Ja:

Thank you.

Netko od dečki:

Thank you very much.

Ana:

Maybe it's better that we don't get in first.

Ja:

Yeah, I can go out.

But first we have to clean it a bit.

Just a second.

U toj jednoj minuti videa, “*thank you*” se čuje petnaestak puta.

Došlo je vrijeme za polazak pa sam krenuo čistiti auto od snijega i onda, napunjen toplom atmosferom, donio svečanu odluku da srca ipak ostaju na autu.

Ja:

Ooo... But I don't wanna clean this.

These lovely hearts.

[kroz smijeh]

No, I don't wanna clean this.

Let's clean only this part without...

I would like to leave the heart on.

We're not cleaning the heart.

The heart will stay.

Louise:

Bojan is so cute.

Anja:

He's romantic.

Bojan:

Comme on, this is the heart from the White House!

No way!

I will be blind rather than to clean it.

Ok.

Ok.

Auto friško oklopljen srcima vozio sam nazad istim putem i u vožnji odlučio snimiti zadnji, kratak kadar budućeg videa – pogled na makadamski put ispred nas. U isto vrijeme u autu se

odvijao razgovor o novinarima na koje su se dečki žalili tijekom večeri, pa video završava sa slučajno uhvaćenim fragmentom tog razgovora.

Louise:

But that's sad.

Fabian:

What?

Anja:

That's very sad.

Louise:

That they don't want journalist to come, and journalist are coming every day.

Zaključna refleksija: štrajk gladu kao lice, a *party* (i kava) kao naličje iregularizirane svakodnevice

Mobilizacijska snaga medijskog diskursa potaknutog masovnim transkontinentalnim migracijama 2015. i 2016. godine odvela me, kao što sam pokušao pokazati, od kuhinjskog stola, do romskog naselja u susjedstvu. Preslagvanje svog uraslog ruksaka s privilegijama započeo sam suradnjom sa stanovnicima/cama naselja u zagrebačkom kvartu Savica tijekom 2016. godine u volonterskom, izvaninstitucionalnom, umjetničkom kontekstu. Kroz razgovor sa stanovnicima/cama marginaliziranog i getoiziranog naselja bez struje i vodovoda, kao spontani i praktički naručen format solidarizacije, nametnula se prvo proizvodnja televizijske reportaže o problemima naselja, a onda i organizacija distribucije humanitarne pomoći. Organizaciju *humanitarki*, s distance, tumačim kao kompromisan format, kao humanitarno spoticanje kojim se reproduciraju asimetrični odnosi moći, ali i otvara prostor međusobnog povjerenja i dijeljene odgovornosti kao preduvjet dugotrajnijih oblika suradnje i suživota, s političkim potencijalom koji donekle topi početnu asimetričnost odnosa. *Humanitarka* je, dakle, kompromisna taktika u službi strateškog, dugoročnog preslagivanja odnosa u okvirima svakodnevice obilježene strukturnim rasizmom.

Ti formati – video reportaža i distribucija humanitarne pomoći – utjecali su i na formatiranje moje kasnije, terenske, istraživačko-volonterske prakse u pograničnom, Unsko-sanskom kantonu Bosne i Hercegovine krajem 2020. godine u institucionalnom, znanstvenom kontekstu. Projektni kontekst i priključivanje volonterskom kolektivu koji je u lokalnoj klimi kriminalizacije promigrantske solidarnosti izvodio tajne distribucije humanitarne pomoći doveli su me do skliskih i uslojenih pozicija u svakodnevici režima migracija o kojima reflektiram. *Distro* je, kao i *humanitarka*, otvorio prostor spontanosti prijateljskih interakcija i omogućio most povjerenja do ljudi u pokretu zaglavljениh u Bosni i Hercegovini u svakodnevici ritmiziranoj dinamikama gejmа i pušbeka. Do odlaska u Bosnu i Hercegovinu, iregulariziranu svakodnevicu pratio sam s ekrana mobitela ili laptopa, isključivo posredstvom medija, a onda sam se, ubrzo, kao i u romskom naselju, i sam našao u poziciji aktivne proizvodnje medijskih reprezentacija koje analiziram.

I video *WhatsApp iz Lipe* i *Party at the White House*, kao audiovizualne reprezentacije u relaciji su s dominantnim medijskim diskursom, odnosno proizvodnjom dokumentarnih reprezentacija ljudi u pokretu. Kontekst proizvodnje prvog videa, kao što sam pokušao pokazati u prethodnom

poglavlju, direktno je povezan sa štrajkom glađu u kampu, a sam video proizveden je s pragmatičkim intencijama. Kontekst proizvodnje drugog videa je dnevničko bilježenje događaja koji je po mnogočemu dijametralno suprotan situaciji iz prvog videa: dramatičnost štrajka glađu nasuprot lakoći *party*-a. Ako je, gledano iz perspektive etike reprezentacije, prvi video kompenzacijski, drugi video je opozicijski dominantnom audiovizualnom diskursu. Prvi ostaje na razini generičkih reprezentacija, a drugi vidim kao svoj doprinos „usložnjavanju reprezentacija migracija“ (Desille i Nikielska-Sekula 2021: 19). Usložnjavanje se odnosi na audiovizualnu reprezentaciju elemenata svakodnevnih situacija – poput druženja u skvotu – i to ispreplitanjem osobnih, autorskih vizualnih impresija svakodnevnih banalnosti, predmeta, atmosfera, tekstura, tjelesnog iskustva i spontanijih, fragmentarnih dijaloških situacija u kojima u prednji plan dolaze biografski narativi ljudi u pokretu.

I jedan i drugi video nastaju uz pomoć pametnog telefona kao priručnog, multifunkcionalnog sredstva. U prvom videu mobitel je instaliran na uredski stol i postaje mjesto virtualnog preklapanja ureda i kampa. U drugom videu mobitel mi je u ruci i pomaže u manevriranju fizičkim terenom kao rasvjetni alat, a istovremeno služi i kao sredstvo istraživanja neposredne okoline dnevničkim bilježenjem u audio-vizualnom mediju. U prvom videu uredsko tijelo je *tu* i obezglavljen – smrznuto u stolcu s glavom na ekranu nošenom kroz kamp. U drugom videu i tijelo i glava su *tamo*, na „terenu“, pod utjecajem atmosferilija, uronjeni u atmosfere mjesta, stisnuti uz druga tijela, direktno umiješani u tijek događaja te večeri. Kao što inzistira Sarah Pink, etnografija je refleksivan proces reprezentacije znanja „baziranog na iskustvima etnografa i načinima na koje se ono presijeca s osobama, mjestima i stvarima s kojima se etnograf susreće tijekom tog procesa“ (2013: 35). Gledano iz tog rakursa, vizualna etnografija ne tvrdi da „proizvodi objektivne ili istinite prikaze stvarnosti, ali bi trebala nastojati ponuditi one verzije etnografskog iskustva stvarnosti koje su, koliko god je to moguće, lojalne kontekstu, utjelovljenim, osjetilnim i afektivnim iskustvima, te pregovaranjima i intersubjektivnoj dimenziji kroz koju je znanje proizvedeno“ (Pink 2013: 35).

Tijekom snimanja prvog videa izgubio sam kontrolu nad procesom snimanja, a drugi video je u potpunosti obilježen nizom autorskih odluka u odnosu i na proces snimanja, kao i na sadržajnu, odnosno formalnu razinu finalnog proizvoda. Prvi video snimljen je u jednom kadru, a naknadne montažne intervencije su minimalne i slijede reportažnu logiku. Drugi video se

sastoji od niza kadrova i njegova struktura je eksperimentalnija od reportažne. Događaji jesu reprezentirani linearno u smislu da dosljedno prate i „mapiraju“ slijed zbivanja tijekom večeri, ali odnos između kadrova je asimetričan. Večera je, kao centralni događaj *party-a*, primjerice, reprezentirana samo s nekoliko kratkih kadrova koji fragmentarno naznačuju atmosferu, dok put do auta, kao periferno, „nereprezentativno“ zbivanje traje više od deset minuta, odnosno više od polovice ukupnog trajanja videa: banalnost povrataka do auta parkiranog na polju kao metonimija gejma.

Štrajk glađu u kampu i *party* u skvotu lice su i naličje iste svakodnevice režima iregulariziranih migracija na periferiji EU-a obilježene normalizacijom nasilja i rasizma, kriminalizacijom ljudi u pokretu i promigrantske solidarnosti, prijeporima i pregovaranjem između heterogenih aktera, tajnim i subverzivnim izvedbama i taktiziranjem (usp. s de Certeau 2003) s lokalnim, nacionalnim i nadnacionalnim silnicama eksternaliziranog europskog aparthejda. To je nevidljiva, produktivna svakodnevica ritmizirana dinamikama gejma i pušbeka u kojoj je „normalno“ svježe obrijan otići na štrajk glađu u izgorjelom kampu, kao što je „normalno“ i s osmijehom na licu, uz razgovor o romantičnim temama, planirati odlazak u (po život opasan) višetjedni put kroz šume i minska polja, uz stalnu prijetnju policijskog nasilja. Svakodnevica je to koju je svakako lakše preživjeti uz dobru *party playlistu* u društvu s međunarodnim volonterima koji se pred policijom mimikriraju kao turisti. Kao antropološki predmet, svakodnevica je fluidna i teško uhvatljiva (Highmore prema Gulin Zrnčić 2006: 74) i potrebno ju nekako analitički reducirati, a ja sam je pokušao presjeći intersubjektivno i reflektivno, tragom vlastitog (spoticanja i) uplitanja u mreže između humanitarnog podzemlja i ljudi u pokretu, s fokusom na participaciju u dva audio-vizualno reprezentirana i u tekstu analizirana događaja.

Provođenje slobodnog vremena s osobama iregulariziranog statusa, zaglavljenim s vanjske strane granica EU-a i osuđenim na dokolicu, istovremeno je i (jednosmjernan) intencionalan politički osvješten čin i obostrana (dvosmjerna) prijateljska gesta; dakle *party* kao format s elementima koje Kim i Kim nazivaju dijaloškom deliberacijom (2008: 16), a Guattari bi ga svrstao na popis mekih subverzija (2009: 138). Proizvodnja reportaže o štrajku, s druge strane, ima eksplicitniju političku dimenziju koju sam kroz tekst interpretirao iz perspektive koncepta građanskog svjedočenja, autonomije migracija i kontravizualnosti. Mikropolitikim pristupom

koji Guattari zagovara, intimizirana se javna sfera nanovo deprivatizira ili naprosto izgrađuje odozdo, bez obzira radi li se o neformalnim formatima kao što su kava u romskom naselju na Savici ili *party* u pakistanskom skvotu na periferiji Bihaća. *Humanitarka* i *distro* su sudari svjetova koji svakako zrcale asimetrične odnose moći, ali kava i *party* do kojih možda spontano dovedu, omogućavaju vrstu društvene participacije koja nije predviđena normativima rasno podijeljenog društva u kojem živimo. Ona se ne podrazumijeva; nju treba izvesti. Jednom skuhana – takva kava ili večera nagriza društvene stratume, presjecaju paralelne svjetove i omogućavaju rubove novom osjećaju zajedništva.

LITERATURA

Ahmed, Sara. 2020. *Kulturna politika emocija*. Zagreb: Fraktura. Preveo Andy Jelčić.

Allan, Stuart. 2013. *Citizen Witnessing. Key Concepts in Journalism*. Cambridge i Malden: Polity Press.

Augustová, Karolina. 2021. „Photovoice as a Research Tool of the 'Game' Along the 'Balkan Route““. U *Visual Methodology in Migration Studies (New Possibilities, Theoretical Implications, and Ethical Questions)*. Amandine Desille i Karolina Nikielska-Sekula, ur. Amsterdam: This Springer, 197-217.

Ahmetašević, Nidžara. 2020. *Ljudi u pokretu bez ljudskih prava*. Sarajevo: The Friedrich-Ebert-Stiftung.

Aparna, Kolar, Joris Schapendonk i Cesar Merlín-Escorza. 2020. „Method as Border. Tuning in to the Cacophony of Academic Backstages of Migration, Mobility and Border Studies““. *Social Inclusion* 8/4: 110-115.

<https://www.cogitatiopress.com/socialinclusion/article/view/3741> (pristup 23. 10. 2023.).

Arnautović, Marija. 2020. „Van der Auweraert: Tri hiljade migranata u BiH mogli bi dočekati zimu na otvorenom““. <https://www.slobodnaevropa.org/a/van-der-auweraert-tri-hiljade-migranata-u-bih-mogli-bi-do%C4%8Dekati-zimu-na-otvorenom/30858273.html> (pristup 13. 3. 2023.).

Balibar, Etienne. 2004. *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Boračić-Mršo, Selma. 2020. „Prvi dan novih zabrana za migrante u Unsko-sanskom kantonu““. <https://www.slobodnaevropa.org/a/prvi-dan-novih-zabrana-za-migrante-u-unsko-sanskom-kantonu-/30794023.html> (pristup 20. 3. 2023.).

Baričević, Vedrana i Viktor Koska. 2017. *Stavovi i percepcije domaće javnosti o nacionalnim manjinama, izbjeglicama i migrantima*. Zagreb: Centar za mirovne studije.

Berlant, Lauren. 2004. „Introduction Compassion (and Witholding)““. U *Compassion. The Culture and Politics of an Emotion*. Lauren Berlant, ur. New York, London: Routledge, 1-15.

- Bez nec, Barbara, Marc Speer i Marta Stojić Mitrović. 2016. *Governing the Balkan Route. Macedonia, Serbia and the European Border Regime*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. <https://www.rosalux.de/en/publication/id/14554/governing-the-balkan-route> (pristup 23. 10. 2023.).
- Brambilla, Chiara i Holger Pötzsch. 2017. „In/visibility“. U *Border Aesthetic. Concepts and Intersections*. Johan Schimanski i Stephen F. Wolfe, ur. New York: Berghahn, 68-89.
- Brković, Čarna. 2016. „Scaling Humanitarianism. Humanitarian Actions in a Bosnian Town“. *Ethnos: Journal of Anthropology* 81/1: 99-124.
- Brković, Čarna. 2020. „Vernacular Humanitarianism“. U *Humanitarianism. Keywords*. Antonio De Lauri, ur. Leiden: Brill, 224-226.
- Cabot, Heath. 2019. „The Business of Anthropology and the European Refugee Regime“. *American Ethnologist* 46/3: 261-275.
- Clayton, Sue. 2020. *The New Internationalists. Activist Volunteers in the European Refugee Crisis*. London: Goldsmiths, University of London.
- Collins, Samuel Gerald, Matthew Durlington i Harjant Gill. 2017. „Multimodal Anthropologies. Multimodality. An Invitation“. *American Anthropologist* 119/1: 1-5.
- De Genova, Nicholas. 2013. „Spectacles of Migrant ‘Illegality’. The Scene of Exclusion, the Obscene of Inclusion“. *Ethnic and Racial Studies* 36/7: 1180-1198.
- Desille, Amandine i Karolina Nikielska-Sekula. 2021. „Introduction“. U *Visual Methodology in Migration Studies (New Possibilities, Theoretical Implications, and Ethical Questions)*. Amandine Desille i Karolina Nikielska-Sekula, ur. Amsterdam: This Springer, 1-29.
- Eide, Elisabeth. 2020. „Mobile Flight: Refugees and the Importance of Cell Phones“. *Nordic Journal of Migration Research* 10/2: 67-81.
- Ennaji, Moha. 2021. „Mobile Phones. An Indispensable Tool for Migrants“. *The UNESCO Courier*. <https://en.unesco.org/courier/2021-4/mobile-phones-indispensable-tool-migrants> (pristup: 23. 10. 2023.).

Fanon, Frantz. 1973. *Prezreni na svijetu*. Rijeka: Riječka tiskara. Prevela Vera Frangeš.

Fechter, Anne-Meike i Anke Schwittay. 2019. "Citizen aid. Grassroots Interventions in Development and Humanitarianism". *Third World Quarterly* 40/10: 1769-1780.

Guattari, Félix. 2009. *Soft Subversions. Texts and Interviews 1977-1985*. Los Angeles: Semiotext(e).

Gulin Zrnić, Valentina. 2006. „Domaće, vlastito i osobno. Autokulturna defamilijarizacija.“ U *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 73-97.

Hameršak, Marijana. 2022. "Dugo migracijsko ljeto". 15. 9. 2023. e-ERIM: mreža pojmova europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-dugo-ljeto-migracije-p?locale=hr>

Hameršak, Marijana, Uršula Lipovec Čebren, Jelka Zorn. 2022. "Autonomija migracija". 10. 12. 2022. e-ERIM: mreža pojmova europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-autonomija-migracija-p?locale=hr>

Hameršak, Marijana, Uršula Lipovec Čebren i Jelka Zorn. 2022. "Aproprijacija". e-ERIM: mreža pojmova europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-aproprijacija-p?locale=hr>

Hameršak, Marijana i Iva Pleše. 2017a. „Zarobljeni u kretanju. O hrvatskoj dionici balkanskog koridora“. U *Kamp, koridor, granica. Studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Emina Bužinkić i Marijana Hameršak, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za mirovne studije i Fakultet političkih znanosti – CEDIM, 9-39.

Hameršak, Marijana i Iva Pleše. 2017b. „Zimski prihvatno-tranzitni centar Republike Hrvatske. Etnografsko istraživanje u slavonskobrodskom kampu za izbjeglice“. U *Kamp, koridor, granica: studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Emina Bužinkić i Marijana Hameršak, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za mirovne studije i Fakultet političkih znanosti – CEDIM, 9-39.

Hameršak, Marijana. 2021. „Between Supporting and Reporting. Grassroots Textual Responses to the Pushbacks at the Fringes of EU“. *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 7/2: 49-72.

Hameršak, Marijana. 2022. "Dugo migracijsko ljeto". 15. 9. 2023. e-ERIM: mreža pojmova europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-dugo-ljeto-migracije-p?locale=hr>

Hameršak, Marijana, Bojan Mucko. 2022. "Pušbek". 13. 5. 2024. e-ERIM: mreža pojmova europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-pu-scaron-bek-p?locale=hr>

Helms, Elissa. 2022. „Social Boundaries at the EU Border. Engaged Ethnography and Migrant Solidarity in Bihać, Bosnia–Herzegovina“. *Journal of Borderlands Studies*. <https://doi.org/10.1080/08865655.2022.2108109> (pristup 23. 10. 2023.).

Horstmann, Alexander. 2017. „Plurality and Plasticity of Everyday Humanitarianism in the Karen Conflict“. U *Trans-Himalayan Borderlands. Livelihoods, Territorialities, Modernities*. Dan Smyer Yü i Jean Michaud, ur. Amsterdam: University Press.

Husejnefendić, Šejn. 2015. *Građansko novinarstvo u funkciji demokratske tranzicije postkomunističkih društava – studija slučaja Bosne i Hercegovine*. Doktorska disertacija. Tuzla: Filozofski fakultet.

Isakjee, Arshad, Thom Davies, Jelena Obradović-Wochnik i Karolína Augustová. 2020. „Liberal Violence and the Racial Borders of the European Union“. *Antipode: A Radical Journal of Geography* 52/6: 1751-1773.

Jordan, Joanna i Sarah Moser. 2020. „Researching Migrants in Informal Transit Camps Along the Balkan Route. Reflections on Volunteer Activism, Access, and Reciprocity“. *Area* 52/3: 566-574.

Jovanović, Teodora. 2021. „Forced (Im)Mobilities EnRoute. ‘Justified’ Violence of the Border Regime in Balkans“. *Glasnik etnografskog instituta SANU* 69/2: 433-455.

Khamsy, Nina. 2022. „Mobile Phones on Mobile Fields. Co-producing Knowledge About Migration and Violence“. *Antropologia Publica* 8/1: 261-268.

Kim, Eun Joo i Jooan Kim. 2008. „Theorizing Dialogic Deliberation Everyday Political Talk as Communicative Action and Dialogue". *Communication Theory* 18/1: 51-70.

Kovats-Bernat, Christopher. 2002. „Negotiating Dangerous Fields. Pragmatic Strategies for Fieldwork amid Violence and Terror“. *American Anthropologist* 104/1: 208-222.

Malkki, Liisa H. 2015. *The Need to Help. The Domestic Arts of International Humanitarianism*. Durham i London: Duke University Press.

Memmi, Albert. 1991. *The Colonizer and the Colonized*. Boston: Beacon Press.

McKenzie, Jon. 2006. *Izvedi ili snosi posljedice. Od discipline do izvedbe*. Zagreb: CDU. Prevela Vlatka Valentić.

Mezzadra Sandro. 2011. „The Gaze of Autonomy. Capitalism, Migration, and Social Struggles“. U *The Contested Politics of Mobility. Borderzones and Irregularity*. Vicky Squire, ur. London: Routledge, 121-142.

Mirzoeff, Nicholas. 2011. *The Right to Look. A Counterhistory of Visuality*. Durham, London: Duke University Press.

McGee, Darragh i Juliette Pelham. 2017. “Politics at Play. Locating Human Rights, Refugees and Grassroots Humanitarianism in the Calais Jungle”. *Leisure Studies* 37/1: 22-35. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02614367.2017.1406979> (pristup 23. 10. 2023.).

Mucko, Bojan. 2023. “*Humanitarka i distro*. Refleksivno iz režima iregulariziranih migracija”. *Narodna umjetnost* 60/1: 163-187.

Mucko, Bojan, Iva Pleše i Tea Škokić. 2022. "Gejm". 29. 12. 2022. e-ERIM: mreža pojmova europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-gejm-p-2307ccc9-f8c2-44b8-a3e1-609ccc46f44c?locale=hr>

Naumescu, Klára i Vlad Naumescu. 2021. „Migrant Cine-Eye. Storytelling in Documentary and Participatory Filmmaking“. U *Visual Methodology in Migration Studies (New Possibilities, Theoretical Implications, and Ethical Questions)*. Amandine Desille i Karolina Nikielska-Sekula, ur. Amsterdam: This Springer, 117-140.

Petrović, Duško. 2017. „Humanitarno izuzeće. Normalizacija suspenzije prava u kampu i koridoru“. U *Kamp, koridor, granica. Studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Emina Bužinkić i Marijana Hameršak, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za mirovne studije i Fakultet političkih znanosti – CEDIM, 41-59.

Pink, Sarah. 2013. *Doing Visual Ethnography*. London: Sage.

Popović, Helena, Kruno Kardov i Drago Župarić-Iljić. 2022. *Medijske reprezentacije migracija. Diskurzivne konstrukcije migranata, izbjeglica i tražitelja azila u hrvatskim medijima*. Zagreb: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske.

Pozniak, Romana. 2021. „Briga o sebi u (post)humanitarnom sektoru. Prijepori i prakse rada u izbjegličkom režimu u Hrvatskoj“. U *Transformacija rada. Narativi, prakse, režimi*. Ozren Biti i Reana Senjković, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 267-287.

Pozniak, Romana. 2022. "Vučjak". 22. 12. 2022. e-ERIM: mreža pojmova europskog režima iregulariziranih migracija na periferiji EU, <https://e-erim.ief.hr/pojam/p-vucjak-p-eccf5d19-52ad-4cf5-ab6a-efc977ccda6b?locale=hr>

Rass, Christoph i Frank Wolff. 2018. „What Is in a Migration Regime? Genealogical Approach and Methodological Proposal“. U *Was ist ein Migrationsregime? What Is a Migration Regime?*. Andreas Pott, Frank Wolff i Christoph Rass, ur. Springer VS: 19-65.

Ravnjak, Ksenija. 2019. *Građansko novinarstvo*. Završni rad. Koprivnica: University North Digital Repository. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:122:669067> (pristup 25. 7. 2023.).

Redaktion movements. 2015. „Introducing Movements“. *Movements* 1/1. <https://movements-journal.org/issues/01.grenzregime/01.editorial.html> (pristup: 8. 2. 2023.).

Rozakou, Katerina. 2016. „Socialities of Solidarity. Revisiting the Gift Taboo in Times of Crises“. *Social Anthropology* 24/2: 185-199.

Ruby, Jay. 1980. „Exposing Yourself. Reflexivity, Anthropology, and Film“. *Semiotica* 30/1: 153-179.

Scheper-Hughes, Nancy. 1995. „The Primacy of the Ethical. Propositions for a Militant Anthropology“. *Current Anthropology* 36/3: 409-440.

Soldo, Vera. „BiH. Ljudska prava u vrijeme pandemije – pala na ispitu“.

<https://www.dw.com/hr/bih-ljudska-prava-u-vrijeme-pandemije-pala-na-ispitu/a-57194827>
(pristup 20. 3. 2023.).

Sontag, Susan. 2003. *Regarding The Pain Of Others*. New York: Picador, Farrar, Straus and Giroux.

Stierl, Maurice. 2019. *Migrant Resistance in Contemporary Europe*. London i New York: Routledge.

Stojić Mitrović, Marta. 2021. *Evropski granični režim i eksternalizacija kontrole granica EU. Srbija na balkanskoj migracijskoj ruti*. Beograd: Etnografski institut SANU.

Stojić Mitrović, Marta, Nidžara Ahmetašević, Barbara Beznec i Andrej Kurnik. 2020. *The Dark Side of Europeanisation. Serbia, Bosnia and Herzegovina and the European Border Regime*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.

Škokić, Tea i Renata Jambrešić Kirin. 2017. „Shopping centar nenormalne normalnosti. Etnografija distribucijskog šatora u izbjegličkom kampu u Slavonskom brodu“. U *Kamp, koridor, granica. Studije izbjeglištva u suvremenom hrvatskom kontekstu*. Emina Bužinkić i Marijana Hameršak, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za mirovne studije i Fakultet političkih znanosti – CEDIM, 9-39.

Tsianos, Vassilis, Sabine Hess i Serhat Karakayali. 2009. "Transnational Migration. Theory and Method of an Ethnographic Analysis of Border Regimes". University of Sussex, Centre for Migration Research. Working Paper 55.

https://www.academia.edu/25805988/Transnational_migration_Theory_and_method_of_an_ethnographic_analysis_of_border_regimes (pristup 23. 10. 2023.)

Tondo, Lorenzo. 2020. „Croatian Police Accused of 'Sickening' Assaults on Migrants on Balkans Trail“. <https://www.theguardian.com/global-development/2020/oct/21/croatian-police-accused-of-sickening-assaults-on-migrants-on-balkans-trail-bosnia> (pristup 23. 12. 2022.).

Vandevoordt, Robin. 2019. „Subversive Humanitarianism. Rethinking Refugee Solidarity through Grass-Roots Initiatives“. *Refugee Survey Quarterly* 38/3: 245-265.

Zadrožna, Anna. 2016. „What Are You Really Looking For? Ethnography While (Feeling) Under Surveillance“. *Zeitschrift fur Ethnologie* 141: 215-232.

Zorn, Jelka. 2022. „Varnostnizacija“. <https://erim.ief.hr/pojam/varnostnizacija?locale=hr> (pristup 2. 10. 2023.).

SAŽETAK

Etnografija „za svaki dan“ – multimodalni pristup europskom režimu migracija

Doktorska disertacija zamišljena je kao etnografska refleksija o iregulariziranoj svakodnevici suvremenog europskog režima migracija obilježenog normalizacijom nasilja, kriminalizacijom ljudi u pokretu i promigrantske solidarnosti, kao i o uslojenom, volontersko-istraživačkom pozicioniranju istovremeno i unutar akademskog režima i režima migracija kroz angažirani pristup i aktivnu participaciju u društvenim procesima. U prvom dijelu, iz (kuhinjske) perspektive politika emocija reflektiram o mobilizacijskim impulsima medijskog sadržaja i svakodnevnom pro ili protumigrantskom pozicioniranju. Mobilizacijske impulse pratim do romskog naselja u susjedstvu, na zagrebačkoj Savici, a iskustvo suradnje sa stanovnicima getoiziranog naselja u okvirima izvaninstitucionalnog, umjetničkog projekta usmjerenog stvaranju novih društvenih spona između naselja i gradskih struktura dovodi me do humanitarnih formata koji su se, u procesu suradnje, nametnuli kao dio šireg društvenog angažmana. Pristupam im kao kompromisnim momentima kojima se perpetuiraju asimetrični odnosi moći, ali dugoročno, omogućava i „ulazak“ u svakodnevicu naselja što je preduvjet subverzivnijih, participativnih društvenih formata s potencijalom društvene mikro promjene. Drugi dio disertacije temelji se na terenskom istraživanju u pograničnom, Unsko-sanskom kantonu Bosne i Hercegovine, provedenom kroz pridruživanje radu članovima međunarodnog, promigrantskog volonterskog kolektiva. Tijekom 2020. godine, u periodu globalne pandemije COVID-19, kantonalne su protumigrantske politike (mimikrirane protupandemijskim mjerama) radikalizirale, baš kao i policijsko nasilje s hrvatske strane granice. Kriminalizacija ljudi u pokretu i solidarnih praksi utjecala je na formiranje humanitarnog podzemlja suprotstavljenog službenom dijelu kantonalnog humanitarnog režima. Svakodnevne distribucije humanitarne pomoći za ljude u pokretu koji su živjeli u skvotovima izvan službenih kampova, volonteri su bili primorani obavljali u tajnosti, noću. Režimu migracija pristupam autoetnografski, iz perspektive svakodnevnih interakcija između volontera/ki i ljudi u pokretu, a volontersko-istraživačke pozicije, identiteti i oblici suradnje iz romskog naselja, u

pograničnom području se usložnjavaju. Etnografiji svakodnevice režima migracija pristupam kroz analizu autorskih, audiovizualnih radova nastalih u različitim kontekstima tijekom istraživačkog procesa. Prvi primjer je video reportaža nastala kroz virtualni susret (video call) sa štrajkašima glađu zaglavljenim na zgarištu kampa Lipa u prvim danima 2021. godine, a drugi primjer je dnevnička video forma nastala video bilježenjem večere s prijateljima u skvotu na periferiji Bihaća u zimi iste godine. Ta dva, međusobno dijametralno suprotna događaja (dramatičnost *štrajka* glađu u kampu nasuprot lakoći *partya* u skvotu) su lice i naličje iste svakodnevice režima iregulariziranih migracija na periferiji EU obilježene normalizacijom nasilja i rasizma, kriminalizacijom ljudi u pokretu i pro-migrantske solidarnosti, a obilježene suradnjom i pregovaranjem između heterogenih aktera. Video radovima pristupam kao zaokruženima formama neovisnim o tekstu, ali ujedno i kao materijalu koji prevođenjem u medij teksta postaje osnovom gustog opisa i naknadne teorijske interpretacije događaja u kojima sam spontano sudjelovao kao jedan od aktera. S analizom procesa proizvodnje reportaže o štrajku, otvaram pitanja vezana uz etiku reprezentacije ljudi u pokretu, kao i niz drugih teorijsko-metodoloških pitanja s kojima sam se susretao u procesu (neka od njih su: proces izgradnje povjerenja sa sugovornicima, dijeljena odgovornost, nepredvidljivi modusi participacije). Kontekst proizvodnje drugog videa je pokušaj etnografske reprezentacije koji se odmiče od medijski dominantnog audiovizualnog diskursa i tipskih reprezentacija ljudi u pokretu.

Ključne riječi: europski režim migracija; svakodnevica; volonterstvo; humanitarno podzemlje; multimodalnost; pozicionalnost; etnografija.

SUMMARY

Ethnography “for Every Day” – A Multimodal Approach to the European Migration Regime

The doctoral dissertation is conceptualized as an essayistic, ethnographic reflection on the irregularised everyday life of the contemporary European migration regime characterized by the normalization of violence, the criminalization of people on the move and pro-migrant solidarity, as well as the reflection on the layered, volunteer-research positioning, both within the academic regime and the migration regime through an engaged approach and active participation in social processes. In the first part, I reflect on the mobilization impulses of media content from the (kitchen) perspective of the politics of emotions, and about everyday pro or anti-migrant positioning. The mobilization impulses are followed to the Roma settlement in the neighborhood, on Zagreb's Savica. Experience of cooperation with the inhabitants of the ghettoized settlement within the framework of non-institutional, artistic project aimed at creation of new social bonds between the settlement and city structures leads me to humanitarian formats that, in the process of cooperation, imposed themselves as part of wider social engagement. Humanitarian formats I perceive as compromising because they perpetuate asymmetric power relations, but in the long term, also enable "entry" into the everyday life of the settlement, which is a prerequisite for more subversive, participatory social formats with the potential for social micro change. The second part of the dissertation is based on field research in Una-Sana canton of Bosnia and Herzegovina, conducted by active participation in the work of the international, pro-migrant volunteer collective. During 2020, in the period of the global COVID-19 pandemic, cantonal anti-migrant policies (mimicking anti-pandemic measures) became radicalized. In the same time, on the Croatian side of the border, police violence was increasing. The criminalization of people on the move and solidarity practices influenced the formation of a humanitarian underground opposed to the official part of the cantonal humanitarian regime. Volunteers were forced to carry out the daily distribution of humanitarian aid to people on the move who lived in squats outside the official camps, in clandestine actions during the night. The migration regime I approach autoethnographically, from the perspective of daily interactions between volunteers and people on the move.

Volunteer-research positions, identities and forms of cooperation familiar from the Roma settlement, are getting more complicated in the border area. The ethnography of the everyday life of the migration regime I approach through the analysis of the audiovisual works I have produced in different contexts during the research process. The first example is a video report created through a virtual meeting (video call) with hunger strikers stuck at the site of burned Lipa camp in the first days of 2021. My second example is a video diary form created by spontaneous video recordings of a dinner with friends in a squat on the outskirts of Bihać in the winter of the same year. Those two diametrically opposed events (the drama of the hunger strike in the camp versus the lightness of the party in the squat) are two faces of the same everyday level of the regime of irregular migration on the periphery of the EU marked by the normalization of violence and racism, the criminalization of people on the move and pro-migrant solidarity, and produced by cooperation and negotiation between heterogeneous actors. I have approached videos as media forms independent of the text, but at the same time as material which, when translated into the text medium, becomes the basis of a thick description and subsequent theoretical interpretation of the events in which I spontaneously participated as one of the actors. With the analysis of the process of its production, but also of the reportage as a finished product, I open questions related to the ethics of the representation of people in the move, as well as a number of other theoretical and methodological questions that I encountered in the process (some of them are: the process of building trust with interlocutors, shared responsibility, unpredictable modes of participation). The context of the production of the second video work is a diary recording of an event that is diametrically opposed to the situation in the first video (the drama of the hunger strike versus the lightness of the party with friends), and the video itself is an attempt at ethnographic representation that deviates from the dominant audiovisual discourse about migrations and typical media representations of people on the move.

Key words: European migration regime; everyday life; volunteerism; humanitarian underground; multimodality; positionality; ethnography.

ŽIVOTOPIS

Bojan Mucko (Varaždin, 1983) diplomirao je filozofiju, etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu (2013) te animirani film i nove medije na Likovnoj akademiji Sveučilišta u Zagrebu (2014). Školu dokumentarnog filma RESTART završava 2015. godine. Kao istraživač i voditelj projekata, surađivao je s nizom organizacija civilnog društva (Udruga za interdisciplinarna i interkulturalna istraživanja, Bacači sjenki, BLOK, Galerija GMK, PANGOLIN, POGON, SF:ius, Udruženje hrvatskih arhitekata, Društvo arhitekata Zagreba, Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, Hrvatsko dizajnersko društvo, RADIONA) te muzejskih institucija (Etnografski muzej Zagreb, Etnografski muzej Istre, Muzej Grada Varaždina). Interesiraju ga dodirna polja antropologije i socijalno angažirane suvremene umjetnosti. U periodu od 2014. do 2019. godine radi kao novinar, vanjski suradnik televizijskih emisija Znanstveni krugovi (HRT1), Transfer (HRT3), PRIZMA – multinacionalni magazin (HRT1), 2020 za Rijeku (HRT3). Autor je i montažer 30-ak televizijskih priloga iz područja znanosti, umjetnosti i manjinskih pitanja. Od 2011. do 2019. radi kao selektor filmskog programa i moderator diskusija na međunarodnom festivalu etnografskog filma ETNOFILM. Od 2017. do 2019. godine voditelj je projekta Marginalnost / Točka komunikacije baziranog na radionicama građanskog osnaživanja stanovnika getoiziranih zagrebačkih romskih naselja umjetničkim i antropološkim alatima (Galerija GMK). Kao gostujući predavač Odjela za etnologiju i antropologiju u Zadru, 2019. izvodi kolegij Vizualna kultura (nositeljica izv. prof. dr. sc. Senke Božić-Vrbančić). Student je poslijediplomskog studija etnologije i antropologije Sveučilištu u Zadru. Od 2020. radi kao doktorand na Institutu za etnologiju i folkloristiku na projektu Europski režim iregulariziranih migracija na periferiji: od etnografije do pojmovnika (ERIM) koji financira Hrvatska zaklada za znanost.